

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ ВƏ ƏДƏБИЈАТ

тəғриси

1 / 7/12 / 782

АЗƏРБАЈЧАН
МƏКТƏБИ

БАКЫ-1978

3



1 5 0

«Бүтүн Авропада Толстоја берабәр јазычы јохдур».
В. И. ЛЕНИН.

«Л. Толстој... өз әсәрләриндә о гәдәр бөјүк мәсәләләр ирәли сүрә билмиш, елә бир бәдн гүввәт сәвијјәсинә јүксәлә билмишдир кп, онун әсәрләри дунја бәдн әдәбијјатында әввәлиңчи јерләрдән бирини тутмушдур».
В. И. ЛЕНИН.

«Лев Толстојун әсәрләриндә рус халгынын характери долгун вә кеңиш әкс етдирилмишдир. Бу әсәрләрин мәғзини тарихдә халг гүввәләринин һәлләдичи ролу, инсан илә догма торпаг арасында гырылмаз әләгә һаггында фикирләр тәшкил едир». Л. И. БРЕЖНЕВ.

«Толстоју танымајан адам өзүнү, өз аһләсини таныјан вә мәдәни адам һесаб едилә билмәз». М. ГОРКИ.

1954-чү илдән чыхыр

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ

В Ә

ИЈУЛ—СЕНТЈАБР

ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәчмуә)

1978

«Азәрбајчан мәктәби»

№ 3 (99)

журналына әләвә.

МҮНДӘРИЧАТ

А. Бабајев — Лев Николајевич Толстој 3

Методика

Р. Мустафајева—В. И. Ленинин «Л. Н. Толстој» мәғаләсинин тәдريس һаггында 9

Ш. Микајылев — Әдәбијјатдан јени програм вә дәрсликләрин тәкмилләшдирилмәси мәсәләләри 16

Ј. И. Равенски — Вәтәндаш тәрбијә етмәли 28

Б. Әһмәдов — Парадокс вә Азәрбајчан дили тәлиминдә онун јери 37

Ә. Чаббарова — Јарадычы јазыларда мәнтиги-үслуби әләгә формалары 41

С. Әлијев — Бәдн әсәрләрин мугајисәли өјрәдилмәси просесиндә шакирдләрин мүстәгил иши 50

Тәчрүбә трибунасы

И. Пәнаһов—Бәдн әсәрләрин тәдريس просесиндә тәтбиг олу- нан тәлим үсулларыны тәкмилләшдирмәјин бә'зи мәсәлә- ләри 58

С. Севдималыјев—Х синифдә әдәби-бәдн әсәрләрин тәдريس заманы мөһәббәт һиссинин ашылманмасы 64

Ј. Сәфәров — Афоризм иншалар 67

Бәдн әсәрләрин дили

Б. Мурадов — Бәдн дил нәдир вә мәктәбдә кечә өјрәдил- мәлидир? 71

Нәзәри гејдләр

Ә. Губатов — Рус-Азәрбајчан дил әлағәләринин бә'зи мәсәләләри	77
В. Пашајев — Вәтән мұһарибәси илләриндә ашығ јарадычылығы	88
А. Ахундов — Васитәли нитг һаггында гејдләр.	87
Ә. Хәлилов Б. Һәсәнов — Низами поезијасында кимјәви элементләр бәдһи васитә кими	92

Рә'јләр вә хуласәләр

А. Бағыров — Һиссәчин, бағлама. Јохса	97
Ә. Мәммәдов — VII сифин әдәбијјат програмы вә дәрслији һаггында	101

Иш јолдашларымыз

Өз пешәсинин вурғуну	103
----------------------	-----

Консултасија

Суаллара чаваб	106
Рус мәктәбләринин VIII—X сифиләриндә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы	111

ЛЕВ НИКОЛАЈЕВИЧ ТОЛСТОЈ

Анадан олмасынын 150 иллији мұнасибәтилә

А. БАБАЈЕВ

педагожи емләр һәмизәди

Дүнја әдәбијјаты корифејләри ичәрисиндә өзүнәмәхсус көркәмли јер тутан даһи реалист сәнәткар, «рус пнгилабынын күзкүсү» (В. И. Ленин) Лев Николајевич Толстој алтымыш илә јахын әдәби јарадычылығла мәшғул олмушдур.

XIX әсрин II јарысында вә XX әсрин I ониллијиндә Русија ичтимаи-бәдһи тәфәккүрүнүн зирвәсиндә дајанан, әслиндә бөјүк мүлкәдар нәслиндән олан граф Лев Николајевич Толстој 1928-чи ил сентјабрын 9-да кечмиш Тула губернијасынын Крапивенски гәзасынын (индики Тула вилајәти Шекински рајонунун) Јаснаја Полјана кәндиндә анадан олмушдур. 1812-чи ил Вәтән мұһарибәсинин иштиракчысы олан атасы Николај Илич Толстој подполковник рүтбәсиндә исте'фаја чыхмышды. Лев Николајевич аиләнин дөрдүнчү оғлу иди. Л. Н. Толстој 2 јашында оларкән анасы Марија Николајевна вәфат едир. Лев Николајевич евдә типик дворјан тәрбијәси алыр. 1837-чи илдә атасынын гәфләтән вәфатындан сонра гоһумларынын гәјјумлуғу алтында бөјүјүр. О, кичик јашларындан әдәбијјатла марағланыр, рус вә әрәб һағыллары, А. С. Пушкинин ушаг ше'рләри онун зөвгүнү охшајыр.

1844-чү илдә 16 јашлы кәнч Л. Н. Толстој Газан университетинә даһил олур. Тәләбәлик илләриндә Ж. Ж. Руссо, Ч. Диккенс, Ф. Шиллерин әсәрләрини, рус јазычыларындан А. С. Пушкинин «Јевкени Онекин» мәнзум романыны, М. Ј. Лермонтовун «Зәманәмзин гәһрәманы» романыны, Н. В. Гоголун повестләрини, И. С. Туркенедин «Овчунун хатирәләри»ни севә-севә мұталиә едир.

1847-чи илдә 19 јашлы Л. Н. Толстој өз хаһиши илә Газан университетиндән чыхыр. Бу заман она атасындан 330

тәһкимчи кәндлиси олан бир нечә кәнд, о чүмләдән анадан олдуғу Јаснаја Полјана мирас галыр. Университетдән чыктыгдан сонра кәнч мүлкәдар олан Л. Н. Толстој тәһкимчи кәндлиләрин вәзијјәтини јүнкүлләшдирмәк үчүн тәшәббүс кәстәрир. Лакин кәндлиләр она инанмадыгларындан бу тәшәббүсү боша чыхыр.

Һәлә кәнчлијиндән өзүнүн мә'нәви вә әхлаги кәјфијәтләри илә башга мүлкәдарлардан фәргләнән Л. Н. Толстој өзүне јени мәшғулијјәт ахтармаға башлајыр. О, бир мүддәт Москвада јашајыр, 1849-чу илдә Петербурга кедәрәк һүгү елмләрн үзрә намизәдлик дәрәчәси алмаг үчүн бир нечә фәндән имтанан верир. Лакин Петербург һәјәти онун мә'нәви тәләбатыны өдәмәдијиндән доғма кәнди Јаснаја Полјанага гајыдыр, мәктәб ачыб кәндли балаларына дәрс дејир, бир мүддәт Тула губернија идарәсиндә ишләјир, мусигијә чидди мараг кәстәрир. О, 1851-чи илдә бөјүк бир гајыға минәрәк Волга чајы илә үзүб һәштәрхана чатыр, орадан исә бөјүк гардашынын Гафгазда һәрби гуллуғ јеринә кәлиб чыхыр. Ики ил Гафгазда галараг оранын тәбии көзәлликләриндән зөвг алыр вә јерли халгларын һәјәти, јашајышы илә јахындан марагланыр. Бу заман онун гәләминин илк әдәби мәнсулу олан «Ушаглыг» повести мејдана чыхыр. 1852-чи илдә «Современник» журналында чап олуна бу повест өз садәлији вә мәзмунунун һәгигилији илә ингилабчы-демократ Н. А. Некрасову чох марагландырыр. Бундан сонра Л. Н. Толстој 1852—1856-чы илләр арасында «Современник» журналында Севастополун гәһрәман мүдафиәчиләринә һәср едији үч һекајәсини чап етдирир, һәгиги јарадычылыг јолуна дүшүр. Һәмнин әсәрләрин нәшриндән сонра мүтәрәгги руһлу рус зијалылары вә јазычылары кәнч Толстоју алгышлајыр, әдәбијјат аләминә јени руһлу реалист бир јазычынын кәндлијини сәмимијјәтлә е'тираф едирләр.

Л. Н. Толстој 1855-чи илдә Петербурга кәләрәк «Современник» журналынын әдәби әмәкдашлары илә, һәмчинин Н. А. Некрасов, И. С. Туркенева, И. А. Гончаров, Н. Г. Чернышевски вә б. илә јахындан таныш олур. Мүтәрәгги фикирли вә ингилабчи руһлу јазычыларла јахындан танышылыг онун коләчәк јарадычылыг јолуну мүәјјәнләшдирир. Һәјәт һадисәләринә реал мүнасибәт билдирмәк, онлара дәрин психоложи тәһлил вермәк Толстој јарадычылығынын әсас бәднин хүсусијјәтләрини тәшкил едир. Толстојда бу хүсусијјәти һамыдан

әввәл Н. Г. Чернышевски мүшаһидә етмиш вә ону јүксәк гијмәтләндирмишди.

Өз дүниәкөрүшүнү кәнишләндирмәк, һәмчинин хәјәлини да тутдуғу «ичтиман азадлығы» көрмәк, мәдәни чәһәтдән Русијадан ирәлидә кедән Гәрби Европа өлкәләрини көрмәк үчүн Л. Н. Толстој 1857-чи илдә илк дәфә сәјаһәтә чыхыр. О, Франсаны, Исвечрәни, Италијаны вә Алманијаны кәзиб долашыр. Лакин һәмнин өлкәләрдә буржуа чәмијјәтинин јаланчы, икпүзлү вә чиркин әмәлләри илә үз-үзә кәлир, «мәдәни Европа» һаггындакы үмидләри боша чыхыр.

Харичә олан илк сәјаһәтинин нәтичәси олараг «Исвечрә сәјаһәтиндән гејдләр» адлы мәгаләсини јазыр. Бу сәјаһәтдән сонра о заманкы Русијанынын ичтиман-сијаси һәјәти она даһа ијрәнч көрүнүр; чүнки зүлм вә әдаләтсизлик, авамлыг вә чәһаләт бурада даһа дәһшәтли вә ачыначаглы иди. Динә мөһкәм инам бәсләјән јазычы бүтүн көрдүкләри ејбәчәрликләрә вә зүлмә гаршы мүбаризә апармаг иғтидарында олмадыгындан әдәбијјат аләминә чәкилмәклә, ичтиман бәлалардан гачмаға чалышырды. Бу зиддијјәтли әһвал-руһнијјә онун бәднин јарадычылығына да өз тә'сирини кәстәрирди.

Халгы авамлыгдан вә кериликдән гуртармаг, зүлмдән азад етмәк үчүн мүбаризә јолуну көрмәјән јазычы ону маарифләндирмәклә мөгсәдинә наил олмаг истәјирди. Бу мөгсәдини һәјәтә кечирмәк үчүн 1859-чу илин ахырларындан халг маарифи мәсәләләри илә чидди мәшғул олмаға башлајыр. О, доғма кәндиндә мәктәб ачыб кәндли ушагларына дәрс дејир, дәрсликләр јазыр, «Јаснаја Полјана» адлы педагожи журнал нәшр етдирәрәк орада халг маарифи мәсәләләринә анд бир сыра мәгаләләрлә чыхыш едир.

Л. Н. Толстој педагожи фәалијјәтлә үч ил мәшғул олмуш, бу саһәдә бир-биринә зидд олан бир сыра фикирләр сөјләмиш вә тәдбирләр һәјәтә кечирмишди.

Авропада мүаличә олуна хәстә гардашыны көрмәк мөгсәдилә 1860-чы илдә икинчи дәфә харичә сәфәрә чыхыр. Он аја гәдәр Европада галан Л. Н. Толстој Алманијаны, Франсаны, Италијаны вә Инкилтәрәни кәзир, һәмнин өлкәләрдә халг маарифинин вәзијјәтинин јахындан өјрәнир. Бу сәјаһәти заманы Инкилтәрәдә сијаси мүһачирәтдә олан мәшһур ингилабчы-демократ Кертсенлә көрүшүр вә Русијанын ичтиман-сијаси вәзијјәти һаггында онунла сөһбәт едир.

Авропаја икинчи сәфәриндән Русијага гајыдан жазычы педагожи вә ичтиман фәалијјәтини даһа да кенишләндирир. Толстојун бу һәрәкәти чар һөкүмәтинини наразылығына сәбәб олур, һәтта өзү Москвада олдуғу вахт Јаснаја Полјанадакы сви жандарм идарәси тәрәфиндән ахтарылыр.

1861—1862-чи илләрдә Л. Н. Толстојун жаздыгы бәдни әсәрләр ичәрисиндә «Поликушка» һекајәси вә «Қазаклар» по-вести хүсуси јер тутур.

Һәмни әсәрләрдә жазычы реалист сәнәткар кими, Русија кәндләриндә мөвчуд олан вәзијјәти, рус кәндлиси илә мүлкә-дар арасындакы синфи зиддијјәтләрин кәскинләшмәсини дүзкүн тәсвир етмишдир. «Қазаклар» повестиндә жазычы өз әмәји илә јашајан зәһмәткешләр илә варлылар арасындакы зиддијјәти тәсвир едир. Толстој казакларын һәјәтыны бир гәдәр романтикләшдирсә дә, синфи зиддијјәтләри пәрдәләмә-мишдир.

Л. Н. Толстој 1863—1869-чу илләр арасында өзүнүн мәшһур «Һәрб вә сүлһ» епоејасы үзәриндә кәркин ишләјир. Жазычы бу әсәриндә бөјүк рус халгынын тарихи кечмишинә мүрачнәт едир вә Русијанын ичтиман һәјәтында әмәлә кәлән дәјишклик дөврүнү — тарихдә «Вәтән мүһарибәси» адланан 1812-чи или, Русија—Франса мүһарибәси дөврүнү тәсвир едир. Бу тарихи романда жазычы Русија вә рус халгы һаггындакы ичтиман-сијаси мүлаһизәләрини үмумиләшдирмәјә ча-лышмышдыр. Бу роман о заманкы мүтәрәгги зијәлылар тәрә-финдән харичи өлкәләрдә хош вә унутулмаз тәсир ојатмыш-ды. Мәшһур франсыз жазычысы Флобер Туркенева јазмыш-ды: «Бу, биринчи дәрәчәли әсәрдир. Нә бөјүк бир сәнәткар вә нә бөјүк бир психологдур».

В. И. Ленинин ән чох севдији әсәрләрдән бири «Һәрб вә сүлһ» романы иди. М. Горки илә сөһбәтләриндән бириндә да-һи рәһбәр роман һаггында өз фикрини ашағыдакы сөzlәрлә ифадә етмишди: «Дағ кими әзәмәтлидир, дејилми? Нә гәдәр нәһәнк адамдыр. Бах бу, атам, сәнәткардыр...»¹.

Бу тарихи роман жүксәк вәтәнпәрвәрлик һисси илә жазыл-мышдыр. Әсәрдә Толстојун рус халгынын гәһрәман вә садә оғулларына олан сәмини вә дәрин мәнәббәти өз тәсирли ифа-дәсини тапмышдыр.

Даһи сәнәткарын «Һәрб вә сүлһ»дән сонра ән бөјүк вә гијмәтли әсәри «Анна Каренина» романыдыр. Әсәр 1873—

¹ М. Горки. Әсәрләри, XI чилд, Азәрнәшр, Бақы, 1962, сәһ. 42.

1877-чи илләр арасында жазылмышдыр. Мөвзусу о заманкы рус задәканларынын аилә вә мәншәтиндән кәтүрүлмүш бу романда жазычы өз гәһрәманларынын шәхси һәјәтыны, хош-әхтлијини вә фачиәсини тәсвир етмәклә галмыр, онларын тәләјини јашадығлары ичтиман дөврүн һадисәләри илә үзви сурәтдә бағлајыр. Әсәрдә Толстој реализминин вә сәнәткар-лығынын бөјүк наилијјәтләри габарыг шәкилдә охучунун нә-зәриндә чанланыр.

«Анна Каренина» романы чапдан чыхдығдан сонра јалныз Русијада дејил, һәмчинин харичи өлкәләрдә бөјүк рәғбәтлә гаршыланыр, тезликлә бир сыра Авропа вә Шәрг дилләринә тәрчүмә олунур. Әсәр ифадә етдији һәјәт һәгигәтләринә вә үмумбәшәри идејяларына кәрә дүнја әдәбијјатында реалист нәсрин ән гијмәтли инчиләриндән бири кими шөһрәт тап-мышдыр.

Л. Н. Толстојун нәсриндә ән бөјүк вә гијмәтли әсәрләрдән бири дә 1889—1899-чу илләр арасында јазды-ғы «Дирилмә» романыдыр. Бурада даһи сәнәткарын мүтәрәг-ги идејялары даһа габарыг шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Әсәрин сүжети Нехлјудовла Қатјушанын шәхси вә интим сев-ки маңәралары үзәриндә гурулса да, жазычы XIX әсрин II јарысында Русијада мөвчуд олан ичтиман мүһити рәдд едир, ону дағылмаға лајиг билир, һәмни һәјәт шәраитини инсан-лыг үчүн дәһшәтли бир бәла адландырыр. Толстојун өзү ин-гилабчы олмаса да, һәмни романда ирәли сүрүб һәлл етмәк истәдији идеја ингилаби маһијјәт дашыјыр. Толстојун ба-хышларындакы зиддијјәтләрдән данышаркән В. И. Ленин мәһз «Дирилмә» романыны нәзәрдә тутараг јазмышды: «Бир тәрәфдән капиталист истисмары амансыз тәнгид едилир, һөкү-мәтин зоракылығы, мәһкәмә вә дөвләт идарәси ојунбазлығы ифша едилир, сәрвәтин артмасы вә мәдәнијјәт наилијјәтләри илә фәһлә күтләләринин сәфаләт, чәһаләт вә мәшәггәтләри-нин артмасы арасындакы зиддијјәтләрин бүтүн дәринлији ашкара чыхарылыр; диқәр тәрәфдән зоракылыг јолу илә «зүлмә мүгавимәт кәстәрмәмәк» диванәчәсинә тәб-лиғ едилир. Бир тәрәфдән, ән сағлам бир реализм көрүнүр, бүтүн вә һәр чүр пәрдәләр јыртылыб дағыдылыр; —диқәр тә-рәфдән, дүнјада ән мәнфур шәјләрдән бири, јәни дин тәблиғ едилир».¹

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 15-чи чилд, сәһ. 203.

Ичтимаи зүлмүн ифшасына һәср едилмиш «Дирилмә» романы ән гүвәтли вә гијмәтли сәнәт әсәри кими өз бәдии көзәллијини вә тәрәвәтнин итирмәмишдир.

Даһи сәнәткар Л. Н. Толстојун бәдии јарадычылығы чәх зәнкин вә рәнкарәнкдир. Оуну бүтүн дүнијада мәшһур олап романлары илә јанашы, гијмәтли драм әсәрләри, һекајәләри, повестләри, елми-педагожи әсәрләри вә с. вардыр. Толстој һәлә XIX әсрин II јарысында дүнија шөһрәти газанмыш бир сәнәткар иди. Мәһз буна көрә дә, башга халглар кими, Азәрбајчан халгы да бу өлмәз сәнәткарын јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмишдир. Оуну әсәрләрини һәлә ингилабдан әввәл мүтәрәгги јазычыларымыз тәрчүмә етмәјә башламышлар.

Бөјүк демократ јазычы Ч. Мәммәдгулузадә 1910-чу илдә даһи сәнәткарын өлүмү мүнәсибәти илә «Молла Нәсрәддин» журналында јазырды:

«Граф Л. Толстој... Бу бир аддыр ки, инсанлыг ады илә адланан чәми мәхлуғларын јанында алтыш илдәм бәри еһтирам илә чәкилиб. Милјонларла зәһмәткешләр, кәндлиләр, јаван чөрәкдән өтрү кечә-күндүз чалышанлар бу ады өзләринә тәсәлли верибләр. Милјонларла үдәбалар, шүәралар бу ады вачибүл-еһтирам билибләр».

Азәрбајчанда Совет һакимийјәти гурулдугдан сонра даһи сәнәткар Л. Н. Толстојун јарадычылығына олан марағ даһа да артмыш, оуну әсәрләринин әксәрийјәти («Һәрб вә сүлһ», «Анна Каренина», «Дирилмә», «Һачы Мурад», «Чанлы мейит», «Севастопол һекајәләри» вә с.) доғма дилимизә тәрчүмә олуиушдур. һазырда Азәрбајчан Дөвләт Нәшрийјәти бөјүк әдипин әсәрләринин 15 чилдлийини нәшр етмәкдәдир.

Бүтүн габагчыл бәшәрийјәт рус халгынын даһи сәнәткары Л. Н. Толстојун анадан олмасынын 150 иллијини бөјүк тәнтәнә илә гејд едир. Биз дә бу бөјүк тәнтәнәдә фәал иштирак етмәклә даһи сәнәткарын зәнкин јарадычылығындан даһа чох бәһрәләnmәјә чалышмалыыг.

Методика

В. И. ЛЕНИНИН «Л. Н. ТОЛСТОЈ» МӘГАЛӘСИНИН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Рәфиғә МУСТАФАЈЕВА

педагожи елмләр һәмизәди, Азәрбајчан
ЕТПЕИ-нин баш елми ишчиси

В. И. Ленинни әсәрләринин орта мәктәбдә өјрәдилмәси артыг систем һалыны алмышдыр. Бу, рәһбәрин әсәрләрини дәриндән өјрәнмәјә вә кениш елми вә нәзәри материаллары В. И. Ленинни вердийи гијмәт бахымындан анламаға көмәк едир.

VIII синифдән еһтибарән мәктәблиләр әдәбийјат дәрсләриндә билаваситә рәһбәрин әдәбийјат вә инчәсәнәтә даир әсәрләриндән ажры-ажры биткин һиссәләрлә таныш олулар. Програм үзрә VIII синифдә шакирдләрә рәһбәрин 3 әсәри: «Л. Н. Толстој», «Русијада фәһлә мәтбуатынын кечмишиндән», «Кертсеини хатирәси» мәгаләләри илә танышылыг вә онлардан ажры-ажры биткин парчаларын өјрәдилмәси нәзәрдә тутулмушдур.

Рәһбәрин «Л. Н. Толстој» мәгаләси илә шакирдләр VIII синифдә «Кириш» мөвзусуну өјрәнәркән таныш олулар. Белә ки, мүәллим шакирдләрә марксизм классикләринин әдәби ирсә һәмишә бөјүк әһәмијјәт вердийини сөјләјир вә көстәрир ки, В. И. Ленин бир сыра көркәмли јазычылар, о чүмләдән Л. Н. Толстој һаггында да гијмәтли мәгаләләр јазмышдыр.

В. И. Ленин һәмин мәгаләләрдә ажры-ажры јазычыларә өз мүнәсибәтини билдирмиш, онларын халг, чәмијјәт гаршысындакы хидмәтләрини, әсәрләринин әһәмијјәтини гијмәтләндирмишдир.

В. И. Ленинни әсәрләринин өјрәдилмәсиндән бәһс едән Н. К. Крупскаја јазырды:

«Бурада бүтүн ажры-ажры хүсуси мәсәләләр барәсиндә Ленинни нә сөјләдийини мүәјјән етмәк архасынча гачмағын әһәмијјәти јохдур, ән әсас, мүһүм, ән сәчијјәви олаилары

көтүрмөк вэ бу жолла да башлыча хэтти мүэжжэн едиб ону эсаслы сурэтгдэ өжрэнмөк лазымдыр».¹ Бу бахымдап, VIII сиппфдэ «Л. Н. Толстој» мөгалэси өжрэдилэркэн башлыча олараг, В. И. Ленинни Л. Н. Толстој эдэби ирсинэ вердипи гижмөт, даһи рус јазычысынын јарадычылыгындакы зидди јәтләрин тәһлили шакирдләрини нәзәринә чатдырылмалыдыр.

Бир шеји гејд етмөк лазымдыр ки, VIII сиппфдэ В. И. Ленинни һәр һансы эсәри бүтөвлүкдә дејил, ајры-ајры биткин фрагментләр шәклиндә өжрәдилер. Лакин бу һеч дә о демөк дејил ки, мүәллим эсәрини јазылдыгы вахт, тарихи шәраит барәдә шакирдләрә мәлүмат вермәмәлидир.

Һәр шејдән әввәл, мүәллим шакирдләрә сөјләмәлидир ки, В. И. Ленин бөјүк рус јазычысы һаггында бу кими мөгаләләр јазмышдыр: «Лев Толстој рус ингилабынын күз-күсүдүр», «Л. Н. Толстој», «Дөнүшүн башлангычы дејилми?», «Л. Н. Толстој вә мүасир фәһлә һәрәкаты», «Толстој вә пролетар мүбаризәси», «Гејд-шәрт гәһрәманлары», «Л. Н. Толстој вә онун дөврү». Бунлардан башга, В. И. Ленин бу вә ја дикер мүнасибәтлә дәфәләрлә Л. Н. Толстој јарадычылыгына мүрачәт етмишдир.

В. И. Ленин бу даһи сәнәткарын јарадычылыгыны чох јүксәк гижмәтләндирмишдир. Бөјүк пролетар јазычысы М. Горки хәтирәләриндә В. И. Ленинни Толстој јарадычылыгына мүнасибәти һаггында јазырды: «Бир дәфә онун јанына кәлдикдә столун үстүндә «Һәрб вә сүһ» китабынын бир чилдинни көрдүм.

— Бәли, Толстојдур. Ов сәһнәсини охумаг истәдим, лакин јадыма дүшдү ки, бир јолдаша мәктуб јазмалыјам. Охумага исә һеч вахтым јохдур. Толстој һаггында јаздыгынын китабчаны да јалныз бу кечә охуја билмишәм.

О, күлүмсәјрәк көзләрини гыјды вә мәннунијјәтлә креслода узаныб сәсини алчалдараг, сөзүнә чәлд давам етди:

— Чох нәһәк шејдир, һә? Нә бөјүк адамдыр!

Бах, атам, сәнәткар буна дејәрләр... Бир дә, билирсинизми гәрибәси нәдир? Бу графа гәдәр эдәбијјатда әсл кәндли сурәти олмамышдыр.

Сонра көзләрини гыјыб мәнә бахды вә сорушду:

— Авропада ким она тај ола биләр?

Өз суалына өзү чаваб вериб деди:

¹ Н. К. Крупская, Иличдән өжрәнәк, «Кәнчлик», Бақы, 1970, с. 128.

— Неч ким».¹

Бундан сонра мүәллим дүнја эдәбијјатынын нәһәнкләриндән олан Л. Н. Толстој һаггында шакирдләрә јығчам мәлүмат вермәлидир. Азәрбајҗан дилиндә тәһсил алан мәктәблиләр VIII сипфә гәдәр бөјүк рус јазычысы һаггында програм материалы кими һеч нә өжрәнмәдикләриндән, сәнәткарла белә танышлыг вачибдир. Кәнчләр Л. Н. Толстоју танымалы вә севмәлидирләр. Чүнки «Толстоју танымајан адам өзүнү, өз өлкәсини таныјан вә мэдәни адам һесаб едә билмәз».²

Бу изаһатдан сонра мөгаләнин охусуна башламаг олар. Мүәллим мөгаләнин тәдрисинә әввәлчәдән һазырлашмалы вә өжрәдиләчәк фрагментләрә мүэжжәнләшдирмәлидир. «Л. Н. Толстој» мөгаләсиндән мәктәблиләрә ики биткин парча өжрәдилмәлидир. Бунлардан бири мөгаләнин әввәлиндәки икинчи абзас³ (сонунчу чүмләдән башга), икинчиси исә мөгаләнин ахырындакы сонунчу абзасдыр.⁴

Гејд етмөк лазымдыр ки, мөгаләнин сиппфдә бүтөвлүкдә өжрәдилмәмәси һеч дә о демөк дејилдир ки, мүәллим эсәрдә һаггында данышылан мәсәләләрдән бәһс етмәмәлидир. Республикамызын габагчыл эдәбијјат мүәллимләри рәһбәрини нәзәри ирсини шакирдләрә бүтүн әһәтәлилији илә мәнимсәтмәк мәгсәдилә әлавә мәшғәләләрдән, сиппфдәнхарич охудан, факултатив мәшғәләләрдән дә истифадә едир вә мөгаләнин мәтнини охујараг орадакы мәсәләләри ајдынлашдырылар. Мүәллим шакирдләрә китабы изләмәји тапшырыр вә мәтнин изаһлы охусуна башлајыр. (чалышмаг лазымдыр ки, шакирдләрин һамысында орта мәктәбләрин вә орта ихтисас мәктәбләринин шакирдләри үчүн «Кәнчлик» нәшријјаты тәрәфиндән нәшр едилмиш «В. И. Ленинни эсәрләри мәчмуәси» олсун). Мүәллимни охусундан вә ајры-ајры мәсәләләрин (тәһкимчилик һүгугу вә онун 1861-чи илдә ләғви вә с.) изаһындан сонра шакирдләр һәмни парчаны үзүндән охујурлар. Даһа сонра икинчи парча изаһлы охунур, ајры-ајры чүмләр ајдынлашдырылыр (Толстој тәрәфиндән дөвләтин, кил-

¹ М. Горки, «Владимир Илич Ленин», Кәнчлик, Бақы, 1969.

² Горький, История русской литературы, Гослитиздат, 1939, стр. 296.

³ В. И. Ленин эсәрләри мәчмуәси, Орта мәктәбләрин вә орта ихтисас мәктәбләринин шакирдләри үчүн, «Кәнчлик», Бақы, 1977, с. 69.

⁴ Јенә орада, сәһ. 72—73.

ээний, хүсэи торпаг мүлкнйжэтнннн, капитализмнн тэйгид олунмасы вэ с.). Шакирдлэр хэмнн парчаны бир дэ охуурлар.

Бир сыра габагчыл мүэллнмлэрнмнз, (З. Гуламэлижес — Бақыдакы 9№-лн мэктэб, С. Маһмудова — Бақыдакы 182№-лн мэктэб вэ б.) чох һаглы олараг синифдэ бүтүн мэгалэни охутдуур вэ шакирдлэр үчүн ајдын олмајан бэ'зи мөсэлэлэрнн изаһ едирлэр. Мөсэлэн, шакирдлэр өјрэннрлэр ки, мэгалэдэ ишлэнмнш «Чэнаб Купон» ифадэси XIX эсрнн 80—90-чы иллэр эдэбијјатында капиталы вэ капиталистлэрнн көстөрмөк үчүн гэбул олунмуш образлы ифадэ иди; јахуд синод — јуан сөзү олуб, мөчлис демөкдир, Русијада Провослав килсэсиннн Али Идарэ органы иди; **сензура** — мөтбуата нэзарэт едэн идарэ; **мүбэллиғ** — тэблиғ едэн; **монархија** — мүтлэгијјэт, тэһнакимијјэтлилик, истисмарчы дөвлэт формасыдыр (бу дөвлэт формасында һакимијјэт бир нөфэрэ мөхсус олуб, бир гајда олараг нэсилдэн-нэслэ кечир) вэ с. Мэти үзэриндэ бу чүр иш көрүлүб гуртардыгдан сонра синифдэ тэхминнэн ашағыдакы сөпкидэ мүсаһибэ апарылыр:

М. — Толстој јарадычылығында эсасэн Русијанын һанси дөвлэрнн өз эксини тапмыш вэ В. И. Ленин бу фикри нечэ ифадэ етмишдир? Мэгалэдэн хэмнн парчаны тапыб охујун.

Ш. — Толстој «Јарым эсрдэн артыг давам едэн өз эдэби фэалијјэти эрзиндэ вердији бир сыра даһијанэ эсэрлэриндэ башлыча олараг көһнэ Русијаны, ингилабдан эввэлки Русијаны, 1861-чи илдэн сонра да јарымтэһкимчи вэзијјэтиндэ галмыш олан Русијаны, кэнд Русијасыны, мүлкөдар вэ кэндли Русијасыны тэсвир етмишдир».

М. — В. И. Ленин Толстој јарадычылығыны нечэ гијмэтлэндирир?

Ш. — «Толстој... өз эсэрлэрнннчэ о гэдэр бөјүк мөсэлэлэр прэли сүрэ билмиш, елэ бир бэдни гүввэт сөвијјэсиннэ јүксэлэ билмишдир ки, онун эсэрлэрнн дунја бэдни эдэбијјатында эввэлинчи јерлэрдэн биринн тутмушдур».

М. — Мэгалэдэ јазычынын јарадычылығынын күчлү тэрфлэрннн көстэрэн чүмлэлэрнн сечиб охујун.

Ш. — «Толстој... мүасир гурулушун эздији кениш күтлэлэрнн эһвали-руһијјэсиннн диггэтэшајан бир гүввэтлэ көстэрэ билмиш, силарын вэзијјэтинн тэсвир етмиш, онларын корткы биш протест вэ иифрэт дүјгусуну ифадэ едэ билмишдир».

М. — Толстој јарадычылығында кэндли һэрэбатынын эхс етдирилмэси мөсэлэсинн В. И. Ленин нечэ гијмэтлэндирир?

Ш. — «Толстојун эсэрлэриндэ мөһз күтлэви кэндли һэрэбатынын хэм күчү вэ эһфлији, хэм дэ гүдрэти вэ мөһдудлуғу ифадэ олунмушдур».

М. — Мэгалэдэн Лениннн Толстојун эһф чөһэтлэрннн көстэрэн сөзлэрннн сечиб охујун.

Ш. — «...Бу аловлу протестчи, еһтираслы ифшачы вэ бөјүк тэйгидчи... өз эсэрлэриндэ, Русија үзэриннэ кэлэн бөһранын сөбөблэрннн вэ хэмнн бөһрандан гуртулмаг вэситэлэрннн эсла анламадығыны бүрүзэ вермишдир... Тэһкимчи вэ полис дөвлэтннн гаршы, монархијага гаршы мүбаризэ онун эсэрлэриндэ сијасэтин инкар олунмасына чеврилир, «Зүлмэ мүгавимэт көстөрмөмөк» тэллиминнэ кэтириб чыхарырды вэ күтлэлэрнн 1905—1907-чи иллэрдэки ингилаби мүбаризэсиндэн тамамилэ кэнара чөкилмэсиннэ сөбөб олмушду... Бејнэлхалг социалист пролетариатынын дунја мигјасында апардығы азадлыг мүбаризэсиннэ тамамилэ лагејд бир мүнасибэт көстэрилирди.»

М. — Бу чаһаншүмүл шөһрэтэ малик сөнөткарын јарадычылығы кэскин зиддијјэтлэрлэ долу иди. Лакин бу зиддијјэтлэр тэксэ Толстојун шөһси фикриннн зиддијјэтлэрнн дејилди. Јазычынын јашајыб-јаратдығы рус чөмијјэтиннн сон дэрэчэ зиддијјэтли олан психолокијјасынын ифадэси иди. Одур ки, В. И. Ленин јазычынын идеја гүсурларынын көстөрмөклэ јанашы, онун јаратдығы өлмөз сөз инчилэрнннн бүтүн мүсбэт чөһэтлэрннн эхэ етмэји өјрэдирди.

«Л. Н. Толстој» мэгалэсиндэ рөһбэр бөјүк јазычынын эдэби ирсиннн нечэ гијмэтлэндирир?

Ш. — Мэгалэдэ бу барэдэ дејилир: «Толстој вөфат етмишдир, ингилабдан габагкы Русија да — эһфлији вэ ачизлији даһи сөнөткарын фөлсөфэсиндэ ифадэ едилэн. онун эсэрлэриндэ тэсвир олунан Русија да кечиб кетмишдир. Лакин Толстојун ирсиндэ елэ бир шеј вар ки, о кечиб кетмөмишдир, о, кэлэчэјин малыдыр.»

М. — Толстојун эдэби ирсиннн эһмијјэтиннн вэ пролетариатынн бу эһкин сөз хэзиннэсиннэ мүнасибэтинн В. И. Ленин нечэ мүэјјэнлэшдирир?

Ш. — Ленин дејир: «Русија пролетариаты хэмнн ирсн гөбул едир вэ бу ирс үзэриндэ ишлэјир».

М. — В. И. Ленин јазычынын эсэрлэрннн кениш халг күт-

лэлэринэ хансы мэгсэдлэрлэ өйрэтмэји нэзэрдэ тутурду? Бу-
ну рəһбэрин өз сөзлэри илэ изаһ един.

Ш.— «Русија пролетариаты Толстојун эсэрлэриндэ дөвлә-
тин, килсəнин, хусуи торпаг мүлкијјəтинин тəнгид олундә-
сы мө'насыны зəһмэткешлэр вə истисмар олунанлар күтлө-
сннэ изаһ едөчөкдир— онун үчүн изаһ етмөјөчөкдир ки,
күтлөлэр өзлэрини тəкмиллэшдирмөклэ кифајəтлэнсинлэр
вə аллаһ јолу илэ јашамаг һəсрəтини чөксинлэр,— онун үчүн
изаһ едөчөкдир ки, күтлөлэр 1905-чи илдэ јалныз азачыг
сарсыдылан вə инди мөһв едилмэли олан чар монархијасына
вə мүлкəдар торпаг саһиблијинэ јени зəрбэ ендирмөјө галх-
сынлар. Пролетариат Толстојун капитализми тəнгид етмөсн-
ин күтлөлэрэ изаһ едөчөкдир— онун үчүн изаһ етмөјөчөкдир
ки, күтлөлэр капитал вə пулун һакимијјəтинэ лə'нəт јағдыр-
магла кифајəтлэнсинлэр, онун үчүн изаһ едөчөкдир ки, өз
һөјəтыннн өз мүбаризəсинин һәр аддымында күтлөлэр
капитализмин техники вə ичтиман наилијјəтлэринэ архалан-
магы өјрəнсинлэр, капитализми јыхыб јени чəмијјəт, халг
јохсуллуғунун олмадыгы, инсаннн инсан тэрəфиндэн истис-
мар едилмэдији бир чəмијјəт гурачаг, сoсналист мүбаризлэ-
риндэн ибарəт ваһид милјонлуғ бир орду һалында бирлэш-
мөји өјрəнсинлэр».

Бу суал-чавадан сонра синифдэ мəгалəнин планы туту-
лур. План тəхминэн ашағыдакы шəкилдэ ола билэр:

1. Русија Толстој јарадычылығында.
2. Толстојун эсэрлэрини дүија бəдии эдэбијјəтында шөһ-
рəтлəндирэн сəбəблэр.
3. Толстој јарадычылығында гүввəтли чөһөтлэр.
4. Јазычынын јарадычылығындакы зəиф чөһөтлэр.
5. Толстој эдэби ирсини кəлөчəјин малы едэн сəбəблэр.
6. Толстој ирсинэ Русија пролетариатынын мүнəсибəти.
7. Толстој эдэби ирсини зəһмэткеш күтлөлэрэ өјрəтмөкдэн
мөгсəd.

Һəмин план əсасында синифдэ бир даһа мəгалəнин мəз-
муну дəриндэн өјрəдилир.

Нəһајəт, мүəллим шакирдлэрин Толстојун јарадычылы-
гына В. И. Лениннн вердији гиймэтə аид өјрəндиклэрини је-
кунлашдыыр вə дејир ки, вахтилэ Ленин «Л. Н. Толстој»
адлы мəгалəсиндэ јазырды ки, онун бөјүк эсэрлэрини һəгигə-
тэн һамынын малы етмөк үчүн, милјонлары вə он милјонла-
ры чөһалəтə, мəзлумлуға, чох ағыр эмөјө вə дилəнчилијə,
мөһкум етмиш олан бир ичтиман гурулуша гаршы мүбаризəг,

данм мүбаризə апармаг лазымдыр, сoсналист чеврилиши ла-
зымдыр».¹

Лениннн узаккөрəнликлэ дедији сөзлэр һəгигəт олмуш-
тур. Јалныз Бөјүк Октябр сoсналист ингилабындан сонра
Л. Н. Толстојун эдэби ирси халгын малына чеврилди. Јазы-
чынын эсэрлэри дəфəлэрлэ милјон тиражларла нəшр еди-
либ, охучулар чатдырылмышдыр.

Совет һакимијјəтинин илк күнлэриндэ В. И. Ленин клас-
сиклэрин эсэрлэринин бөјүк тиражла нəшр едилмəsi мө-
сəлəсинн галдырмыш, Л. Н. Толстој јарадычылығына хусуи
гајгы көстэрэрək, «Толстоју бүтүнлүкдэ бəрпа етмөк, чар
сензурасынын поздуғларынын һамысыны чап етмөк лазым
олачагдыр»— дејə көстəриш вермишдир.

Л. Н. Толстој јарадычылығы Азəрбајчан охучулары
үчүн дə əзиз вə доғмадыр. Республикамызда сənəткарын
эсэрлэри доғма дилимизэ чеврилэрək, дəфəлэрлэ бөјүк ти-
ражларла чап едилмишдир.

Синифдэ кениш өјрəнилмиш ики абзасы эдэбијјəт дəф-
тэрлэринэ көчүрмөк вə əзбэрлэмөк евə тапшырыг олараг ве-
риллир.

VIII синифдэ рəһбэрин «Л. Н. Толстој» мəгалəsi илэ бу
шəкилдэ иш мəктəблилэрэ В. И. Лениннн эдэби ирси гиймэт-
лəндирмөк бəрэдəки көстəришлэрини дəриндэн мəнимсəмөјө
имкан верир ки, бу да онлара ајры-ајры сənəткараларын јара-
дычылығына Иллииннн вердији гиймэт бахымындан јанаша
билмөји өјрəдир.

❁ Алимлијə нə тач кими бахма ки, онунла анчаг гүррə-
лənəсən, нə дə инəк кими бахма ки, ону данм сағасан...
билик—мөгсəd дејил, алəтдир. Билијин кəмијјəти дејил,
кејфијјəти ваһибдир. Билмэмөк ејиб вə зэрəрли дејилдир.
Һәр шеји һеч кəs бүтүнлүкдэ билə билмэз. Əн ејибли вə
зэрəрлиси будур ки, өзүнү һәр шеји билən кими көстэрə-
сən. Л. Н. ТОЛСТОЈ.

¹ В. И. Ленин. Эдэбијјəт һағгында, Азəрнəшр, Баһы, 1970,
сəһ. 127.

ƏDƏBIJATDAN JENI PROGRAM VƏ DƏRSLIKLERIN TƏKMILLƏŞDIRILMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Шәмистан МИКАЈЫЛОВ

педагогик елмләр доктору, Азәрб. ЕТНЕН-нин шобә мүдирі

Азәрбајчан мәктәбләриндә әдәбијатдан јени програма кечид 1972—1973-чү илдә баша чатмышдыр. Јени програмлара кечид шакирдләрин әдәбијатдан биликләринин инкишафы үчүн чидди аддым олмушдур. Бу програмла әдәбијат IV синифдән башлајараг бир фәнн кими тәдрис едилір. Ибтидан әдәбијат курсу (IV—VII) илә систематик әдәбијат курсу (VIII—X) арасында әлағә мөһкәмләндирилләр, бүтүн синифләрдә әдәбијат нәзәријәсинә анд верилән биликләрин низама салынмәсына тәшәббүс кәстәрилір. Умумијәтлә, әдәбијат курсунун елми сәвијәси әсаслы шәкилдә јүксәлдилір.

Азәрбајчан мәктәбләри үчүн тәртиб олунмуш әдәбијат програмлары мәзмуну етибарилә дә әввәлки програмлардан әсаслы шәкилдә фәргләниләр. Мәктәбләрдә апарылан мүшаһидәләрдән, мүәллимләр вә шакирдләр арасында пајланан сорғу вәроғләриндән, мәтбуатда кедән музакирәдән алынан нәтичә будур ки, һәр синиф үчүн програма дахил едилән бәднн әсәрләр (јахуд әсәрдән кәтүрүлмүш парчалар), әсасән, мүвәфғәјјәтлидир, өјрәдилмәси нәзәрдә тутулан синфин сәвијәсинә ујғундур.

Ибтидан әдәбијат курсу (IV—VII) програмынын үстүн чәһәтләриндән бири В. И. Ленинә, онун идејаларынын тәнтәнәсинә һәср едилән әсәрләрә кениш јер вермәсидир. Бу әсәрләрин мәзмуну шакирдләри даһи рәһбәрин һәјәти, ингилаби фәалијјәти илә, азадлығ уғрунда апардығы мүбаризә илә әтрафлы таньш едир вә онларын дүнакәрушүнүн формалашмәсына дүзкүн истигамәт верир.

Систематик әдәбијат курсу (VIII—X) шакирдләри әдәбијатымызын тәхминән мин иллик тарихи илә таньш едир. VIII—X синифләрин програмына дахил олан, әсәри өјрәдилән јазычылар әдәбијат тарихиндә өзүнә мөһкәм јер тутан классик сәнәткарлар вә онларын ән јахшы, идеја-бәдијә чәһәтдән гүвәтли, демөк олар ки, шаһ әсәрләридир. Програмын истәр Азәрбајчан әдәбијаты тарихиндән, истәрсә дә гардаш халғларын әдәбијатындан өјрәдилмәсини төвсијә етдији әсәрләр, әсасән, мүвәфғәјјәтлидир, онларын шакирдләр тәрәфиндән марағла гаршыландығыны, идеја-естетик бахьмындан мөгсәдәујғун сечилдијини, мәктәб тәчрүбәси, тәдгигат тәсдиг едир.

16

CS CamScanner ile tarandı

Јени програмын мүсбәт чәһәти кими диггәти чәлб едән вә шакирдләрин әдәби биликләринә әсаслы тәсирн мәктәб тәчрүбәсиндә мүшаһидә олунан үстүнлүкләриндән бири дә әдәбијат тарихимизин классик дөврүнү әһәтә едән синифләрдә (VIII, IX) «Совет әдәбијаты үзрә сәһбәтләр»ә јер вермәси вә онлара конкрет вахт ајлалмасыдыр. Програмын бу тәләбинин үстүн чәһәти ондан ибарәтдир ки, шакирдләр әдәбијатымызын гәдим дөврүнү өјрәндикдә белә, совет әдәбијатындан ајры дүшмүр, мүәллим һәмнн тәләб әсасында шакирдләри совет әдәбијатынын сон наилијјәтләри илә таньш едир. Бу тәләб ејни заманда әдәбијат тарихини—кечмиши бу күнлә әлағәләндирмәјә, мүгајисә етмәјә, јашадығымыз социализм чәмијјәтинин үстүнлүкләрини шакирдләрин нәзәринә чатдырмаға имкан верир.

Јени програм В. И. Ленинн әдәбијата даир мүддәаларыны шакирдләрин нәзәринә чатдырмағы, әдәбијат һағгында мөгәләләринин («Партија тәшкиләти вә партија әдәбијаты» «Л. Н. Толстој», «Русијада фәһлә мәтбуатынын кечмишиндән», «Кертсенин хәтирәси») өјрәдилмәсини, партија сәнәдләринин әсас идеја вә мүддәаларыны әдәбијат дәрси илә әлағәләндирмәји вә изаһ етмәји бир тәләб кими гаршыја гојур ки, бу да шакирдләрин нәзәри һазырлығына дүзкүн истигамәт верир.

Јени програмла ишин илк нәтичәләрини тәһлил едиб гијмәтләндирмәк үчүн һәмнн програм әсасында һазырланан дәрсликләрә дә нәзәр салмағ вәчибдир. Чүнки програмын мәзмуну дәрсликдә ачылыр; програмын мүәјјән етдији билик шакирдләрә, әсасән, дәрслик вәситәси илә чатдырылыр.

Сов.ИКИП МК-нын вә ССРИ Назирләр Советинин 1966-чы ил 10 нојабр тарихли «Орта үмумтәһсил мәктәбинин ишини даһа да јахшылашдырмағ тәдбирләри һағгында» гәрәри башга фәһләр үзрә олдуғу кими, әдәбијатдан јени програм әсасында дәрсликләр (IV—X синифләр үчүн) тәртиб етмәји маариф органлары гаршысында мүһүм бир вәзифә кими гојду. Азәрбајчан Маариф Назирлији бу мүһүм вәзифәни јеринә јетирмәк, мәктәбләри кәјфијјәтли дәрсликлә тәмин етмәк үчүн даһа мүнәсиб мүәллипләр сечмәји он плана чәкди вә республиканын филолокија вә педагогика елмләри сәһәсиндә чальшан гүвәләри, нәзәријә илә практиканы аһәнкдар шәкилдә бирләшдирмәји мөгсәдәмувафиг билди.

Мөвчуд програм әсасында һазырланан «Әдәбијат» дәрсликләри әввәлки дәрсликләрдән һиссәдиләчәк дәрәчәдә фәргләниләр. Әдәбијат дәрсликләринә материалларын системи, педагогик-психологик чәһәтдән ишләнмәси (һәм IV—VII, һәм VIII—X синифләрдә), програма дахил олан әсәрләрин тәһлили бахьмындан јанашдығда, әсаслы инкишаф, ирәлијә доғру чидди бир аддым атылдығы ајдын нәзәрә чарпыр.

Јени програм вә дәрсликләрин өзләриндән әввәлки програм вә дәрсликләрә һисбәтән хејли јахшылашдығыны, бу сәһәдени инкишафы шакирдләрин билији дә тәсдиг едир. Мәктәбләрдә әдәбијатын тәдриси кәјфијјәти кетдикчә јүксәлиләр, шакирдләрин әдәби биликләри даһа да зәнкинләшиләр. Ајры-ајры илләрдә мәктәбләрдә әдәбијат тәдрисинин кәјфијјәтини, шакирдләрин мәннимсәмә фәһзини нәзәрдән кечирсәк, бу сәһәдәки инкишаф динамикасыны ајдын көрмәк олар.

2. «Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси», № 3.

17

Јохламаларын нәтижәләринә һәср едилән материаллардан ајдын олур ки, 1971/72-чи дәрәс илиндә јохлама апарылан мәктәпләрдә әһатә едилән шакирдләр арасында орта мәнimsәмә 71%, 1974/75-чи илдә 74,5% олмушдур.

Әдәбијатдан програм материалларының шакирдләр тәрәфиндән нечә мәнimsәнилдијини, онларын әдәби билик сәвијәләрини мүйәјләшдирмәк мәгсәди илә 1978-чи илин январ ајында ЕТПЕИ-нин әдәбијатын тәдриси методикасы шәбәсинин әмәкдашлары республиканын шәһәр вә кәнд районларында әдәбијатын тәдриси вәзијәтини јохламышлар.

Јохлама нәтижәсиндә мүйәјләшдирилмишдир ки, әдәбијатдан мәнimsәмә фаизи ајры-ајры мәктәпләрдә мүхтәлиф олмушдур. Умумијәтлә көтүрдүкдә Бақыда 82%, Газакда 86%, Варташендә 78,5%, Загаталада 80,3% мәнimsәмә алынмышдыр.

Республикамызын ајры-ајры шәһәр вә кәнд мәктәпләриндә апарылан мүхтәлиф мәзмунлу мүсаһибәләрдән, дәрсләри мушаһидәдән, шифаһи сорудан, инша јазылардан ајдын олур ки, шакирдләр програм материалларыны, әсасән, мәнimsәјир, әдәби фактлары билир, бәднн әсәрә шуурлу мүнәсибәт бәсләмәји бачарырлар.

Шакирдләр програма дахил олан нәзм әсәрләрини, хүсусилә һечә вәзниндә јазылмыш ше'рләри (С. Вурғунун «Чејран», «Азәрбајчан», «Октјабр», «Гызыл шаһинләр», М. Мүшфигин «Јағыш», С. Рүстәмин «Дуз-чәрәк» вә с.) бөјүк марагла әзбәрләјир, ифадәли сөјләјир, орада ирәли сүрүлән идејаны өз сөзләри илә данышырлар. Бәднн әсәрләри тарихи, ичтимай-сијаси һадисәләрлә әлағәләндирмәји, әсәрдәки образлары гуруллашдырмағы, бу вә ја дикәр образы сәчијәләндирмәји, онларын тәмсил етдикләри групларын мөвгејини гүјмәтләндирмәји бачарырлар. Сорғу заманы суаллара алынған чаваблардан ајдын олур ки, шакирдләр програмда өјрәдилмәси тәләб олунан бәднн әсәрләрдәки әсас образлары мүйәјән чәһәтләринә көрә мугајисәләндирир, онларын һәрәкәт вә давра-нышларыны тәһлил едир, мүсбәт вә мәнфи хүсусијәтләрини, мөһдуд чәһәтләрини әсәрдән мүнәсиб парчаларла әсасландырмаға сәјкәстәрирләр. Мәсәлән, јохламада әһатә олунан мәктәпләрдә IX синиф шакирдләри М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара», «Алданмыш кәвакиб», Н. Вәзировун «Мүсбәти-Фәхрәддин», Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары», «Өлүләр» вә с. әсәрләрин мәзмуну, идејасы, бәднн хүсусијәтләри илә әлағәдар верилән суаллары гәнаәтләндиричи шәкилдә изаһ етмәји вә һәмнн әсәрләрдән лазыми нәтичә чыхармағы бачарырлар.

X синиф шакирдләри Азәрбајчан совет әдәбијаты, еләчә дә гардаш халqlары әдәбијаты нүмунәләри илә әлағәдар верилән суаллары М. Горки, Ч. Чаббарлы, С. Вурғун, В. Мајаковски, Р. Рза кими сәнәткарларын јарадычылыгындан мисал кәстәрмәклә, ше'рләрдән мүйәјән парчалары әзбәр сөјләмәклә изаһ едирләр.

Онлар һаггында данышылан бәднн әсәрин мәзмунуну (мәсәлән, Ч. Чаббарлының «1905-чи илдә», М. Горкинин «Ана» вә с.) баш верән ичтимай-сијаси һадисәләрлә әлағәләндирмәји бачарырлар. Шакирдләрин чавабында хшакәлән чәһәт будур ки, онлар гаршы-ја чыхан суалы изаһ едәркән фикирләрини әсасландырмағ үчүн тәкчә програмын тәләбинә әсасән синифдә өјрәдилән әсәрләрдән фактлар кәтирмәклә кифајәтләнмир, охудуғлары башға әсәрләрә

мүрачнәт едир, мүвафиг нүмунә дејир, тәһлил јолу илә нәтичә чыхарарағ мүстәғил сөз демәјә чалышырлар.

Сорғуда әһатә едилән шакирдләрин чавабларындан ајдын олур ки, онларын әксәријәти әдәбијатын нәзәри мәсәләләринә даир—әдәбијатда типиклик, үмумиләшдирмә, фәрдиләшдирмә, әдәбијатда мөзмулла форманын вәһдәти, әдәби жанр вә новлар, онларын хүсусијәтләри, классик ше'р шәкилләри, совет әдәбијатынын хүсусијәтләри вә с. кими анлајышлар һаггында мүйәјән тәсәввүрә маликдирләр. Тәләб олундугда шакирдләр һәмнн нәзәри анлајышлары ајдынлашдырмаға вә бәднн әсәрләрдән лазыми мисаллар кәтирмәјә чәһд кәстәрирләр.

Мә'лумдур ки, шакирдләр әдәби биликләрини, бу сәһәдә нәјә гадир олдугларыны даһа чох јазы ишиндә нүмајиш етдирирләр. Умумијәтлә, јазы иши әдәбијатдан газанылмыш нәзәри биликләрини, өјрәнилмиш бәднн әсәрләр һаггында тәсәввүрүн практик ифадәсидир, нүмајиш етдирилмәсидир. Һәм дә бу сәһәдә мүйәллимин әмәји дә чох тез вә ајдын нәзәрә чарпыр. Әдәбијатын тәдриси вәзијәтини өјрәнмәк мәгсәди илә сечилән мәктәпләрдә шакирдләрин јазы ишләри нәзәрдән кечирилмиш јохлама мүддәтиндә ифадә вә инша јазы апарылмышдыр. Јазы ишләри илә танышлыгдан ајдын олур ки, шакирдләр әдәби материалы ајдын диллә, өз тәфәккүрләринә ујғун шәкилдә мәнтиги ардычылыгга ифадә етмәји бачарырлар.

Инша јазыларла әлағәдар ону да гејд етмәк лазымдыр ки, шакирдләрин әксәријәти сечдикләри инша мөвзулары үзрә мүвафиг план тутур, өз фикирләрини һәмнн план әсасында мәнтиги ардычылыгга ифадә етмәји бачарырлар. Инша јазы апарылан мәктәпләрдә јазы ишиндә иштирак едән шакирдләрин 75—80 фаизи иншаны өзләринин тәртиб етдикләри план әсасында ишләмишләр.

Бу бир һәгигәтдир ки, инша мөвзулары арасында шакирдләр үчүн ән чәтин сәрбәст мөвзудур. Сәрбәст мөвзуда мәзмун, фикрин ардычылыгы, иншанын сүжети шакирдин јарадычы тәхәјүлүнүн мөһсулу кими мејдана чыхыр. Она көрә дә мәктәпләрдә шакирдләр верилән конкрет әсәр үзрә әдәби мөвзуја даһа чох марағ кәстәрир, иншаны белә мөвзулар үзрә јазмаға чалышырлар. Бу; тамамилә тәбиндир. Чүнки сәрбәст мөвзуда јазылан иншанын мүйәффәгијәти шакирдин синифдәнхарич охудуғу бәднн әсәрләрин әһатә даирәсиндән, онун мүталиәсиндан асылыдыр. Һеч шүбһәсиз, тәдрис материалындан еләвә бәднн әсәр охумајан, фантазијасы зәиф олан, бу вә ја дикәр мөгамда сөзүн чаларлыгындан истифадә етмәкдә чәтинлик чәкән шакирдләр сәрбәст мөвзуда инша јазмагдан бојун гачырырлар. Лакин мүхтәлиф мәктәпләрдә апарылан инша јазылардан ајдын олур ки, сон илләрдә шакирдләрин мүйәјән гисми сәрбәст мөвзуну ишләмәјә марағ кәстәрир. Бақы, Газак, Загатала, Варташен мәктәпләриндә инша јазыда иштирак едән 1200 шакирдән 215 нәфәри сәрбәст мөвзуну ишләмишдир ки, бу да һәмнн шакирдләрин 18 фаизини тәшкил едир. Һеч шүбһәсиз, бу, шакирдләрин шәхси мүталиәсинин, синифдәнхарич охуларынын әһатә даирәсинин артмасынын, бәднн әдәбијата марағ кәстәрмәләринин нәтижәсидир. Онлары бу истигамәтә јөнәлдән, мүталиәјә марагыны артыран програм вә дәрсликләрдир, әдәбијат дәрсинин марағлы гурулмасыдыр.

Мүшәһидә вә җохламалардан көтүрүлүб тәһлил слунан факт вә рәғәмләр ону да аҗдын көстәрир ки, мәктәпләрдә әдәбијјат тәдрисиниң вәзијјәти үмумиликдә пис дејил, мүвәффәғијјәт 84,3 фәиздир. Ләкин ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бу мүвәффәғијјәт фәиз даһа чоһ «3» гијмәтләрин һесабынадыр, башга сөзлә, җохлама заманы иңшада (еләчә дә ифадәдә) иштирак едән шакирдләрин фәиз фәизиниң јазы иши 3/3 кими гијмәтләндирилмишдир. Бу баһымда јанашдыгда әдәбијјат тәдрисиндә һәлә дә чидди нөгсанлар мүшәһидә олунур.

Әдәбијјатың тәдрисиндә өзүнү көстәрән гүсурлары ашағыдакы кими гурулашдырмаг олар: мәктәпләрдә бәднн әсәрин ифадәли охусунда чәтнлик чәкән шакирдләр вәр. Шакирдләрин бәзиләри классик ше'рин охусунда хүсуслә чәтнлик чәкирләр. Програмда өјрәдилмәсн нәзәрдә тутулаш ше'рләри вәзинч, јакүд гәлибин тәләбинә көрә бөлкүләринә ајыра билмир, ону механики өзбәрләмәјә чалышырлар. Апарылан җохламалардан аҗдын олур ки, шакирдләрин әдәби билклериндәки кәсир чәһәтләр даһа чоһ әдәбијјат нәзәријјәсн илә әлагәдардыр. Шакирдләрин бир гисми сорғу заманы әдәби-бәднн материалы хатырлајыр, ләкин һәмнн материалла әлагәдар әдәбијјат нәзәријјәсннә анд мәсәләләри изаһ едә билмирләр. Үмумијјәтлә, бүтүн мүшәһидә вә җохламалардан алынан гәнаәт будур ки, истәр ашағы синифләрдә, истәрсә дә VIII—X синифләрдә әдәбијјат нәзәријјәснндән шакирдләрин билкләри сәһидир.

Шакирдләрин мүстәгил мүталиәсиндә, синифдәнхарич охусунда үмумијјәтлә ирәлиләмә, иңкишаф нәзәрә чарпса да, бу иш мәктәпләрдә һәлә дә гәнаәтләндиричи сәвијјәдә дејилдир. Мүшәһидә вә җохлама апардығымыз мәктәпләрин бәзиләриндә јухары синиф шакирдләриндән анчаг 15—20 фәизн китабханаја үзвүдүр, китабханадан китаб алыб охујур. Шакирдләрин мүталиәсиниң азлығы онларын әдәбијјатдан билик сәвијјәсннә, иңт мәдәнијјәтләринә мәнфи тә'сир көстәрир.

Әдәбијјат тәдрисиндә мүшәһидә олунан һәмнн нөгсанлар мүәјјән сәбәбләрлә әлагәдардыр. Бу, һәр шејдән әввәл, фәнн мүәллимләриниң елми-методик һазырлығы илә бағлыдыр. Белә ки, мәктәбдә ејни програм вә дәрсликлә ишләјән ајры-ајры мүәллимләрин дәрс дедикләри синифләрдә мүвәффәғијјәт мүхтәлиф олдуғу факты өзүнү аҗдын көстәрир.

Мүәллимләрин бәзиләри шакирдләри тәдрис олунан бәднн әсәрләр үзәриндә ишләтмир, програмын тәләб етдији әсәрләри шакирдләрә охутдурмур, дәрсликдә һәмнн әсәрин тәһлилинә анд верилән материалла кифәјәтләнирләр.

Бә'зи мүәллимләр исә әдәбијјатын тәдрисиндә техники вәсаитдән истифадәнин ролуну лазыми шәкилдә гијмәтләндирир вә һәтта зәрури олдуғда белә, ондан истифадә етмирләр ки, бу да дәрсин кејфијјәтинә мәнфи тә'сир көстәрир. Мәсәлән, олдуғумуз мәктәпләрдә мүшәһидә едилән дәрсләрин һеч бириндә техники вәсаитин көмәјиндән истифадә едилмәди. Һалбуки мүшәһидә олунан дәрсләрдә буна бәјүк еһтијач дујулурду. Белә ки, шакирдләр Фүзулиниң гәзәлләриниң, «Лејли вә Мәчнун» поемасындан верилән парчаларын вәзиниң тәләбләрини билмәдикләри үчүн онларын дүзкүн охунмасында чәтнлик чәкирдиләр. Һәмнн ше'рләрин дүзкүн охусуна нүмунә вермәк үчүн чоһ бәјүк әһәмијјәтә малик олан вал јазылары мән-

тәбләрин, демәк олар ки, һамысында вәр. Ејни заманда иңди бүтүн мәктәпләрдә магнитофон вәр. Ләкин әдәбијјат мүәллимләриниң бәзиләри һәмнн техники имканлардан дәрсин сәмәрәлилијини, артырмаг, шакирдләрә верилән билији мәнкәмләндирир мәнкәмәди илә истифадә етмирләр. Мүсәһибә заманы аҗдын олду ки, мүәллимләрин бәзиләри техники вәсаитдән истифадә етмәкдә чәтнлик чәкирләр.

Әдәбијјат тәдрисиндә мүшәһидә олунан нөгсанлары доғуран сәбәбләрдән бири дә програм вә дәрсликләрлә әлагәдардыр.

Әдәбијјатдан јени програм вә дәрсликләрин јухарыда гејд едилән үстүнлүкләри илә јанашы, мүәјјән гүсурлары да вәрдыр. Бә'зи мәсәләләр програм вә дәрсликләрдә өз һәллини тапмамышдыр.

Програмда һәллини кифәјәт дәрәчәдә тапмајан мәсәләләрдән бири әдәбијјатдан мәктәб курсунун әдәбијјат тарихи курсундан кифәјәт дәрәчәдә сәрһәдләндирилмәси, һәр синиф (VIII—X) үчүн програмын мазмуну мүәјјәнләндирилкән онлар арасындакы нисбәтин козләнилмәмәсидир. Програмда истәр ичмал мәвзүләрин, истәрсә дә әдәби шәхсијјәтләрин јарадычылығыны өјрәдилмәснә верилән тәләбдә ағырлыг, мүрәккәблик, әдәбијјат тарихини әһәтә етмәк мејли вәрдыр. Ләкин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, үмумтәһсил мәктәпләриндә кениш әдәбијјат тарихи курсу өјрәдилмир. Әдәбијјатдан орта мәктәб курсу әдәбијјат тарихи курсундан әсәсли шәкилдә сәрһәдләндирилмәлидир. Әдәбијјат тарихиндә диггәти чәлб едән, һамы тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланаң, јакшы, мүтәрәгги һәр нә вәрса, ону орта мәктәб програмына дахил етмәк истәнилән нәтиҗәни вермир. Мәсәлән, һамыја мә'лумдур ки, М. Ф. Ахундов тәрәфиндән јазылан «Кәмалүддөвлә мәктүблары» адлы фәлсәфи әсәрин истәр мүәллифин јарадычылығында, истәрсә дә ичтиман фикир тарихиндә хүсуси јери вәр вә онун идеја-естетик маһијјәти өз мүәллифинә һәгигәтән, шөһрәт газандырымышдыр. Ләкин бу әсәр орта мәктәб шакирдләриниң аңлаг сәвијјәсннә ујғун дејил. Мүшәһидә апардығымыз бүтүн мәктәпләрдә шакирдләр програмын тәләб етдији кими М. Ф. Ахундовун материалист философ олдуғуну дејирләр. Ләкин «Материализм нәдир?», «М. Ф. Ахундов нә үчүн материалист философ адланыр?» кими суалларын маһијјәтини дәрк едә билмир вә онлары изаһ етмәкдә, ајдылашдырмагда чәтнлик чәкирләр. Шакирдләрин растлашдығы бу чәтнлиҗә психоложи чәһәтдән јанашдыгда белә бир гәнаәтә кәлмәк олур ки, бу, шакирдләр үчүн тәһидир вә һәмнн чәтнлији арадан галдыра билмәзләр. Белә ки, «материализм» аңлајышы фәлсәфәнин әсәс мәсәләси (тәфәккүрүн вәрлығы, руһун тәбиәтә олан мүнәсибәти) илә бағлыдыр. Фәлсәфә тарихиндә бүтүн философларын мүбәһисә объект вә мүбаризә мејданы олан бу чәһәт шакирдләрә лазыми шәкилдә таныш олмасындан онлар «Кәмалүддөвлә мәктүблары» илә әлагәдар мејдана чыхан суаллары тәләб олунан сәвијјәдә изаһ едә билмирләр. Бу чәһәтдән дә мүәллимләрин бојүк әксәријјәти һәмнн фәлсәфи әсәрин өјрәдилмәсиндә чидди чәтнлик јарадычылығыны, бу әсәрин шакирдләр тәрәфиндән мәннимсәнилмәдијини дејир вә програмдан чыхарылмасыны тәклиф едирләр.

Демәли, «Кәмалүддөвлә мәктүблары» М. Ф. Ахундовун јарадычылығында, еләчә дә әдәбијјат тарихиндә мүнүм јер тутса да, орта мәктәб сәвијјәсннә ујғун дејил. Белә чәтнлији VIII—X син-

нифләрдә верилән ичмал мөвзуларында әһәтә едилән материаллар һаггында да демәк олар. Үмумијәтлә, мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, мөвчуд әдәбијат програмында өрәдилмәси нәзәрдә тутулан синиф үчүн ағыр, мүрәккәб, шакирдләрин гаврама имканларына үйгүн олмајан әсәрләр вар. IV синифдә өрәдилән Б. Андерсеннә «Илли әһвалаты», V синифдә өрәдилән М. Твеннин «Том Сојжерин мәчәралары», VI синифдә С. Рәһимовун «Кәпәз», IX синифдә С. Ә. Ширванинин «Куш гыл», X синифдә М. С. Ордубадинин «Думанлы Тәбриз» әсәрләри бу гәбилдәндир.

Программа лазыми шәкилдә һәлл олунмамыш мәсәләләрдән бири дә әдәбијат нәзәријәсинин мүәјјән систем һалында верилмәсидир. Белә ки, орта мәктәбин әдәбијат програмынын мәзмунуна дахил олан материалларын бир гисминнә әдәбијат нәзәријәси мәсәләләри тәшкил едир. Әдәбијат нәзәријәси орта мәктәбин бу вә ја дикәр синифдә хусуси курс шәклиндә дејил, әдәби-бәдн материалларла әләгәдәр өрәдиллир, башга сөzlә, әдәбијат тәдрисинин тәркиб һиссәсинә тәшкил едир. Бу онунла изаһ олунур ки, әдәбијат нәзәријәсиндән верилән биликләр бәдн материалдан ајры дүшмәсин, онун шүүрлу өрәдилмәсинә, дәриндән мәнимсәдилмәсинә хидмәт етсин. Етираф етмәк лазымдыр ки, әдәбијат тәдрисиндә бу сәһәдә нә дәрәчәдә мүвәффәгијәт газанылмасы нәзәри материалларын програмда верилмәси системиндән чох асылыдыр.

Әлбәттә, Азәрбајчан мәктәбләри үчүн әдәбијатдан тәртиб олунмуш програмлар әдәбијат нәзәријәси материалларынын јерләшдирилмәси бахымындан да бөјүк инкишаф јолу кечмишдир. Лакин тәдгигат көстәрир ки, програмда әдәбијат нәзәријәси аңлајышларынын синифләр үзрә дүзкүн бөлүшдүрүлмәси, дәринләшдирилмәси вә инкишафы проблеми һәлә дә һәлл олунмамышдыр. Әдәбијат нәзәријәси мәсәләләринин јерләшдирилмәси сәһәсиндә програмын нөгсанлары чох ајдын шәкилдә нәзәрә чарпыр. Програма нәзәр салдыгда һәр синфин тәлим материаллары арасында әдәбијат нәзәријәси аңлајышларынын ады тез-тез чәкилдији диггәти чәлб едир. Лакин һәмнн материаллары мәнтиги ардычылык, бири-дикәри үчүн зәмин олмасы, дәринләшдирилмәси, јекунлашдырылмасы, үмумиләшдирилмәси бахымындан тәдгиг етдикдә тәсәдүфилик, епизодиклик, мәгсәдсизлик, јерсиз тәкрар, гәјри-дәгиглик, үмуми сөзчүлүк, мүчәррәдлик чох ајдын мүшаһидә олунур вә тәдрисин кәффијәтинә мәнфи тәсир көстәрдийини мәктәб тәчрүбәси сүбүт едир.

Әдәбијат нәзәријәси аңлајышлары групплашдырылыб синифләр үзрә бөлүшдүрүләркән, шакирдләрин гаврама имканлары, аңлајышлар арасында мәнтиги әләгә нәинки нәзәрә алынмыр, һәтта чидди сәһвләрә јол верилир. Буну ајдын тәсәввүр етмәк үчүн һәр синифдә өрәдилән нәзәри аңлајышларын сајыны нәзәрдән кечирмәк кифәјәтдир: IV синифдә 7 аңлајыш (нағыл, аталар сөзү, ше'р һаггында аңлајыш, диалог, тапмача, епитет, һекәјә), V синифдә 15 аңлајыш (нәср вә ше'р дили, диалог, јумор һаггында мә'лумат, сатира сатирик сурәт, әруз вәзин һаггында мә'лумат; мисра, бейт, гафијә, бәнд, метонимија, тәшбех вә тәкрар, ше'р дили); VI синифдә исә 4 аңлајыш (гошма, дастан, тәмсил, бәдн тәсвир); VII синифдә 27 аңлајыш өрәдилмәси тәвсијә олунур.

Көрүндүјү ки, ајры-ајры синифләрдә өрәдилән әдәбијат нәзәријәси аңлајышлары арасында мүәјјән систем көзләнилмәмишдир. һансы принципә кәрә V синифдә 15 аңлајышын, VI синифдә исә чәми 4 аңлајышын өрәдилмәси тәләб олунур? Бу тәләблә шакирдләрдә нәзәри биликләри нәчә инкишаф етдирмәк олар? Јахуд: IV синифдә «ше'р дили» һаггында мә'лумат вермәк тәләб олунур. һәмнн тәләби V синифдә олдуғу ки, (ше'р дили), һеч бир әләвә етмәдән ирәли сүрмәкдә мәгсәд нәдир? V синифдә бир әдәби нүмунә (С. Вургунун «Азәрбајчан» ше'ри) асасында беш нәзәри аңлајыш—мисра, бейт, гафијә, бәнд, метонимија һаггында мә'лумат вермәк мүмкүндүрмү вә групплашдырма заманы метонимијаны бу аңлајышлар сырасына дахил едәркән һансы мәнтиги әсас нәзәрә алынмышдыр?

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, шакирдләр нәзәри аңлајышлары бу ардычылыкла лазыми сәвијәдә өрәнә билмирләр, онларын нәзәри биликләриндә кәсир чәһәтләр ајдын һисс олунур.

Мөвчуд программа ишин јекунларындан данышаркән, шакирдләрин әдәбијатдан билик сәвијәләрини нәзәрдән кечирәркән мәктәбләрин истифадәсиндә олан дәрсликләрә дә нәзәр салмаг лазым кәлир.

Дәрслик програм асасында јазылмасына бахмајараг, програмын мүвәффәгијәтинин нәзәрә чарпмасы, онун мәзмунунун дәриндән мәнимсәдилмәси дәрслијин кәффијәтиндән, ишләнмәси принципиндән чох асылыдыр. Програмын мүвәффәгијәтли олмасы, дәрслијин дә мүвәффәгијәти демәк дејил. Програмын јарарлылык дәрәчәсиндән асылы олмајараг, дәрслијин өзүнүн ишләнмә тәрзиндән ирәли кәлән мүвәффәгијәти вә гүсурлары ола биләр. Бу бахымдан «Әдәбијат» дәрсликләринин мәктәб тәчрүбәсиндә сынагдан нәчә чыхдыгларына диггәт јетирмәк тәләб олунур.

IV—VII синифләрин әдәбијат дәрсликләринин үмуми гүсуру ондан ибарәтдир ки, шакирдләрин әдәби биликләринин инкишафы нәзәрә алынмыр, програмдакы гүсур дәрсликләрдә дә тәкрар едиллир.

IV—VI синифләрдә әләвә оху материалларынын дәрсликдә верилмәси олдуғча јахшы чәһәтдир, шакирдләрин мүталиә марагыны артырыр, әдәби биликләрини програмын мәһдудийәтиндән чыхарыб инкишаф етдирир. Лакин әләвә оху материалларынын вә нәзәри аңлајышларын дәрсликләрдә верилмәсиндә ики вариантлылык вардыр. Әлбәттә, бу дәрсликләрин тәртибиндә бир үслуб олмалыдыр. IV—VI синифләр үчүн «Әдәбијат» дәрсликләриндә нәзәри аңлајышлар програм материаллары илә әләгәләндирилир, VII синифдә исә нәзәри материаллар дәрслијин ахырында хусуси бөлмәдә верилир. VII синиф ибтидан әдәбијат курсунун сон синфи олдуғу үчүн нәзәри материалларын дәрсликдә үмумиләшдирилмәси лазымдыр. Лакин белә олдуғда нәзәри материаллар бәдн әсәрләрдән ајры дүшүр, онунла кифәјәт гәдәр әләгәләндирилмир вә нәзәрдә тутулан мөвзунун дәриндән мәнимсәдилмәсинә хидмәт етмир. Бу дәрсликдә нәзәри материаллары, рус мәктәбләри үчүн јазылмыш «Әдәбијат» дәрслијиндә олдуғу ки, програм материаллары илә әләгәләндирмәк, сонра исә онлары үмумиләшдирмәк мәгсәди илә дәрслијин сонунда хусуси бөлмәдә вермәк мәгсәдәүјүндүр.



VIII—X синифләрнин «Әдәбијат» дәрсликләринини гүсурлары бир гәдәр башга характер дашыыр. Бу гүсурлар, һәр шейдән әввәл, ичмал мөвзулары илә әлагәдардыр. Мәктәб тәчрүбәси кәстәрир ки, програмын тәләбинә корә доврүн әдәби хуласәси вериләркән һәмин материаллар синфин сәвијјәсинә ујғун шәкилдә ишләнмәмшидир. Ајры-ајры ичмалларда верилән әдәби фактларла шакирдләрә чатдырылан материал арасында һәмч нисбәти көзләнилмир. Мәсәлән, VIII синифдә «XIII—XVI әсрләрдә Азәрбајчан әдәбијјаты һаггында гыса мә'лумат» башлығы алтында верилән ичмал мөвзусу дикәр ичмалларла нисбәтән лазымы сәвијјәдә ишләнилмәмшиш, програмын тәләби, демәк олар ки, өдәнилмәмшидир. Програмда бу доврүн әдәби хуласәсинә 3 саат вахт ајрылыр. Дәрсликдә исә һәмин доврүн изаһына чәми 5 сәһифә материал верилмишдир. «XVII—XVIII әсрләрдә Азәрбајчан әдәбијјаты» ичмалына програмда 2 саат вахт ајрылмыш, дәрсликдә исә 9 сәһифә материал верилмишдир. Һалбуки XIII—XVI әсрләрдә Азәрбајчан әдәбијјаты һаггында даһа кениш мә'лумат верилмәли иди. Програмын тәләбинә корә бу ичмалда һәсәноғлу, Нәсимми, Һәбиби, Хәтәи һаггында мә'лумат верилмәлидир. Бу шаирләрин әдәбијјат тарихиндә тутдуғлары мөвгә дә тәләб едир ки, онларын һаггында гисмән кениш данышылсын. Ләкин програмын гаршыја гојдуғу тәләб дәрсликдә лазымы шәкилдә ачылмыр. Бунунла јанашы VIII синиф үчүн «Әдәбијјат» дәрслијиндә програмын тәләб етмәдији, орта мәктәбдә өјрәдилмәси зәури олмајан, икинчи дәрәчәли материаллар да вар. «XVII—XVIII әсрләрдә Азәрбајчан әдәбијјаты» ичмалында Аға Мәсиһ Ширвани, Фәдәи һаггында мә'лумат тәләб олунмадығы һалда дәрсликдә онлар һаггында сөһбәт ачылыр. Әлбәттә, бу сәнәткарларын әдәбијјат тарихиндә өзләринә мөхсүс јерн вар. Ләкин онлары орта мәктәбдә шакирдләрә төгдим етмәјә еһтијач јохдур. Һәмин мә'луматлар дәрслији лүзумсуз јерә мүрәккәбләшдирир.

Бә'зән бир-биринә јакын олан, јакуд тәкрар тәсири бағышлајан материаллар вериләрәк дәрсликләр ағырлашдырылыр. Мәсәлән VIII синифдә Низами Кәчәви мөвзусу илә әлагәдар «Хосров вә Ширин» поемасынын бәди һүсусијјәтләри» (сәһ. 58), «Искәндәр-намә»нин бәди һүсусијјәтләри» (сәһ. 67,) «Низами јарадычылығынын бәди һүсусијјәтләри» (сәһ. 70) башлығлары алтында материаллар төгдим олунур. Һәмин материаллара мәнтиги чәһәтдән јанашдығыда икн әввәлиничләрин артыг олдуғуна һеч бир шүбһә јери галмыр. Белә ки, «Низами јарадычылығынын бәди һүсусијјәтләри» дедикдә онун ајры-ајры әсәрләринин бәди һүсусијјәтләри әһаг олунур. Мәктәб тәчрүбәси дә сүбүт едир ки, јухарыда гејд едилән башлығлар алтында төгдим олунан материаллар ајрылыгыда шакирдләрә әләвә биләк вермир, әксинә, дәрслији мүрәккәбләшдирир вә ағырлашдырыр. Бу ағырлыг IX синиф үчүн әдәбијјат дәрслијиндә даһа ајдын нәзәрә чарпыр. Умумијјәтлә, бу дәрсликдә (IX синиф) шакирдләрин гаврама имканы нәзәрә алынмыр вә програмда ичмал мөвзулары илә әлагәдар верилән ағыр тәләб икинчи дәрәчәли мәсәләләрлә дәрәс китабында бир гәдәр ағырлашдырылыр. Бу ағырлыг башга әдәби мөвзуларда да ајдын һисс олунур. Әлбәттә, дәрсликдә верилән бүтүн мөвзуларла мүнәсибәт билдирмәк имкан харичиндәдир. Ләкин фикир ајдынлығы үчүн һәмин синфин тә'лим

материаллары арасында кениш јер тутан бир мөвзуја—М. Ф. Ахундов мөвзусуна нәзәр салмаг, програмын тәләби илә гаршылашдырмаг вә дәрсликдә иә гәдәр артыг материал олдуғуну тәсәввүрдә чаһландырмаг кифәјәтдир.

Програм 17 саат әрзиндә М. Ф. Ахундовун јарадычылығындан «А. С. Пушкинин өлүмү мүнәсибәти илә «Шәрг поемасы», «Сәркүзәшти-мәрди хәсис» вә ја «Һачы Гара», «Алданмыш кәвакиб», «Кәмалүддөвлә мәктублары» үзәриндә иш апармагла әдибни сәнәткарлығыны, әдәбијјатымыздакы мөвгејини, әсәрләриндә ирәли сүрдүју идејалары шакирдләрә өјрәтмәји тәләб едир.

Дәрсликдә әдибни һәјәтына аид очеркдән сонра онун ше'р јарадычылығы һаггында мә'лумат верилир. Һеч шүбһәсиз, бојук сәнәткар шакирдләрә бир шаир кими төгдим едилмәлидир. Онун бәди јарадычылығы ше'рлә башладығы, өз ше'рләрини Сәбуһи тәхәллүсү илә јаздығы шакирдләрин нәзәринә чатдырылмалыдыр. М. Ф. Ахундовун ше'р јарадычылығына даир мә'луматын верилмәсини програм да тәләб едир. Нүмунә олараг «А. С. Пушкинин өлүмү мүнәсибәти илә «Шәрг поемасы»нын өјрәдилмәси нәзәрдә тутулур. Ләкин дәрслијә нәзәр салдығыда М. Ф. Ахундовун ше'р јарадычылығы һаггында програмда тәләб олундуғундан артыг материаллар верилир, һәмин бәлмә икинчи дәрәчәли мә'луматларла ағырлашдырылыр. Белә ки, програмда анчаг «А. С. Пушкинин өлүмү мүнәсибәти илә «Шәрг поемасы»нын өјрәдилмәси тәләб олундуғу һалда, дәрсликдә «Зәманәдән шикајәт», «Һекајәти-бәдиә хани-Әрдәбилл вә Мәшәди Буттан Сәлјани», «Һекајәти-пота Кәрим вә Сәфәр дәлләк», «Һекајәти-Сәјид Әләм Сәлјани» кими сатирик ше'рләриндән вә башга мәнзум мәктубларындан сөһбәт ачылыр вә һәр бири һаггында ајрыча данышылыр. Әлбәттә, М. Ф. Ахундов јарадычылығынын кениш диапозона малик олдуғуну дәрәк етмәк үчүн онун һәр бир әсәри һаггында мүәјјән фактларла бәләд олмаг вәчибдир. Ләкин програм буну IX синиф шакирдләриндән тәләб етмир. Һәм дә мәктәб тәчрүбәсинә әсасән белә бир фикри демәк лазым кәлир: шакирдләр һәмин мәнзум парчалар һаггында охудуғлары мә'луматы мүәјјән вахт кечдикдән сонра хатырлаја билмирләр. Һәтта бу ше'рләрә әлагәдар верилән бәзи мә'луматлар шакирдләрә чатмыр, дәрсликдә ағыр јук олараг галыр.

«Драматуркијасы» башлығы алтында комедијаларынын һамысы һаггында мә'лумат верилир. Ләкин програм «Сәркүзәшти-мәрди-хәсис» вә ја «Һачы Гара» комедијасы үзәриндә иш апарыб тәһлил етмәји нәзәрдә тутур.

Програм үзрә VI синифдә «Мүсјә-Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ», VII синифдә «Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәран» комедијасы өјрәдилир. Буна бахмајараг, IX синфин дәрслијиндә һәмин комедијалар һаггында мә'лумат верилир. Мәктәб тәчрүбәси кәстәрир ки, VII синифдә «Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәран» комедијасы үзәриндә 4 саат иш апардыгдан сонра IX синфин дәрслијинә бир нечә сәһифәлик лүзумсуз материал дахил етмәк дәрәс вәсаитини ағырлашдырыр. Бу әсәрин мәнзуну, идејасы шакирдләрә мә'лум олдуғу үчүн IX синиф дәрслијиндә верилән мә'лумат әсас материал кили шакирдләрин диггәтини чәлб етмир. Јенә дә «М. Ф. Ахундов драматуркијасынын һүсусијјәтләри» адлы бәлмә верилир (сәһ. 101).



Бу мә'lумат да орта мәктәб сәви'ясиндән үксәкдир, мурәккәбдир вә шакирдләр тәрәфиндә мәнимсәнилмәди'нини мәктәб тәчрүбәси сү-
бүт едир.

Дәрсликдә М. Ф. Ахундовла әлагәдар: «Әдәби-тәнгиди вә естетик көрүшләри» башлыгы алтында верилән материалла әлагәдар верилән суалларла да шакирдләр тәләб олуна шәкилдә чаваб верә билмирләр. Хүсусилә әдибин естетик көрүшләрини изаһ етмәкдә ча-
тинлик чәкирләр. Мүшаһидә апардыгымыз мәктәбләрдә шакирдләр-
рин бө'үк өксәри'јәти ән јакшы һалда М. Ф. Ахундовун әдәби тән-
гиди вә естетик көрүшләри илә әлагәдар дәрсликдә верилән ифадә-
ләри олдуғу кими дејир, ләкин фикрини лазыми материал үзәриндә
әсәсләндира билмирләр. Буун сәбәбини арашдырдығда јенә дә ај-
дын олур ки, материалын ишләnmәсиндә програмын тәләби илә
дәрслик арасында мүә'јјән фәрг вар.

Үмуми'јәтлә, мәктәб тәчрүбәси белә бир фикир сојләмәјә һагг
верир: дәрсликдә М. Ф. Ахундов бәһси мазмуну е'тибарилә програ-
мын тәләбиндән хејли ағырдыр. Е'тираф етмәк лазым кәлир ки,
М. Ф. Ахундовун һәјаты вә јарадычылығы илә әлагәдар апарылан
филологја тәдгигат, әдәбијјат тарихиндә әксини тапан мәсәләләр
мүә'јјән ихтисарла, орта мәктәбдә тә'лимини хүсуси'јәтинә верилән
тәләбләр бахымындан ишләnmәдән дәрслијә дахил едилмишдир.
Әлбәттә, һәмни чәһәт дәрслик мүәллифләринини М. Ф. Ахундов ја-
радычылығына дәрин мәнәбәтиндән, она мүкәммәл бәләдликләриндән
ирәли кәлир. Һәмни фәктләри группашдырмағ, дәрслијә «дахил
ола биләр», «ола билмәз» — дејә, ики һиссәјә бөлмәк мүәллифләр
үчүн чәтиндир. Ләкин дидактик принципләр, шакирдләрин гаврама
имканы буну тәләб едир. М. Ф. Ахундов јарадычылығынын тәһли-
лине мүәллифләр гүввәтли ахундовшүнас кими јанашмағла бәрәбәр,
тәчрүбәли педагог кими дә дәрслијә верилән тәләбләри нәзәрә ал-
малы идиләр.

Башга материалларын ишләnmәсиндә дә белә ағырлыгы, програ-
мын тәләбиндән кәнара чыхма һаллары ајдын мүшаһидә олунур.

VII—X синифләр үчүн «Әдәбијјат» дәрсликләриндә бәдини
әсәрләрин тәһлилиндә мүә'јјән бир принцип көзләнилмир. Доғрудур,
програма өрәдилмәсини нәзәрдә тутдуғу бүтүн әсәрләрин тәһлили
дәрсликдә верилир вә шакирдләр һәмни әсәрләр һаггында мүә'јјән
чәһәтләри билирләр. Ләкин дәрсликдә әсәрләрин тәһлилинә, демәк
олар ки, ејни тәләблә јанашылмыр. Орта үмумтәһсил мәктәбләриндә
елмләрин әсасыны өрәтмәк гаршыја вачиб мәсәлә кими гојулур.
Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинини «Үмумтәһсил мәктәб-
ләри шакирдләринини тә'лимини, тәрбијәсини вә әмәјә һазырланма-
сыны даһа да тәкмилләшдирмәк һаггында» гәрарында дејилир: «Өл-
кәдә һамылығла орта тәһсилә кечмәјин баша чатдығы мүәсир шә-
раптә орта мәктәб мә'зунлары тәдрис дөврүндә елмләрин әсасыны
дәриндән мәнимсәмәлидирләр».

Истәр-истәмәз белә бир суалла гаршылашырығ: Әдәбијјат үз-
рә елмин әсасыны тәшкил едән нәдир? Башга сөзлә десәк, орта мәк-
тәб шакирдләри бәдини әсәр һаггында нәји билмәлидирләр, әдәбиј-
јатдан шакирдләрин билликләр системинә нәләр дахил едилмәлидир?
Дәрсликләрдә бу мүнүм чәһәти көрмәк олмур. Бу вә ја диқар әсә-

рин идеја-бәдини тәһлилинә мүхтәлиф чәһәтдән јанашылыр. Фикир ај-
дынлығы үчүн X синфин әдәбијјат дәрслијиндә бә'зи әсәрләрин тәһ-
лилинә нәзәр салағ. Мәсәлән, бә'зи әсәрләрин тәһлилиндә јалныз
әсәс образлардан, бир сыра әсәрләрдә исә һәм әсәс, һәм дә епизо-
дик образлардан сөһбәт ачылыр. Бундан башга, бә'зи әсәрләрин
композиција тәһлили верилир, бә'зиләринин тәһлилиндә бу чәһәтә
тохунулмур. Бә'зи әсәрләрин бәдини хүсуси'јәтләри дејилир, бә'зи-
ники јох. Әкәр шакирд әсәрин композицијасы һаггында мүә'јјән тә-
сәввүрә малик олмалыдырса, јәни бу мә'lумат шакирдләрин әдә-
бијјатдан билликләр системинә дахил едилмәлидирсә, нә үчүн С. Ра-
һимовун «Мейман» повести композиција чәһәтдән тәһлил едилир.
М. Хүсәјнин «Абшерон» романы јох? Һансы тәләбә көрә М. Ибра-
һимовун «Бөјүк дајағ» романынын бәдини хүсуси'јәтләри верилир.
М. Хүсәјнин «Абшерон» романынын бәдини хүсуси'јәтләриндән да-
һышылмыр. Әкәр бу вә ја башга јазычынын, јакуд конкрет бир
әсәрин үслубу, дили тәһлил олунмалыдырса, нә үчүн М. С. Ордуба-
динин үслубундан даһышылмыр. Һ. Чавидин јох? вә с. вә и. а.

Әдәбијјат дәрсләриндә мүшаһидә олунағ гүсурлары доғуран
сәбәбләрдән бири дә мүәллимин ишинә истигамәт верән, дәрсин ел-
ми-методик чәһәтдән үксәк сәви'јәдә гурулмасына көмәк едән ме-
тодик әдәбијјатын азлығы, даһа сәмәрәли тә'лим методларынын ишлә-
ниб мүәллимләрә чатдырылмамасыдыр. Доғрудур, республикамызда
әдәбијјатын тәдриси методикасы саһәсиндә хејли иш көрүлмүш, мүә-
јјән проблемләр үзрә чидди тәдгигат апарылмыш, әдәбијјат мүәл-
лимләринә, минимум дәрәчәдә олса да, методик вәсаит чатдырыл-
мышдыр. Ләкин ачығ демәк лазымдыр ки, бу вахта гәдәр апарыл-
мыш тәдгигат ишләри халғ маарифинин индики инкишаф сәви'јә-
синдә јаранан тәләбләрә лазыми шәкилдә чаваб вермир. Азәрбајҗан
мәктәбләриндә чалышан мүәллимләр әдәбијјатын проблемли тә'ли-
ми, әдәбијјат дәрсләриндә техника вәсаитдән истифадә, тә'лим үсул-
ларындан комплекс шәкилдә истифадә вә с. мәсәләләрлә әлагәдар
санбаллы тәдгигат әсәрләринә зәрури еһтијаж дујурлар. Бу саһәдә
гаршыда дуран вәзифәләр партијамызын XXV гурултајында чоғ
ајдын шәкилдә көстәрилир. Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин Баш
катиби Л. И. Брежнев јолдаш «Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин һе-
сабаты вә партијанын дахили вә харичи сијасәт саһәсиндә нөвбәти
вәзифәләри» адлы мә'рузәсиндә үмумтәһсил мәктәбләринин тәкмил-
ләшдирилмәси саһәсиндә вәзифәләримиздән даһышарағ дејир: «Бу-
рада бизи бөјүк иш көзләјир. Әлбәттә, бу иш еһтијатла, дүшүнчә илә
көрүлмәли, мејданда оланлары көрәксиз јерә дағытмаға вә ја тө-
ләсик гәрарлар гәбул етмәјә јол верилмәмәлидир. Бурада нә тәләб
олунур? Көрүнүр, һәм мүәллимләр һазырламағ иши јакшылашды-
рылмалы, һәм тә'лим методларынын өзү һәјатын тәләбләринә
үјгүнлашдырылмалы, һәм дә мәктәбләр мүәсир тәдрис вәсаити илә,
о чүмләдән әјани вәсаитлә тә'мин едилмәлидир».

Ачығ демәк лазымдыр ки, Азәрбајҗан мәктәбләри әдәбијјатдан
зәрури тәдрис вәсаити вә дидактик материалла там тә'мин едилмә-
лидир. Узун мүддәтдир ки, мәктәбләрдә әдәбијјат нәзәријјәсиндән
тәдрис вәсаитинә бөјүк еһтијаж һисс едилир. Мүшаһидә вә јохлама-
лардан ајдын олур ки, шакирдләрин әдәбијјатдан биллик сәви'јәси-
нин ашағы олмасынын сәбәбләриндән бири дә будур. Бу еһтијажы

намы билдији ҳалда, адабијат назари]ясиндан педагожи-психоложи төлөвлөрө чаваб верән вәсаит һәлә дә нәшр олунмамышдыр.

Мәктәпләрдә дәрслик чатышмаазлыгына һәлә дә тәсадүф едилди. Әдәбијат мүнтәхабаты китабларына еһтијач һисс олунур. Бу вә ја башга синифләрдә охујан шакирдләрин бәзиләриндә «Әдәбијат» дәрслији вә мүнтәхабат олмадығындан онлар тәлим материалларында кифәјат дәрәчәдә ишләјә билмирләр.

Дәрсликләрә јазылмыш методик рәһбәрликләрин мүәллимләр үчүн фајдалылығы мәктәб тәчрүбәсиндә сүбүт олундуғына бахмајараг, һәр бири республикамызда бирчә дәрәчә нәшр едилдијиндән мүәллимләр, хусусилә кәнч мүәллимләр һәмин вәсаити тапыб ондан лазыми шәкилдә фајдалана билмирләр. Бүтүн булар шакирдләрин әдәби биликләринин ашағы олмасына бу вә ја дикәр дәрәчәдә тәсир кәстәрир.

ВӘТӘНДАШ ТӘРБИЈӘ ЕТМӘЛИ

Л. И. РАВЕНСКИ
(Москва)

Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежневин Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXV гурултајындакы мәрүзәсиндә өлкәмизин үмүмтәһсил системинин вә биринчи нөвбәдә, орта мәктәбин чидди шәкилдә тәкмилләшдирилмәси зәруријәти ајдын шәкилдә әкс олунмушдур. Л. И. Брежнев јолдаш кәстәрир ки, коммунист тәрбијәси халг маарифи вә пешә һазырлығы системини даим тәкмилләшдирмәји тәләб едир... Бурада бизи бәјүк иш көзләјир. Әлбәттә, бу иш еһтијатла, дүшүнчә илә көрүлмәли, мејданда оланлары кәрәкәтсиз јерә дағымтаға вә ја тәләсик гәрарлар гәбул етмәјә јол верилмәлидир.¹

Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин «Үмүмтәһсил мәктәпләри шакирдләринин тәлимини, тәрбијәсини вә әмәјә һазырланмасыны даһа да тәкмилләшдирмәк һаггында» гәрары педагожи коллективләри, партија, һәмкарлар вә комсомол тәшкилатларыны тәлим вә тәрбијә ишинин кејфијәтини вә еффеқтини дәнмәдән јүксәлтмәјә, һәр бир дәрәдә шакирдләрин әгли марагынын инкишафына наил олмаға, һәлә онларда мүстәгил билик әлдә етмәк вәрдишләри ашыламаға, кәнчләри әмәјә мәнәббәт, мадди истәһсал саһәсиндә чалышан инсанлара дәрин һөрмәт руһунда тәрбијә етмәјә, тәлим-тәрбијәнин вәһдәтинә, елмләрин өсәсына јијәләнмәји һәјатла, коммунизм гуручулуғу илә әлағәләндримәјә, шакирдләри систематик олараг Сов.ИКП-нин вә Совет дәвләтинин даһили вә харичи сijasәти илә таныш етмәјә, јетишән нәсилдә Вәтәнә, Коммунист Партијасына сәдагәт, буржуа идеоложијасына вә әхлағына гаршы барышмазлыг,

¹ Л. И. Брежнев. Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабаты вә партијанын даһили вә харичи сijasәт саһәсиндә нөвбәти вәзифәләри. Бақы, 1976, сәһ. 98—99.

социалист Вәтәнинин мүдафиәсинә һәр ан һазыр олмаг кими һиссләр ашыламаға руһландырыр.

Сов.ИКП-нин Мәркәзи Комитәси вә ССРИ Назирләр Совети гәрарда совет мүәллимләринин, маариф ишчиләринин бүтүн халгла әрликдә Сов.ИКП XXV гурултајынын халг маарифи саһәсиндәки гәрарларынын мүвафәғијәтлә јеринә јетирилмәси үчүн гүввә вә биликләрини әсиркәмәјәчәкләринә мәнкәм әмин олдуғларыны ифадә етмишләр.

Догма Коммунист Партијасынын мүдрик кәстәришләриндән илһам алап совет мүәллимләри Сов.ИКП МК-нын вә ССРИ Назирләр Советинин чағырышына әмәли ишлә чаваб вермәјә, бүтүн гүввә вә биликләрини, енержи вә јарадычылыг тәшәббүсләрини кәнч совет вәтәндашынын тәлим-тәрбијәси ишинә сәрф етмәјә һазырдырлар.

Октябрын 60 иллијини јүксәк кејфијәт вә сәмәрәли әмәклә гаршылајан 15 мүтәғиғ республиканын, Москва вә Ленинграддын габагчыл орта мәктәб мүәллимләри «Учителскаја газета»нын тәшкил етдији көрүшә топлашаркән, бүтүн совет мүәллимләринә «Биз инсана чавабдеһик» адлы мәктүбла мурачигәт етмишләр. Көрүшүн иштиракчылары јазырлар: «Әзиз јолдашлар, достлар! Үмүмхалг јарадычы әмәјинин гүдрәтли ахынына бизим мүәллим әмәји дә даһилдир. Әлкәмизин педагоғлары тәлим-тәрбијә просесинин сәмәрә вә кејфијәтини јүксәлтмәк вә Вәтәнин јубиләјини лајитинчә гаршыламаг үчүн аз гүввә сәрф етмәмишләр. Лакин бизә ајдындыр ки, Сов.ИКП XXV гурултајынын халг маарифи саһәсиндәки гәрарларынын јеринә јетирилмәси биздән даим кәркин әмәк тәләб едир.

Партија нәзәрә алып ки, һәјатын бүтүн саһәләриндә, чәмијәтимизин инкишафында совет адамларынын идеја сәвијәси, шүүрлулуғу, мәдәнијәти, төһсил, вәтәндашлыг мәс'улијәти, онларын јүксәк мөгсәдләрә чан атмалары, әмәјә јарадычы мунасибәт бәсләмәләри бәјүк рол ойнајачагдыр. Бүтүн ишләрин мәркәзиндә инсан дурур. Коммунизм уғрунда мүбаризә чәбһәси дә бурдан кечир, мүәллимләр исә бу чәбһәнин дөјүшчүләридирләр.

Мә'лум һәгигәтдир ки, инсанын тәрбијәси ушагыг дөврүндән башланыр. Мәктәб, айла ушағын тәмәлини нечә гојурса, еләчә дә бөјүр. Бизим вәзифәмиз һәртәрәғли инкишаф етмиш шәхсијәт јетишдирмәк, коммунизм чәмијәтинин фәал гуручусунда әхлағи сijasәти кејфијәтләр формалашдырмагдыр. Биз сизинлә, өзиз һәмкарлар, бурахдығымыз кәнчләрин һәјатда нечә јер тутачағларына, Советләр Әлкәсинин нечә вәтәндашы олачағларына чавабдеһик. Бу мәсәләнин һәллиндә педагоғларын, комсомол вә пионер тәшкилатларынын гүввәсини бирләшдирмәјин вачиб олдуғуну сүбүт етмәјә еһтијач јохдур.

Догма партијамыз вә онун ленинчи Мәркәзи Комитәси бүтүн идеоложи кадрлары вә мүәссисәләри коммунист тәрбијәси проблеминин комплекс һәллинә јөнәлдир. Бу мәсәлә һәмчинин идеоложи мүәссисәләр сырасында олан мәктәбин, онун мүәллим коллективинин дә гаршысында дурур. Јалныз мәсәләјә бу чүр јанашмаг тәлим-тәрбијә просесинин сәмәрәлилијинә наил олмаға имкан верәр».

Көрүшүн иштиракчылары мәктүбун сонунда јазырлар: «Әзиз достлар! Партија бизә ојрәдир ки, иттисади гуручулуғун кедиши,

өлкөнүн социал-саясий инкишафы коммунизм чөмүлүгүндө жаша-
йачаг адамдарын формалашдырылмасы уңгунда кедөн мүбаризе чөб-
һасиндеки гөлөбөдөн даһа чоһ асылы олачагдыр. Биз бу гөлөбөжө дог-
ру кедөн жолу билirik, ону бизе партија көстөрмишидр. Эвиз һәм-
карлар, сизи бу жолда јени-јени мүвөффегијетләр өлдө-етмөжө чагы-
рырыг».¹

Төүлим просесинде коммунист өгидели шахсийетин формалаш-
дырылмасы проблеминин мүвөффегијетли һалли совет мүеллимлә-
ринден төүлим вә төрбијенин кејфијетини көлөчөкдө дә жүксөлтмә-
ји, мөктөблilләрде коммунисте һас олан характер өләметләр төрби-
јә етмәји төлөб едир. Бу баһымдан бизим һәр биримизден, мүеллим-
ләрдән дөгиг идеја мөвгеји, марксизм-ленинизм нөзәријјесинә даир
дәрин билик, мүасир ичтиман һөјатла бағлы чөтин мәсәләләрдән
баш чыхармаг бачарыгы төлөб олунур. Идеја чөһөтдән даим инки-
шаф едип ирәли кетмөк, һөјатдан кери галламаг бүтүн ишләримиз-
зин мүвөффегијетинин мүтләг шәрти һесаб олунур. Јалһыз фөда-
карлыг, әмөксөврлик, жүксәк коммунист шүүрлүдүгү, идеја јеткин-
лији вә мөһөви сағлыг нүмунәси көстөрән мүеллим кәчләри өз
ардынча апарыр, онларын дүнјакөрүшүнүн формалашмасына фөал
төүир едә билir.

Белә кејфијетләр өлкөмизин мириләрлә мүеллиминә һасдыр,
бу исе өзлүјүндө Сов.ИКП XXV гурултајынын халг маарифи саһә-
синдеки гөрарларынын мүвөффегијетлә јеринә јетирилмесинә тө-
мийат верир.

Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рөјасәт һөј-
өтинин сәдри Л. И. Брежнев жолдаш «Бөјүк Октјабр вә бәшөријјә-
тин төрөтисин» адлы мәрузөсиндә демийшидр: «Көлөчөжә нөзәр са-
ларкән биз даһа бир нөтичә чыхармалыгыг. Бүтүн һөјат саһәләри вә
чөмијјетимизин инкишафы үчүн совет адамларынын шүүрунүн,
мәдәнијјетинин, вәтөндашлыг [мәсуулијјетинин сөвијјөси кетдикчә
даһа бөјүк рол ойнајачагдыр. Адамларда жүксәк ичтиман мөгсәдләрә
наил олмаг арзусу, идеја инамы, әмәжә әсил јарадычы мүнәсибөт
төрбијә етмөк өн үмдә вөзифәләрдән биридир. Коммунизм уңгунда
мүбаризенин чоһ мүнүм чөбһөси бурадан кечир вә истәр итгисәди
гуручулуг, истөрсә дә өлкөмизин социал-саясий инкишафы кетдикчә
даһа артыг дөрөчөдә бу чөбһөдәки гөлөбөләримиздән асылы олачаг-
дыр»²

Л.И.Брежнев жолдашын бу сөзләри һәр бир фәнн мүеллиминә
билаваһитә аид олдуғу үчүн онлар һөмин көстөриши өлдә рөһбәр
тутурлар; чүнки вәтөнтөрвөрлик вә вәтөндашлыг мәсуулијјети кичик
јашлардан, илк мөктөб күнләриндән башланыр. Биз һәр һансы бир
мөктөблilнин симасында көлөчөжин јетишмөкдә олан вәтөндашын
көрүрүк вә она көрә дә бүтүн педагожи васитәләрлә онун совет ада-
мы кәми формалашмасына көмөк көстөрмөлийик. Бу онун үчүн ва-
чибдир ки, бу күнүн мөктөблиси саһаһ халг төсәррүфаты, коммунизм
гуручулугу мүтәхәссисидир. һәр бир мүеллими, башлыча олараг,
шакирдинин ким олачагы дејил, нечә олачагы мәсәләси дүшүндүр-
мөлийидир. Мөктөбләримизин төдрис планларында елә бир фәнн јоһ-

¹ «Учителскаја газета», 22 декабр, 1977.

² «Азәрбајчан кәчләри» гәзети, 3 нојабр, 1977.

дур ки, вәтөндашын формалашмасына өз фәјдалы төсирини көстөр-
мәсин. һәр бир мүеллим даим јадда сахламалыдыр ки,
бизә тапшырылмыш ушағлар Советләр өлкөсинин кәч
вәтөндашларыдырлар. Мүеллим онлары әсил совет адамы
кәми, социалист өлкөмизә лајиг вәтөндаш кимн јетишидрмәжә борч-
лудыр. Мүеллимләрин иши чөтин вә мәсуулијјетлидир, чүнки «ком-
мунист шүүрлүдүгү көртөбин, автоматик тәрздә формалашмыр,
өз-өзүнә әмәлә кәлмир. Коммунизм уңгунда мүбаризә чөмијјетин
бүтүн үзвләрини, хүсусән кәчләри төрбијә етмөк саһәсиндә парти-
јанын вә комсомолун јорулмадан вә мүнтәзәм иш апармасыны төлөб
едир».¹

Вәтөндаш төрбијөси илә өләгәдар дил-әдәбијјат мүеллимләри-
нин өлиндә бөјүк имканылар вардыр. Мүеллим әдәбијјат дөрсләриндә
совет адамы образыны төһлил едип ондакы һөгиги әзәмәти ачыб
көстөрмөклә нитг инкишафы дөрсләриндә, хүсусән VII—VIII си-
нифләрдә мүнәкимә характерли публистик ишшалар үзөриндә иш
апармагла, һабелә «Мүхтәлиф нөв ишшаларын нөзәријјөси вә прак-
тикасы» курсу үзрә факултатив мәшгәләләр апармагла чоһ шејә
наил ола билir.

Һөмин мөгсәдлә VIII синиф шакирдләрини «Социалист вәтәни-
мизин вәтөндашы олмаг нә демөкдир?» мөвзусунда мүнәкимә харак-
терли ишә јазмаг ишинә һазырламагы гаршыја мөгсәд гојдуг. һа-
зырлыг иши мүхтәлиф методларла һөјатә кечирилди; бу мөгсәдлә
Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рөјасәт һөјөти-
нин сәдри Л. И. Брежнев жолдашын Сов.ИКП-нин XXV гурулта-
јындакы мәрузөсиндән көтүрүлмүш ситатлар, «Коммунист һатгы-
нда повест» адлы кинофилм, һөһәјәт, гәзет вә журнал мөгаләләриндән
истифадә олунду.

Бу мөрһөләдә мөвзу илә бағлы бүтүн мәсәләләрин өһатә олун-
масы гаршыја мөгсәд гојулмамыш, һөмин мәсәләнин бир истигамә-
тилә мөһдудлашмаг нөзөрдә тутулмушдур: Советләр өлкөси вәтө-
ндашыннн характериндәки өләметләр һансылардыр, онун һүгүт вә
вөзифәләри нә дөрөчөдә ајрылмаздыр.

Нүмунә үчүн мүеллимләрлә апарылан сөһбәтләрдән ајры-ајры
фрагментләри вә јазы ишинә һазырлыг просесиндә истифадә олуна-
чаг бөзи материаллары нөзөрдән кечирөк.

1. Совет адамы. Онун һөјаты илә, онун көрдүјү ишлә бу күн
мүхтәлиф гитә вә өлкөләрин адамлары марағланыр: о нечә адамдыр,
онун баһышлары, идеалы, ишә вә јолдашларына мүнәсибөти нечә-
дир? Планетин адамлары онун өлкөси—60 илдә кејли инкишаф ет-
миш илк социалист дөвләти һатгында да чоһ шеј өјрәнмөк истөјир-
ләр. Совет адамлары өз өлкөсини бүтүн дүнјаја баһ белә танытмыш-
лар.

Онларын характерн даһили мәзијјәти, коммунизм идеаллары-
на инамы исе Сибирдә жүксәк көркинликли електрик стансийалар
тикәркән, орбитә космик кәми чыхаркән, әлчатмаз бузлары јарыб
Јер күрөсинин зирвәсинә галхаркән, өз азадлығлары уңгунда чар-
пышан халғлары мудафиә едөркән үзә чыхыр.

¹ Л. И. Брежнев. Зөһмәткешләрин коммунист төрбијөси, Бақы,
1975, сәһ. 59.

2. «Өтөн алтымыш иллижин эн мүһүм јекуну совет адамыдыр. Елө бир адам ки, азадлыг газаныб ону эн агыр дөјүшлөрдө горуја билмишдир. Елө бир адам ки, гүввөсини әсиркөмөдөн вө һөч бир фөдакарлыгдан чөккнмөдөн кәләчөји гурмушдур. Елө бир адам ки, бүтүн сынаглардан чыхараг өзү дө танынмаз дөрөчөдө дөјүшмиш, идеја инамыны вө бөјүк һөјат өзмини, мәдөнијјәти, билннн вө бунлары тәтбиг етмөк бачарыгыны өзүндө бирлөшдирмишдир. Елө бир адам ки, аловлу вөтөнпәрвәр олдуғу һалда, ардычыл бөј-пәлмиләлчи олмуш, һәмншә дө ардычыл бөјпәлмиләлчи олараг гала-чагдыр.

...Коммунистләр Јахшы билнрләр ки, онлара е'тибар етмиш халг сон дөрөчө өмөксөвәр, икид, дөзүмлү, кениш үрәкли, габилијјәт-ли вө агыллы халгдыр. О, Јаман күндө дө јенилмәздир. О, һәһәнк ишиндә олан һәр бир сөһвө үрәкдөн ачыбыр, өз наилијјәтлери илә ловғаланмыр, амма онлары кичилтмир дө. Дикәр халгларын сөвин-чннә вө фәләкәтиһә һөссасдыр, әдаләт, азадлыг, иттимай тәрәгги-угрунда мүбаризәдә онлара көмөк етмәјә һазырдыр. Совет халгы һә-гигәтөн бөјүк, гәһрәман халгдыр» (Л. И. Брежнев, Ленин Јолу илә, V чилд, Баки, 1976, сәһ.597—598).

3. Анна Тимофејевна Гагарина вө Марија Николајевна Короле-вој-Баланинанын совет кәнчләрнә мәктубу.

«Әзиз достлар, кәнчләр! Мәһрибан балалар! Биздән тез-тез со-рушурсунуз ки, ушагларынызы нечә бөјүтмүсүнуз, онлар билнклә-рә нечә јиләләнмишләр, мүстәгил һөјат јолуну нечә сечмишләр, он-ларын бир вөтөндаш кими дунјакөрүшләрнә вө характерләрнә нечә формалашмышдыр? Суалларыныза гыса чаваб версәк дөјә биләрик ки, бунларын һамысыны онлара Вөтөн вермишдир, Вөтөн өјрәтмиш-дир.

Һәр кәсин һөјатында бир парлаг дөвр вәр. Бу заман шәхси-јәтин истәдады, бачарыгы, сәмини вө чошгун арзулары үзә чыхыр. О адам јүксәк мәгсәдә наыл олур ки, өз ишинин вачиб вө зөрури олдуғуну баша дүшүр, чөтинликләрдән вө гаршыја чыхачаг мане-өлөрдән горхмур. Бизим оғулларымыз буну бачармышлар. Онлар өз халгына сәдагәтлә хидмәт етмишләр, чүнки Ленин партијасы тәрә-финдән тәрбијә олунмушлар, партијадан руһланмышлар. Бизим һәр биримиз бачардығьмыз гәдәр чалышмышыг ки, Вөтөнә фәјда кәтирәк. Бизим сәдә өмәјимиз милјонларын өмәји кими үмүмхалг ишинә сөрф олунмушдур. Биз үрәкдән вө ифтихар һисси илә дөји-рик: һәр ил догма Вөтөннимиз халгын өмәји сәјәсиндә көзәлләшпир вө өзәмәтли олур. Буна сөвинмәмөк олармы? Јашлыларын көрдүјү иши давам етдирмәк чох көзәл вө шәрәфлидир. Сиз дө белә един, кәнч достлар, коммунизм чөмијјәти гуран Советләр Өлкәсинин јүк-сөк идеалларына ләјиг олун!» («Огонек», 1977, № 2).

4. Гүтбүнүзү ахтарың.

Газанылдымш һәр бир гөлөбә ону әлдә едан үчүн чох әзиз вө догма олур. Мәктәб дәрсликләриндә, мүхтәлиф китабларда кәстә-рилик ки, бәшәријјәт тарихиндә илк дөфә олараг 21 мај 1937-чи илдә Шимал гүтбүнә бизим бајраг санчылмышдыр. Китабларда һәм-чинин Валери Чкаловун гүтбдән кечәрәк Америкаја учушу, «Ши-мал гүтбү—1» полјар стансијасының шимала доғру һәрәкәтә баш-ламасы, «СП-22» стансијасының исә бу сөфәри баша чатдырмасты

һагда да мә'лумат верилнр... Өз мәгсәдләринә доғру инамла ирәли-ләјән совет адамларының тәләји бу чүр тарихи һадисәләрлә сых бағлыдыр.

Көофизик Јевкени Константинович Фјодоров, һидробиолог Пјотр Петрович Шыршов вө радист Теодорович Кренкел экс-көднсија јолдашларым идиләр. Бу чәсур адамлар Шимал гүтбүнә кетмәји арзулајырдылар, арзуларына чатдылар да. Суал олунур: нә үчүн минләрлә адамын арзуладыгы белә шәрәфли иш јалныз онлара нәсиб олду? Мәнчә һәр шөјдән әввәл, она көрә ки онларын һәр үчү даим ахтарышда идиләр. Өз ишинин камил билнчиси олан бу адамлар Арктиканы, онун характер хүсусијјәтләрини дәрндән өјрәнирдиләр. Чүнки парылтылы гүтб бузлагларында ишләмәји өзү-нә пешә сечән һәр кәс чох шөј өјрәнмәли иди. Кәркин сәһмәт бәһрә-сини верди; Фјодоров магнитөлөг-астроном, Шыршов океанолог-һид-ролог, Кренкел метеоролог олду.

Өлкәмизин Шимал гүтбүнә јол бу чүр зәһмәт һесабына ачыл-ды. Бу јолун салынамасында алнмләр, фәһләләр, тәјјәрәчиләр дө иштирак етди. Һәмин јолун илк чығырдашлары арасында Совет Иттифагы Гәһрәманлары М. В. Водолјанов вө В. С. Молоков да олмушлар. О вахт полјар һава флотунун раиси јорулмаз вө руһдан дүшмәк билмәјән Марк Иванович Шевелев иди. О чох ада-мын тәләини Шимал гүтбү илә бағламышдыр. Бир дөфә Шимали Осетијанын депутаты Марк Ивановичин јанына узаг Осетија аулу Тибдән Јури адлы бир кәнч кәлди. Комиссија бу кәнчә гүтбдә тәјјә-рәчи ишләмәјә ичазә вермәмишди. Бәс нә етмәк? Арзуларын әл-јинә кетсинми? Шимала учмагдан әл чөксинми? Тезликлә Шевел-вин мәсләһәти илә Јури «Васили Молоков» кәмсиндә 2-чи дөрөчә-ли мотрос кечди. Билнрсиниз сизә һансы Јури һагьында данышы-рам? Јәгин ки, јох. О вахт «Васили Молоков» кәмсиндә 2-чи дөрөчә-ли мотрос ишләјән Јури Серкәјевич Күчиев һазырда чох машһур бир кәминин—«Арктика» кәмсинин капитаныдыр. Капитан Күчиев дүнјада илк дөфә олараг «Арктика» кәмсини бузлаглар арасындан Шимал гүтбүнә апарды. Бу бузгыран кәмини һазырламыш Ленин-град фәһләләри, алнмләр вө конструкторлар һәр чүр тәрифә ләјиг-дирләр. Сизчә, бәс бу адамларын тәләјини бирлөшдирән, бир-биринә јахынлашдыран нәдир? Јәгин ки, гүтбә кетмәк, өз мәгсәдләринә на-ил олмаг арзусу, инамы. Унутмајын ки, тәк-тәк шәхсләрнн бу чүр арзуларының һөјата кечмәси исә Вөтөннимизә јени гөләбәләр газан-маға көмөк кәстәриң.

Мән истәрдим ки, өз гүтбүнә, зирвәләрә доғру кәдәнләрә Ши-мал гүтбүндән радиограм вәситәсилә совет пионерләринә верилмиш ашағыдакы сөзләрлә мүрачиәт едим. «Јашлы нәслин өлдә етдији наилијјәтләрнн ләјигли вәрисләрнә олун, һәр шөји јахшы-јахшы өј-рәнин. Вөтөннинизи сөвин, онда һөч бир гүтб сиздән гача билмәз!» (Чсграфија елмләри доктору И. Д. Папаннин).

5. Пионер Вөтәнә, партијаја, коммунизмә садигдир.

(Совет Иттифагы пионерләринин Ганунундан).

Вөтөндаш олмаг нә демөк дир.

Халгымыз ССРИ-нин јени Конститусијасының мүзакирә едәр-көн сән мүнтәзәм олараг вөтөндаш, вөтөндаш һүгүгу, вөтөндаш вәзи-фәси кими сөз вө ифәдәләрлә растлашмысан, Бунларын архасында

3. «Азәрбајчан дили вө әдәбијјат тәдриси», № 3.

нә дурдуғу һагда әтрафлы дүшүнмүсәнми? Вәтәндаш аңлағышынын мә'насы сәнә ајдындырмы?

Бу сөзүн өз тарихи, ингилаби мүбаризә илә бағлы тарихи вар. Өлкәмиздә вәтәндаш сөзү чох јахшы, ајдын шәкилдә, ғурулла сәсләнир. Күч вә инам ифадә едән бу сөз халгын мәрд оғулларының додағларында ифтихарла сәсләнир. Рус шаири ингилабчы демократ Н. А. Некрасов һәмвәтәнләринә мүрачәтлә демшидр: «Шаир олмаја биләрсән, амма вәтәндаш мутләг олмалысан».

Бөјүк Октябр вәтәндаш сөзүнүн мә'насына ичтиман-сијаси чалар әләвә етмишидр. Бу сөз: а) бәрәбәрлик, халгларын һуғуғу иғрунда мүбаризә, һәмрәјлик; б) халгла сых бағлылығ, онларын һағг ишинә инам; в) фәал ичтиман-мөвгә, јарадычылығ, ичтиман мәнәфеји шахси мәнәфедән үстүн тутмағ кими хүсусијәтләрлә бағлыдыр.

Биздән ән јахшы вәтәндаш кимдир дејә сорушсалар, һәр биримиз тәрәддүд етмәдән дејәриң: Владимир Илич Ленин. В. И. Лениндә вәтәндаша хас олан ән мүсбәт, ән жүксәк хүсусијәтләр топланмышды. Владимир Илич кәнч јашларындан ичтиман әдаләтсизлиғи көрмүш вә оға гаршы мүбаризәјә башламышдыр. Даһи рәһбәр һәлә о заман һәр бир милләтдән оланларын—чувашларын, мордвинләрин, јакутларын вә с. вәтәндаш олмағ һуғуғу газанмасыны тызғын бир еһтирасла арзу едирди. Чар Русијасынын рәңјәт адландырдығы азлығда галан халглары алчалтмағы һағсызлығ һесаб едирди. В. И. Ленин дүнјада илк дөфә елә бир партија јаратмышдыр ки, о, зәһмәткешләрин һуғуғ бәрәбәрлиғини сөздә дејил, ишдә тә'мин етмишидр. Бу партијанын бәрғәрар олдуғу өлкәдә дәвләт һәр бир вәтәндашын әсил мүдафиәчисинә чеврилмишидр. Ленинни һәјат вә фәалијәтини, вәсијәтләрини, комсомолун III гурултајындакы нитгини јахшы-јахшы өјрән. Бу сәнә Владимир Иличин өзүндә һәғиғи вәтәндаша хас олан әләмәтләри нечә тәрбијә етдиғини баша дүшмәјә көмәк едәр.

Бизим Конститусијада вәтәндаш сөзү октябрын наилијәти кими гејд олунуб.

Конститусијада сәнә дә мүрачәт олунуб. Онда сәнә дәвләтин көстәрдиғи гағыллар, хошбәхт ушағлығын, һуғуғларын гејд едилиб.

Конститусијада вәтәндашын һуғуғлары илә јанашы, онун вәзифәләри дә көстәрилиб. Бу вәзифәләр һәм дә сәнни вәзифәләриндир. Көзләмә ки, Совет Сосналист Республикалары Иттифағынын вәтәндашлығ паспорту сәнә тәғдим едиләндә вәтәндаш олачаксан. Әкәр истајирсән ки, Өлкәмиз сәнни әсил вәтәндаш кими бөјүјәчәјинә, Вәтәнин ән јахшы оғлу кими вәтәндаш адыны ифтихарла дашыјачағына әмин олсун, өзүндә Ленинә хас олан әләмәтләр—Вәтәнә, партијаја вә коммунизмә сәдағәт тәрбијә ет!

Јәгин ки, «Коммунист һағгында повест» филми илә танышсан. Бу филм партијанын сынанмыш оғлу, мәтин ленинчи коммунист Л. И. Брежнев јолдашдан бәс едир. Леонид Илич өз һәјаты илә һәр күн тәсдиғ едир ки, Совет Сосналист Республикалары Иттифағынын вәтәндашы олмағ Ленин партијасына һәдсиз сәдиг олмағ, Вәтән, халг гаршысында өз жүксәк борчуну өдәмәк демәкдир.

Бу борча сәдиг олмағы, һәр заман вә һәр јердә коммунистләрдән, комсомолчулардан өјрәннән.

...Сәнни дәстән јүрүшдәдир. Сиз Ленин јолу, Октябр јолу илә ирәлиләјирсиниз. Вәтән кәнчләрә һәмишә инанмышдыр вә ленинчи

пионерләрин бүтүн нәсилләри јашлыларын үмидини доғрултмушлар, партијаја, Вәтәнә сәдиг олдуғларыны әмәли оларағ сүоут етмишләр.

Өлкәмиз сизә кәнч вәтәндаш кими бахыр, о сиздән гаршынызда дуран башлыча вәзифә—тәһсил вә әмәјә чидди мүнәсибәт бәсләјәчәјиниз көзләјир. О сизә инаныр, сизә бөјүк үмид бәсләјир.

Бу күн биз вәтәндашлығдан, Вәтәнә, партијаја, коммунизмә сәдиг олмағдан, сосналист Вәтәнимизә лајиг вәтәндаш олмағдан сәһбәт ачдығ. Бу сәһбәти манга, дәстә вә дружинанызын топланышларында, јахүд диспутларда давам етдирин (ҮИЛККИ МК-нын катibi А. В. Федулова).

6. ССРИ-нин Конститусијасы

Маддә 40. ССРИ вәтәндашлары әмәк һуғуғуна, јәни әмәјин кәмијәт вә кәффијәтинә ујғун оларағ вә дәвләт тәрәфиндән мүәјјән едилмиш минимум мәбләғдән ашағы олмамағла һағгы өдәнилән тә'минәтлы иш алмағ һуғуғуна, о чүмләдән һәвәсинә, табилијәтинә, пешә һазырлығына, тәһсилинә мүнәсиб оларағ ичтиман тәләбат нәзәрә алынмағла пешә, мәшгулијәт нөвү вә иш сечмәк һуғуғуна маликдирләр.

Бу һуғуғ сосналист тәсәррүфат системи илә, мәһсулдар гүвәләрин дурмадан артмасы илә, пулсуз пешә тә'лими илә, әмәк ихтисасынын артырылмасы илә вә јени ихтисасларын өјрәнилмәси илә, пешә сечмәкдә истағамәтләндирмәк вә ишә дүзәлтмәк системләрини инкишафы илә тә'мин едилир.

Маддә 45. ССРИ вәтәндашлары тәһсил һуғуғуна маликдирләр.

Бу һуғуғ бүтүн тәһсил нөвләрини пулсуз олмасы илә, кәнчләрин һағылығла ичбари орта тәһсилә кечмәси илә, тә'лимни һәјәтлә, истәһсалатла әләғәси әсасында техники пешә, орта ихтисас тәһсилини вә әли тәһсилни кәниш инкишаф етдирилмәси илә; мәктәб дәрсликләрини пулсуз верилмәси илә; мәктәбдә ана дилиндә охумағ имканы илә; мүстәғил тәһсил үчүн шәрәит јарадылмасы имканы илә тә'мин олунур.

Маддә 59. Һуғуғларын вә азадлығларын һәјәтә кечирилмәси вәтәндашын өз вәзифәләрини ичра етмәсиндән ајрыла билмәз.

ССРИ вәтәндашы ССРИ Конститусијасына вә совет ганунларына әмәл етмәли, сосналист биркәјашајыш гајдаларына һөрмәт етмәли, ССРИ-нин вәтәндашы кими жүксәк ады лајигинчә дашымалыдыр.

Маддә 60. Сечмиш олдуғу ичтиман-фајдалы фәалијәт сәһәсиндә вичданла ишләмәк, әмәк интизамына әмәл етмәк ССРИ-нин әмәк табилијәтли һәр бир вәтәндашынын борчу вә шәрәф ишидр. Ичтиман-фајдалы әмәкдән бојун гачырмағ соснализм чәмијәти принципләри илә бир араја сығмыр.

7. Јадда сахла, сән Совет Иттифағы вәтәндашысан. Бу жүксәк ады анадан олдуғун күндән газанмысан ону һәјәтинла да доғрултмалысан. Һәмин ады вахтилә вәтәндаш вә Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһраманлары, комсомол тикинтиләриндә чалышпаңлар, хам торпағларда һүнәр көстәрәнләр доғрултмушлар; һазырда исе БАМ-да, колхоз тарлаларында вә башга нәһәнк тикинтиләрдә ишләјән минләртә адамлар ону шәрәфлә доғрулдурлар. Вәтәндашлығ ләјәғәтини гүјмәтләндирмәји бачар. Вәтән, халг вә Коммунист Партијасы гаршысындакы мәс'улијәтини һеч вахт унутма.

Бизим чөми]төтимиздә һәр кәсин тутдуғу мөвге онун әмәјилә, ичтимай ишә кәтирдји фајда илә мүү]әнләшир. Јалныз әмәклә чөми]төтимизин гүдрәтинин артмасы вә чичәкләнмәсинә найл олмаг мүмкүндүр. Мәһз она көрә дә һәр бир кәнч үчүн фәһлә адыны газанмагдан, зәһмәткешләрин габагчыл дәстәсинә тошулмагдан јүксәк шәрәф ола билмәз.

Әсас Ганунда көстәрилдији кими, совет адамы өз арзусуна, истајинә уғун олараг пешә сечмәк имкаына маликдир. Лакин бу, Конститусијанын 40-чы маддәсиндә көстәрилдији кими, садәчә һүгүт дејил, һәм дә вәзифәдир. Тәһсил алмаг вә ишләмәк вәтәндашлыг борчудур, она көрә дә јалныз өз вәзифәсини, өз вәтәндашлыг борчуну јеринә јетирән адам-вәтәндаш лазыми һүгүглара јиләләнир.

Һансы пешәни сечмәјиндән јалныз сәнин шахси кәләчәјин дејил, һәм дә сәнин өлкәнин, вәтәндашы олдуғун Вәтәнин кәләчәјин асылдыр.

Конститусијамызын 45-чи маддәсиндә дејилир: «ССРИ вәтәндашлары тәһсил һүгүгуна маликдирләр».

Дәвләт тәһсил һүгүгуну тәмин едир вә бу тәминат бизә тәбни көрүнүр. Лакин тәһсил һүгүгунун тәмин олунмасы мүү]ән вәзифәнин јеринә јетирилмәсинә тәләб едир. Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин «Үмүмтәһсил мәктәпләри шакирдләринин тәлимни, тәрбијәсини вә әмәјә һазырланмасына даһа да тәкмилләшдирмәк һаггында»кы гәрарында гејд олунур ки, орта тәһсил алмаг мүасир шәраитдә һәр бир совет кәнчинин вәтәндашлыг борчу, һәјәти тәләбатыдыр. Һәр бир комсомолчу вә пионер исә мәктәбдә, аилдә, коллективдә вә ичтимай јерләрдә әмәксеварлик, чалышганылыг, садәлик, тәвазәкарлыг, доғручулуг вә јүксәк давраныш нүмунәси көстәрмәјә борчлудур.

Шакирдләрин лексик, дурғу ишарәләри вә орфографик һазырлыгы үзәриндә иш јухарыдакы материалларла танышлыг просесиндә һәјәта кечирилмишдир.

Нәтичәдә шакирдләрә тәклиф олунмушдур ки, һәр бири ашағыдакы мөвзулардан бири үзрә материал топласынлар:

1) «Һүгүтларын вә азадлыгларын һәјәта кечирилмәси вәтәндашын өз вәзифәләрини ичра етмәсиндән ажрыла билмәз...» (ССРИ Конститусијасы, маддә 59).

2) «Сечмиш олдуғу ичтимай-фајдалы фәали]әт саһәсиндә вичданла ишләмәк, әмәк интизамына әмәл етмәк ССРИ-нин әмәк габилд]әтли һәр бир вәтәндашынын борчу вә шәрәф ишидир...» (ССРИ Конститусијасы, маддә 60).

3) «ССРИ вәтәндашынын һүгүт вә вәзифәләри ажрылмаздыр»

4) «ССРИ вәтәндашы олмаг нә демәкдир»

5) «ССРИ мәктәблисинин һүгүт вә вәзифәләри».

Дәрсләрин бириндә шакирдләр тәрәфиндән ишә үчүн топланмыш материаллар коллектив шәкилдә мүзакирә олунур, сонра исә шакирдләр ишаны евдә тамамлајырлар.

Иншалар көстәрди ки, шакирдләрин әксәри]әти ишин өһдәсиндән, әсасән, кәлмиш, вәтәндашлыг борчунун, Совет Иттифакы вә тәндашынын нә демәк олдуғуну, онларын чөми]әт гаршысындакы борчуну, һүгүт вә вәзифәләринин ажрылмаз олдуғуну дәрк етмишләр.

Лакин бу һәлә илк аддымдыр, чүнки дәркетмә әгидә демәк дејил. Әгидә формалашдырмаг үчүн гаршыда бу истигамәтдә узун мүддәтли вә зәһмәт тәләб едән иш апармаг лазым кәлир.

36

Мөһкәм әгидәнин формалашмасынын башлыча шәрти марксизм, ленинизм нәзәри]әсинин, партија сәнәдләринин, хусусән Сов. ИКП XXV гурултајы материалларынын дәриндән өјрәнилмәси илә бағлыдыр. В. И. Ленин 20-чи илләрин комсомолчуларына дејирди ки, «Јалныз фәһлә вә кәндлиләрлә биркә әмәкдә әсл коммунист олмаг мүмкүндүр. Бу сөzlәр билаваситә 70-чи илләрин кәнчләринә дә аиддир.

Нәтичә е'тибарилә гејд етмәк лазымдыр ки, мүүәллимләрин, маариф вә техники-пешә тәһсил ишчиләринин борчу һартәрәфли инкишаф етмиш, идеја чәһәтдән мәтин коммунизм гуручулары јетишдирмәкдир.

(Мәгалә «Русекиј Јазык в школе» журналынын 1978-чи ил 2-чи нөмрәсиндән ихтисарла тәрчүмә олунмушдур).

ПАРАДОКС ВӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘ'ЛИМИНДӘ ОНУН ЈЕРИ

Бәшир ӘБМӘДОВ

педагожи елмләр доктору, профессор

«Парадокс» анлајышынын маһијәтини ачмаг үчүн әв-вәлчә бир нечә мисала нәзәр салаг. Ерамыздан габаг IV әсрдә гәдим Јунаныстанда белә бир парадокс дүзәлтмишдиләр: «Јаланчы өз јаланчылығыны е'тираф едә биләр вә беләликлә дә, һәнгигәти сөјләмиш олар. Һәнгигәти сөјләјәнә исә јаланчы демәк олмаз. Демәли, јаланчы јаланчы дејил?» Милетли философ Евбулид өзүндән ики әср әввәл (јәһи ерамыздан габаг VI әсрдә) јашамыш Епименидин ады илә белә бир парадокс дүзәлтмишдир: «Критли Епименид демишдир ки, бүтүн критлиләр јаланчыдырлар, лакин Епименидин өзү дә Критдән олдуғу үчүн, демәли, о да јаланчыдыр вә онун сөzlәринә инанмаг олмаз. Әкәр беләдирсә, критлиләрин јаланчылығы һаггында верилән һөкм өзү јаландыр, бу да беләдирсә, онда Критли Епименидин дејији сөzlәр һәнгигәтдир».

Тарихә «Јаланчы» ады илә дахил олмуш бу парадоксуи ачылмасына бир философ (Хризип — е. э. III әср) үч китаб һәср етмиш, амма мүүјән нәтичәјә кәлә билмәмишдир. Башга бир философ (Диодор Кронос — е. э. 307-чи илдә) бу барәдә о гәдәр баш ишләтмишдир ки, ахырда һирсиндән үрәји партламышдыр. Үчүнчү бир шәхс (Филит) бурадакы зиддијјәти арадан галдыра билмәдијинә көрә өзүнү өлдүр-мәли олмушдур...

Мисаллардан көрүндүјү кими, парадокс (јунанча: фикрли гәрибә, зиддијјәтли олмасы) формал мәнтигин ганунларына

37

там чаваб верән, бунунла белә, алынан нәтичәнин дүзкүн вә ја јалаң олмасыны сүбута јетирмәк мүмкүн олмајан мұһакимә процесиндир.

Тәдгигатчылар парадокслары ики група бөлүрләр: семантик парадокслар, мәнтиги-ријазии парадокслар. «Јаланчы» семантик парадокслар сырасына дахилдир. Мәнтиги-ријазии парадокслара анд мисаллара нәзәр салаг. Дејәк ки, Нолландијада белә бир гајда гојулмушдур: һәр бир муниципалитетин өзүнүн бәләдијјә рәис олмалы, бир рәис ики муниципалитетә һеч бир вәһлә рәһбәрлик етмәмәлидир. Мә'лум олур ки, бәләдијјә рәисләринин чоху өзүнүн рәһбәрлик етдији муниципалитетдә јашамыр, башга јердә јашајыр. Белә бир гәрар вериллир: мүүјјән бир әрази ајрылсын вә өз муниципалитетиндә јашамајан бүтүн бәләдијјә рәисләри һәмин әразијә көчүрүлсүнләр. Нәтичәдә S әразисинин өзү бир муниципалитетә чериллир вә она да хусуси рәис лазым олур. Бу рәис һарада јашамалыдыр? Верилмиш гәрарын мәғзинә көрә әкәр S муниципалитетинин рәис S муниципалитетиндә јашамырса, һөкмән S муниципалитетиндә јашамалыдыр. Белә чыхыр ки, һәмин рәис нә S муниципалитетиндә јашаја биләр, нә дә башга бир муниципалитетдә... Гаршыја суал чыхыр: Бу чүр зиддијјәтләрин, мәнтиг дили илә десәк, антиномијаларын елм үчүн нә кими әһәмијјәти вардыр? Тә'лим процесиндә парадокслардан истифадә етмәк олармы, буна еһтијач вармы?

Парадоксларын һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи чәһәтләрн мөвчуддур. Елм үчүн мүсбәт чәһәт одур ки, алимләр зиддијјәтләрлә үз-үзә кәлдикдә дүшүнмәјә мәчбур олур, зиддијјәтләрн арадан галдырмаг үчүн јени ахтарышлар апарыр вә јени кәшфләр едирләр. Мәнфи чәһәт ондан ибарәтдир ки, парадокс һансы нәзәријјәдә мұшәһидә едилирсә, демәли, һәмин нәзәријјә һәлә камил дејил, нөгсанлыдыр. Мәсәлән, Лобачевски Евклид һәндәсәси үзәриндә ишләркән онун бешинчи постулатынын парадокс характерн дашыдығыны мејдана чыхармыш, өзү јени идеја прәли сүрмүшдүр. Евклидин 5-чи постулатына көрә, дүз хәттин кәнарындакы һәр һансы бир нөгтәдән һәмин дүз хәттә паралел олан бирчә дүз хәтт чәкмәк оларды. Лобачевски исә сүбута јетирди ки, белә һалларда бир јох бир нечә, һәтта истәнилән гәдәр дүз хәтт чәкмәк мүмкүндүр.

..... Бәс тә'лим процесиндә парадоксларын мөвгеји нечә олмалыдыр?

Тә'лимдә сырф парадокслардан истифадә етмәјә чидди еһтијач јохдур, амма парадокс характерли материаллары, јә'ни антиномијалары сечмәк, шакирдләрн диалектик тәфәккүрүнү ичкишаф етдирмәк үчүн онлара мұрациәт етмәк чох фајдалы вә лазымлыдыр. Мүүәллим бүтүн фәнләрн тәдриси процесиндә елә һадисәләрлә гаршылашыр ки, онлар «икили» характерә малик олур, ејни заманда һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи әләмәтләрн дашыјычысы јериндә чыхыш едир. Мәсәлән, әдәби образларын чоху беләдир: Алмаз мүсбәт гәһрәмандыр, лакин дүшмәнләрлә мұбаризәдә тәкбашына фәалијјәт көстәрмәклә чидди нөгсана јол верир; Мейман мүсбәт образдыр, бунунла белә, анлә мәсәләләриндә чидди гүсүрларә маликдир; Хураман мәнфидир, амма сәһвләрини баша дүшүр, әзаб чәкир вә с. һадисәнин, образын ејни заманда һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи чәһәтләрә малик олмасы бә'зән шакирдләрә чәтнн чатыр, онлар сырф формал мәнтиг чәрчивәсиндә дүшүнмәјә әдәт етдикләриндән мүсбәтдә мәнфинин, мәнфидә исә мүсбәтнн олмасыны ағылларына сығышдыра билмирләр. Бу мә'нада антиномијалардан истифадә етмәјин шакирдләрн «икили» характер дашыјан анлајышлар үзәриндә ишләтмәјин мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Бир нечә ил бундан әввәл «Учителскаја газета»да (18 јанвар 1975) «Тәфәккүрүн мұасир үслубу» адлы марағлы мәгалә дәрч едилмишди. Онун мүүәллифи В. Шубински белә бир доғру нәтичәјә кәлмишдир ки, мәктәблиләрн фикрин парадоксал структура-сы илә гаршылашдырмадан онларын диалектик тәфәккүрүнү формалашдырмаг хејли чәтнн баша кәлир.

Мә'лумдур ки, диалектика чисим вә һадисәләрн гаршылыгы әләгәдә көтүрмәјин тәләб едир, онларын бир-биринә кечә билмәсинин мүмкүн олмасыны габул едир вә нәтичә е'тибарилә һәјатын даһа дәриндән дәрк олунмасына кәтириб чыхарыр. Она көрә дә тә'лим процесиндә, хусусән Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрн диалектик тәфәккүрүнү ичкишаф етдирмәкдән өтрү «икили» характер дашыјан материаллар үзәриндә кениш шәкилдә иш апарылмалыдыр. Мәсәлән, мә'лумдур ки, васитәли тамамлыгларын бир группу зәрфликләрн мүүјјән бир гисми илә чох охшарлыг тәшкил едир вә һәтта онлары дәгиг фәргләндирмәк хејли чәтнн олур. Гәләми јерә салдым вә оду самовара салдым; Китабы апар евә гој вә китабы сумкаја гој; Булагдан су ичдим вә стәкандан су ичдим типли чүмләләрдә ишләдилмиш јерә, самовара, евә, сумкаја, булагдан, стәкандан сөзләриндән һансыларын

зәрфлик вә һансыларын тамамлыг олдуғушу шакирдләр һеч дә асанлыгга фәргләндирә билмирләр. Ушагла-рын дејәк ки, **жерә, евә, булагдан** сөзләриниң зәрфлик, **самовара, сумкаја, стәкандан** сөзләриниң исә тамамлыг олдуғушу изаһ едә билмәмәләри бир о гәдәр дә горхулу дејилдир. Амма мүәллимиң башлыча вәзифәләриндән бири одур ки, мәктәблиләриң белә мисаллар үзәриндә мүшаһидәсини тәшкил етсин, онлар верилмиш сөзләри көтүр-гој етмәклә охшар вә фәргли чәһәтләри мејдана чыхармаға чалышсынлар. Белә мисаллар шакирдләри дүшүндүрүр, онлар дәрк едирләр ки, һәмни сөзләр бир тәрәфдән зәрфлијә ујғун кәлир, диқәр тәрәфдән исә тамамлығын әләмәтләрини әкс етдирир: ејни заманда һәм одур, һәм дә о дејил.

Морфолокијаның тәдрисиндә белә фактларла даһа тез-тез растлашмаг олур. Мәсәлән, **гоча, чаван, икид, тәнбәл, гочаг** типли сөзләр мүәјјән нитг шәраитиндә, мүвафиг сөзләриң әһәтәсинә дүшүкдә үмуми морфоложи мәһнасыны, јәһни әләмәт билдирмәк хүсусијјәтләрини аз-чоһ итирир, елә буна көрә дә чүмләниң тәјини дејил, мүбтәдасы вә ја тамамлығы јериндә чыхыш едир («Тәнбәлә дедиләр:— Адын нәдир? деди:— Јолдашымдан сорушун» мисалында олдуғу кими). Ејни бир сөзүн мүхтәлиф әләгә шәраитиндә мүхтәлиф функцијада чыхыш етмәси шакирдләрдә парадоксал фикир јарадыр, онлар да диалектик тәфәккүрүн формалашмасына мүсбәт тәһсир көстәрир. Сајларын исим јериндә чыхыш етмәси дә мәһз бу гәбилдәндир вә мүәллимә мүвафиг иш апармаг үчүн хејли материал верир.

Фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәрләриң тәдриси просесиндә дә шакирдләрдә парадоксал фикир јаратмаг мүмкүндүр. Ајдын мәсәләдир ки, фе'ли сифәтләр заман билдирмәк, тәһсир вә инкар категоријасына малик олмаг, әтрафына сөз тәплаја билмәк хүсусијјәтләринә көрә фе'ллә; эшјаның әләмәтини билдирмәк чәһәтинә көрә исә сифәтлә охшарлыг тәшкил едир. Белә сөзләр һәм фе'лдир, һәм дә фе'л дејил; һәм сифәтдир, һәм дә сифәт дејил. Елә бу хүсусијјәтләринә көрә дә онлары хүсуси терминлә, «фе'ли сифәт» бирләшмәси илә ифадә едирләр. Мәсдәрләр бир сыра чәһәтләринә (инкарлыг, тәһсирлилик, нөв вә с.) көрә фе'лдир, амма бә'зи әләмәтләринә көрә (һәрәкәтин адыны билдирмәк, һалланмаг, мәнсубијјәтә көрә дәјишмәк вә с.) исимләртә охшардыр. Демәли, онлар да «икили» характерә малик олан категоријалар сырасына даһилдир. Фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәрләр

ри икили әләмәтләринә көрә һибрит нитг һиссәләри дә адландырмаг олар. Тәсәдүфи дејилдир ки, елмин голларн икили әләмәтинә көрә мүстәгил саһә һесаб едилир. Мәсәлән, биоло-**гија** илә кимјаның әләмәтләрини дашыјан саһә «биокимја» ады илә мүстәгил јашајыр.

Зәрфини тәдрисиндә **кечә, күндүз, сәһәр, ахшам, ичәри** типли сөзләр үзәриндә апарылан иш шакирдләри антиномијаларла гаршылашдырыр: һәмни сөзләр јеринә көрә зәрф вә ја исим ола билдијиндән икили хүсусијјәтә маликдир (мүгајисә едни: «Москвадан кечә кәлмишәм вә Кечә күндүздән узундур»). Тәһлимдә **гаршы, тәрәф, доғру, јахын, узаг, сары** сөзләриниң һәм исим, (**тәрәф, гаршы**) һәм дә гошма; һәм сифәт, һәм дә зәрф (**тәк, доғру, јахшы, сары, узаг**) ола билмәси үзәриндә дајанмаг лазым кәлир. Анчаг сөзүнүн бағлајычы вә ја әдат, **јалныз** сөзүнүн зәрф вә ја әдат олмасы һаггында јүрүдүлән мүлаһизәләр дә шакирдләриң диалектик тәфәккүрүнүн инкишафына тәкап верә биләр.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, Азәрбајчан дили дәрсләриң дә фикрин парадоксал гурулушу (һәм одур, һәм дә о дејил модели үзрә) өзүнә мүәјјән јер тута билир вә мүәллим һәмни инкандан бачарыгла истифадә етсә, диалектик тәфәккүрүн инкишафына һанл ола биләр.

ЈАРАДЫЧЫ ЈАЗЫЛАРДА МӘНТИГИ-ҮСЛУБИ ӘЛАГӘ ФОРМАЛАРЫ

Әфшан ЧАББАРОВА

Баныдакы 173 номрәли мәктәбин баш мүәллими

Синтаксис тәкчә сөз бирләшмәси, тәркиб вә чүмләләр-дән бәһс етмәклә мәһдудлашмыр. О, мүстәгил чүмләләр ара-сында әләгәләриң үсул вә васитәләри, нитг бәндләриңиң структурасы, онларың фрагмент, фәсил вә әсәр шәклиндә бирләшмәси јолларындан да бәһс етмәлидир. Мәтидәки чүмләләр, абзас вә ја бир нечә абзас арасында мәнтиги-үслуби әләгә формалары һаггында нәзәри мәһлуматы олмаг шакирд-ләри јарадычы јазылар үзәриндә ишләдән дил-әдәбијјат мүәллими үчүн зәрури вә вачибдир.

250-јә гәдәр рус вә харичи өлкә дилчиси чүмләни тәдгиг едәркән ону фикрин мүхтәлиф формалары илә әләгәләндир-

мишләр. Мә'лумдур ки, рус дилчилијиндә мәнтиги грамматика мәктәбинин әсасыны гојан Ф. И. Буслајев олмушдур. О, синтактик категоријалары мәнтиги категоријалардан чыхарырды. А. А. Потебија, А. А. Шахматов, Д. Н. Овсјанико-Куликовски дил мәсәләләриндә психолокијаја мұрачиәт етдиләр. В. А. Богородитски исе формал мәнтиги рәдд етди.

Фикир формаларына ән'әнәви мәнтигдә олдуғу кимн, һәм доимуш, схем һалында, һәм дә һәрәкәтдә, инкишафда јанашмағ олар. Иккинчи чүр јанашма марксист диалектикаја ујғундур. Бу, чанлы нитги әлванлығы, рәнкарәнклији илә тәдиг етмәјә имкан верир. Мәнтиг елминдә һөкм әшја вә һадисәләр арасында әлағә јарадан фикир һесаб олунур. Фикрин доғрулуғуну башгаларына чатдырмағ үчүн инсан дәлил, сүбут кәтирир, беләликлә, мұһакимә јараныр. Мұһакимә просесиндә әгли нәтичәнин ики: хусусидән үмумијә вә үмуми гајда, ганундан фикрән хусуси һадисәләрә доғру кәдән формаларындан истифадә едилир. Бунлардан биринчиси индуктив, иккинчиси исе дедуктив әгли нәтичә адланыр. Фикрин мұхтәлиф әлағә формалары мәһз контекстдә өзүнү көстәрмиш олур. Она көрә дә П. С. Попов контексти мұһакимәнин мә'насыны, онун субъектини, предикатыны мұәјјән етмәјә имкан верән васитә адландырыр.

Мүрәккәб нитг ваһиди (чүмләдән бөјүк) проблеми һәлә кечән әсрләрин көркәмли дилчиләриндән М. В. Ломоносов, А. Х. Востоков, Ф. И. Буслајев, А. А. Потебија, Д. Н. Овсјанико-Куликовскини дүшүндүрмүш, даһа сонралар А. Пешковский, Н. С. Поспелов, Л. М. Лосева, Б. А. Ильш, И. Р. Галперин, В. Г. Адмони, Т. И. Силман дилчилијә аид әсәрләриндә бу идејаны инкишаф етдирмишләр. Г. Ј. Солганик «Үслуби синтаксис» әсәриндә мүрәккәб нитг ваһидләринин тәркибиндәки чүмләләрин һәм мәнтиги, һәм дә синтактик әлағәләринин бәдн әсәрләрдән кәтирдији нүмунәләр әсасында шәрһ етмишдир. Б. Әһмәдов «Ана дилиндән шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк јоллары» әсәриндә чүмләләр, абзаслар арасындакы әлағә мәсәләсинә өтәри дә олса, тохунмушдур.

Нәср бәнди термини јарадычы јазыларда бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Мадам ки, ајрыча чүмлә јазыны синтактик-үслубу чәһәтдән гижмәтләндирмәк үчүн кифәјәт дејилдир, демәк, мұәјјән үслуби норманын нәзәрә чатдырылмасы үчүн чүмлә дејил, нитгин даһа бөјүк һиссәләри, парчалары диггәт

мәркәзиндә олмалыдыр. Г. Ј. Солганик көстәрир ки, дилчиләр «нәср бәнди» терминини һәмни мә'наны ифадә едән башга терминләрә мұгајисәләндирирләр. Дилчиликдә мә'на вә синтактик чәһәтдән бир-бири илә бағлы бир груп чүмлә «мүрәккәб синтактик ваһид», «абзас», «компонент» дә адландырыдыр. Бәнд и поетик терминдир, бир-бири илә синтактик өлчү, аһәнкдарлығ чәһәтдән ујғун кәлән мисралары әһәтә едир. Нәср бәнди дә интонасија, ритм, синтактик конструкция чәһәтдән бир-биринә ујушан чүмләләрдән јараныр. О, башга нәср бәндләриндән нисбәтән узун фасилә илә (абзас) сечилир. Дикәр тәрәфдән нәср бәнди мә'на, фикир, мөвзу, мұлаһизә, тәсвир ејиллијинә көрә бир-биринә мәнтиги чәһәтдән бағланмыш чүмләләрин бирлијидир. Бир-бири илә сых әлағәли чүмләләрин тәдиги көстәрир ки, интонасија, бағлајычылары, әвәзлик, ара сөзләринин синтактик ролу бу вахта гәдәр гејд едилдијиндән гат-гат бөјүкдүр. Нитг бәндләринә бу чүр јанашмағ нитгин ән кичик ваһиди олан чүмләнн ролуну кичилтмир. әксинә, мүрәккәб синтактик ваһид фонунда чүмлә өз експрессив, мәнтиги әһәмијјәтини вә интонасија-мелодик сәсләнмәсини даһа артығ парлағлығы илә нәзәрә чарпдырмыш олур.¹

Марағлы бир суал мејдана чыхыр: рабитәли нитгдә—мұһакимәләр ахынындакы фикирләр арасында һансы әлағә формалары мөвчуддур? Мә'лумдур ки, һәр һансы һөкм субъект вә предикат әсасында јараныр. Она көрә фикирләрин инкишафы, кенишләnmәси онун элементләриндән биринин көмәји илә баша кәлир. Лакин нитг бәндләринин тәдиги (истәр шакирдләрин јарадычы јазыларында, истәрсә дә бәдн әсәрләрдә) көстәрир ки, әгли нәтичә тәфәккүр просесиндә һөкмләр арасында јеканә әлағә васитәси һесаб олуна билмәз. Нитг бәндләриндә һөкмләр арасында мәнтиги-үслуби әлағә формалары мұхтәлиф вә рәнкарәнкдир. Шакирд јазыларында мәнтиги-үслуби гүсурлар да елә ајрыча чүмлә дахилиндәки сөзләр, нитг бәндләриндәки чүмләләр вә ајры-ајры нитг бәндләри арасында мәнтиги әлағәнин олмамасы илә бағлы баш верир. Г. Ј. Солганик «Үслуби синтаксис» әсәриндә нитг бәндләриндә һөкмләр арасында мұхтәлиф әлағә формаларыны бәдн әсәрләрдән кәтирдији нүмунәләрә шәрһ едир.²

¹ Г. Я. Солганик. Синтактическая стилистика. «Высшая школа», 1973, сәһ. 10.

² Женә орада.

Дил-эдэбијат мүнәлмләри јарадычы јазыларда һансы мәнтиги-үслуби элагә формалары олдуғуну билмәли, шакирдләри мүстәғил вә сәрбәст мүнәкимә јүрүтмәјә истигамәт-ләндирмәлидирләр. Ашағыда шакирдләрин јарадычы јазыларында нитг бәндләри, чүмләләр арасында мәнтиги элагә формаларыны нүмајиш етдирән парчалары бәдин әсәрләрдән көтүрүлмүш мүнәфиг мәнтиги элагәни нүмајиш етдирән нүмунәләрлә мүнәјисәли веририк.

1) Һөкмләр арасында зәнчирвари элагә. Биринчи һөкмүн субъекти икинчи һөкмүн предикатына чеврилир. үчүнчү һөкмдә исә икинчи һөкмүн предикаты субъект јериндә чыхыш едир. Бу мәнтиги элагәнин нитг бәндиндә ифадәсинә диггәт јетирәк.

Бәдни әсәрләрдә:
Тојбабасы фикирли-фикирли
Јерә бахырды. Һачандан-Һачана
Јоргун һәрәкәтлә зурначыларә
тәрәф дөндү:

—Сәс еләјин, сәс еләјин, ба-
ла, —деди. Чүнки сәс еләмәмәк
олмазды. Бир һалда ки, тој вар-
ды, зурначылар чалмалы иди-
ләр. (И. Һүсәјнов)

Биринчи чүмләдә диалогда илк һөкмүн субъекти «сиз», предикаты «сәс еләјин»дир. Икинчи һөкмдә предикат субъектә чеврилир.

Икинчи нүмунәдә биринчи һөкмүн субъекти «Мейман», предикаты «кәнч прокурор»дур. Икинчи һөкмдә предикат субъектә чеврилир. Беләликлә, ајдын олур ки, һөкмләрдә субъект вә предикатларын нөвбәли дәјишмәси зәнчирвари элагә јарадыр. Чүмләләр зиддијәт, табелилик элагәси илә бир-биринә бағланыр.

2) Һөкмләр арасында паралел элагә. Бурада һөкмләрин структур формасы дәјишмир. Һөкмләрин субъекти ејни функцијаны дашымыш олур. Биринчи һөкмүн субъекти икинчи, үчүнчү һөкмләрин дә субъекти кими чыхыш едир.

Бәдни әсәрләрдә:
Мәдәд јәһәрин үстүндә арха-
јынча отурмушду. О, әлләрини
көзләринин үстүнә гојуб гарлы
вә думанлы јоллара бахырды.
(С. Рәһимов)

Шакирд јазыларында:

«Мейман кәнч прокурорду.
Отузунчу илләрдә прокурор ол-
маг исә асан мәсәлә дејилди.
Она көрә дә Мейман чоҳ ағыр
шәраитдә ишә башлајыр, Ками-
лов, Муртузов кими рүшвәтхор,
әдәләтсиз адамларә гаршы мүнә-
баризә апарыр.» (Х синиф ша-
кирди Т.)

Шакирд јазыларында:
Мейди ирәли сычрады. О, ал-
манлары инди ајдынча көрә би-
лирди. Бир аз кечиксә, мәнв
олачағы ајдынды. Тәләсмәли
иди. («Әләкечмәз партизан»
ифадә јазысындан)

Чәдвәлдән көрүндүјү кими, һәр ики нүмунәдәки һөкм-
ләрдә субъектләр дәјишмир, ејнилә галыр.

3) Һөкмләр арасында силсиләли элагә. Бура-
да биринчи һөкм јүрүдүлүр вә икинчи һөкм үчүн шәраит ја-
радыдыр. Үчүнчү вә дөрдүнчү һөкмләр үчүн дә бу әсас олур.
Белә силсиләли элагәнин нитг парчасындакы ифадәсинә нә-
зәр јетирәк.

Бәдни әсәрләрдә:

Дағларын галын гары әријиб
кетди, һәр тәрәф јашыл ота бү-
рүндү. Күлсары күнбәкүн кө-
кәлди, әтә-җана долду. Илхы
түкүнү дәјишиб тәзәләнди, да-
ғын-дашын көркәми дә башга-
лашды. (Ч. Ајтматов)

Шакирд јазыларында:

«... Һүндүр бир бина. Онун
гаршысында дајаныб хәјала да-
лырам. Көрәсән, бу бинанын
лајиһәсини ким һазырламыш-
дыр. Бурадакы дашлары бир-
биринин үзәринә һансы зәһмәт-
сәвәр әлләр гојмушдур? (VIII
синиф шакирди Н.)

Чәдвәлдәки нүмунәдән көрүндүјү кими, бурада һөкмләр арасында элагә субъект вә предикатлар васитәсилә јаранмыр. Чүнки нүмунәдәки һөкмләрин һәр биринин мүхтәлиф субъект вә предикаты вардыр. Лакин мүхтәлиф субъект вә предикатлы бу һөкмләр бир-бири илә элагәлидир. Баһарын кәлмәси, отларын көјәрмәси, илхынын көзәлләшмәси арасында бир мәнтиги бағлылыг—сәбәб вә нәтичә элагәси вардыр. Шакирд јазысындан кәтирилмиш нүмунәдә дә һөкмләр арасында еләчә силсиләли элагәни (бина, бинанын лајиһәси, бәннасы вә с.) мүнәһидә етмәк бир о гәдәр дә чәтин дејилдир.

4) Нитг бәндләриндә пејзаж, тәсвир елементли мәнтиги-үслуби элагә формасы.

Бәдни әсәрләрдә:

Чүмрүнүн үзүнү түнд гара,
сых саггал басмышды. Көзлә-
ринин алты чөкмүшдү. Јанагла-
рынын сүмүкләри габармышды.
Боғазында сејрәк, гара түкләр
арасында ири һүлгуму ағарыр-
ды. (И. Һүсәјнов)

Шакирд јазыларында:

Хәзәр дөнизи сәһәр-сәһәр гы-
зыл күнәши саламлајыр. Онун
синәсиндә үзән гајыглар ағ гаға-
јылара бәнзәјир, сулары исә елә
бил көј јахасына мирвари дүз-
мүшдүр. Ајна төк һамар дөни-
зин үзәринә күнәшин әкси дү-
шәрәк ишыг сүтуну әмәлә кә-
тирир. Һәмин ишыг сүтуну бир
јердә дајанмыр, каһ дөнизин
ортасына, каһ да саһилә доғру
алов рәнкли парылтылы сел
кими ахыр, ахыр...

(Х синиф шакирди Г.)

Бу нүмунэләрдәки һөкмләрдә мухтәлиф субъект вә предикатлар иштирак едир, демәли, һөкмләр арасында әләгә субъект вә предикат васитәсилә олмур. Бәс бу әләгә нечә жараныр? Бу нитг бәндләриндә тәсвир ејнилији мөвчуддур (биринчи чүмләдә Чүмрүчү, икинчи нүмунәдә дәннзин тәсвир). Демәли, һөкмләр арасында тәсвир ејнилији әләгәсинә дә раст кәлмәк олур.

5) Нитг бәндләриндә һөкмләр арасында заман ејнилији әләгәсин. Бу, нитгин динамиклијини артырыр, һадисәләри сүр'әтлә дәјишмәк имканы жарадыр.

Нүмунәләр:

Базар күнү иди. Фәһләләри истираһәт күнүндә улдузлар батмадан Јухудан галдыран завод фитләринин сәси кәлмирдн. Күнөшин гырмазы үзүнә гара пәрделәр чәкән түстү көрүнмүрдү. Јүксәкликләрдә мави чөлләрә доғру бојланан бачалар Гара шәһәрин зирзәмиләриндә вөрәмләјән фәһләләрин дастаныны охујурду. (М. С. Ордубади)

Көрүндүјү кими, бу нитг парчаларындакы һөкмләрдә тәсвир объектләри мухтәлифдир. Бәс мухтәлиф һөкмләр арасында һансы әләгә формасы мөвчуддур? Объектләрин тәсвиринин биринчи нүмунәдә индики, икинчи нүмунәдә исә шүһүди кечмиш заманда верилмәси вә бүтүн һөкмләрдә заман ејнилијинин горунмасы чүмләләр арасында мөһкәм әләгә жаратмышдыр. Шакирд јазыларында белә мәнтиги әләгә формаларынын позулмасы һалларына даһа тез-тез раст олунур. Нитг бәндиндә шакирд чох вахт заман ејнилијини горумур.

Нитг бәндиндә нисбәтән мүстәгил, сәрбәст конструкция кириш чүмләсиндир. Јухарыда мухтәлиф мәнтиги әләгә формаларыны нүмајиш етдирмәк үчүн тәгдим етдијимиз нитг бәндләриндән јалныз шакирд јазыларындакы биринчи чүмләләрә диггәт јетирак: «Мейман кәнч прокурордур», «Мейди ирәли сычрады», «...Һүндүр бир биһна...» «Хәзәр дәннзи сәһәр-сәһәр гызыл күнәши саламлајыр», «Ахшам гар дајанды», — кириш чүмләләри пәнки нитг бәндиндә чүмләләр арасында мәна әләгәләринин бүнөврәсиндир вә бундан сонра кәлән чүмләләр мәнтиги әләгәләрини һансы формаларыјласа, (зәнчир-вары, паралел тәсвир, заман ејнилији вә с.) кириш чүмләсин

илә бағланачагдыр, о һәтта нитг бәндинин үслуби мәзијјәтинин бүнөврәсиндир, әсасыдыр.

«Мейман кәнч прокурордур» һөкмү сонракы сүбутлу, сәрбәст, индијјәт әләгәли чүмләләрини ишләнмәси үчүн әсас вердији кими, «Мейди ирәли сычрады» чүмләси охучуну дәрһал һадисәләрини сүр'әтлә инкишаф етдији дәјүш мејданына апарыр, динамик бир шәраитә салыр. «Һүндүр бир биһна» адлыг чүмлә формасында верилән конструкция фикирләрини там, сәрбәст инкишафы үчүн шәраит јарадыр. Адлыг чүмләдән сонра гојулан үч нөгтә дә сакит дүшүнмәк, ме'мар, бәһна һаггында мүлаһизә јүрүтмәк имканы верир. Кириш чүмләсин еләдир ки, сонракы чүмләләр дә бу биһнанын ме'мары, бәһнасы, бу биһнадә јашајән көркәмли алим, рәссам, бәстәкар вә ја бу биһнадә јерләшән елми мүәссисә, институт һаггында мәлу-мат вермәјә бүнөврә јарадыр.

Бу мүгајисәләрдән ајдын олур ки, фикри сәрбәст инкишаф етдирмәк, јекнәсәг тәсвирләрдән јаһа гуртармаг, һәдәфә бирбаша вурмаг үчүн адлыг чүмләләр формасында верилмиш кириш конструкцияларынын бөјүк үслуби имканлары вардыр; бу имканлар шакирдләрини нәзәринә чатдырылмалыдыр. Тәсәвүр едәк ки, шакирд «Онлары унутмаг олармы?» мөвзусунда гәһрәманлыға аид инша јазыб. Биринчи нитг бәндиндә бәшәр тарихинә инкидик гәһрәманлыг символу кими даһил олан шәхсијјәтләрдән үмумијјәтлә данышыб, икинчи нитг бәндиндә бу шәхсијјәтләрдән бири—Короғлу һаггында сөһбәт ачыб, ондан сонра кәләчәк нитг бәндләриндә исә Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманларыны тәгдим етмәк истәјир. Икинчи бәндлә үчүнчү бәнддә верилән фикирләрини тәсвир объектләрини ән азы дөрд әср ајырыр (XVI әср—Короғлу, XX әср—Мейди). Әлбәттә, јазыда белә ајрылыг, фәргләр үзәриндән көрпү салмаг үчүн ән кәзәл әләгә формасы—грамматик конструкция адлыг чүмләдир. Белә чүмләләр фикир инкишафы, мүһакимә объектләрини дәјишмәк үчүн васитә ролуну дашы-јыр.

Короғлу һаггында дедикләрини икинчи нитг бәндиндә јекунлашдыран шакирд үчүнчү бәнди «Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләри...», «Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләрини јада салаг», «Бәс Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманлары?» кими чүмләләрлә башламагла Мейди, Гафур, Һүсејибала, Зоја, Олег вә с. гәһрәманлар һаггында јазмаг үчүн зәмин јаратмыш олур. Демәли, нитг бәндиндәки чүмләләр, нитг бәндләри,

фрагментләр арасындагы мәнтиги әлагә формалары һәм дә һәмнин мәтнин үслуби мәзијјәтләрини тәшкил едир. Бу әлагә формалары нә гәдәр мөһкәм, нә гәдәр рәнкарәнкдирсә, мәти бир о гәдәр үслуби чәһәтдән камил, гүмәтлидир.

Чүмлә, нитг бәнди, бир нечә нитг бәндини әһатә едән фрагментләр арасында мәнтиги әлагә позулмушса, ардычыллыгы аһәнкдарлыга риајәт едилмәмишсә, демәк, һәмнин мәтнин үслуби мәзијјәтинә хәләл кәлмишдир.

«Хәзәр дәннзи сәһәр-сәһәр гызыл күнәши саламлајыр» чүмләси өз гурулушу, о чүмләдә истифадә едилән мәчазлары илә үслуби мәзијјәт дашыјыр. Охучу илк чүмләдән анлајыр ки, јазан тәсвир объектләринә нейтрал, лагејд мүнәсибәт бәсләмир. Бурада Хәзәр дә адичә дәннзи дејил, инсан кими күнәши саламлајыр (мәчаз), парылтылы күнәш дә ади дејил, «гызыл күнәш»дир. Бу сәрбәст кириш конструијасы сонракы чүмләләрә дә өз үслуби тә'сирини (экспрессив) көстәрир. Дәннзи үзәриндәки гајыглар гагајыларә бәнзәјир, дәннзи ләпәләринини көј јахасына мирвари дүзүлүб, күнәш шүалары дәннзини ајна сәтһиндә парылтылы ишыг сүтуну, ишыг сели јарадыр. Бу алов рәнкли сел саһилә доғру ахыр...

Тәсвири характерли ишәја верилән ада диггәт јетирәк: «Салам, күнәш». Бу башлыг да экспрессив јүклүдүр; јазаны тә'сирләндирир, ону бу башлыга ујғун конструијалар сечмәјә вадар едир.

«Гәһрәманлар абидәләрдә јашајырлар» мөвзусуну ишләјән шакирд јазысына белә епиграф сечиб:

Сиз еј Вәтән јолупда һарајсыз, сәссиз өлән
әрәнләри!
Сиз еј тәмәнәсыз, гәдсиз, гәрәсиз
омрүнү бизләрә гурбан верәнләри!
Ешг олсун сизә!
Ешг олсун о полад ирәдәннизә!
(Б. В а һ а б з а д ө).

Епиграф мөвзүја тамамялә ујғундур. Епиграфдан сонра биринчи бәнд башланыр: «...Даш нағылларыны, даш нәғмәләрини ешидән олубму? һејкәлләр өз гәһрәманлары һаггында һәр һансы әсәрдән даһа тә'сирли данышыр. Онлары динләмәк, баша дүшмәк лазымдыр.»

Икинчи нитг бәнди: «Нәнәләр дә нағыл дејир, һејкәлләр дә. Фәрг ондадыр ки, нәнәләр әфсанәви гәһрәманлардан, һејкәлләрсә әфсанәви гәһрәманлыглар көстәрмиш һәгиги икидләрдән данышырлар.

Нәнәләр дә нәғмә дејир, һејкәлләр дә. Нәнә нәғмәләри ән ширин арзулары, һејкәл маһнылары исә ән ачы хатирәләри ојадыр.

Һејкәл, икид һејкәли. Мән һәмишә онун узагларә дикилмиш дәрин көзләриндә әзәмәт долу гәһрәманлыг, вүгар гарышыг гүссә охујурам. Абидә јанында мәнә елә кәлир ки, узаглардан, бәлкә дә, торпағын алгындан һансы бәстәкарынсә әзәмәтли гәһрәманлыг симфонијасы ешидилир вә бу мусигини тә'сирли мәни узун мүддәт тәрк етмир. Бәлкә, һејкәл маһнылары елә будур?»

Илк чүмлә һәм биринчи бәнд, һәм дә бүтүн мәти үчүн кириш чүмләси һесап олуна биләр.

Кириш чүмләсиндә мәчаздан истифадә олунуб: Даш нағыллары, даш нәғмәләри. Дашлар инсан кими дилә кәлир, нағыл данышыр, инсан кими нәғмә охујур. Ону ешидән олубму? Икинчи чүмлә кириш чүмләсиндә гојулан суала тә'сирли чавабдыр. Бәли, һејкәлләрин данышдығы нағыллары, оху-дуглары маһнылары ешидирик.

Икинчи нитг бәндини илк чүмләси мәтндә тә'сирлилији артыран нитг фигуру вә биринчи бәндлә мә'на әлагәси јарадан васитәдир. Сонракы чүмләләрдә тәзадлы фикирләр јүрүдүлүр. Әфсанәви гәһрәманлардан данышан нәнә нәғмәләри, һәгиги икидләрдән сөһбәт ачан һејкәл маһнылары гаршылашдырылыр. «Нәнәләр дә нәғмә дејир, һејкәлләр дә.»—чүмләси һәм үчүнчү бәнди кириш чүмләсидир, һәм дә икинчи бәнди кириш конструијасы илә тәхминән ејни олан нитг фигурудур. Јенә дә тәзадлы чүмлә верилир: нәнә нәғмәләри ширин арзулар, һејкәл маһнылары исә ачы хатирәләр ојадыр. Дөрдүнчү нитг бәндини кириш чүмләси өзүндән әввәлки бәндләрә, һәм дә сонракы чүмләләрә әлагә мәгсәдилә ишләдилмишдир. Бу бәнди икинчи чүмләсиндә объект һејкәл, онун көзләридир. Бу көзләрдә әзәмәт долу гәһрәманлыг, вүгар долу гүссә охунур. Елә һејкәлин јанындача адама елә кәлир ки, тә'сирли гәһрәманлыг симфонијасы ешидир. Бу нитг бәнди вә һәм дә әввәлки бәндләрә јекун вуран чүмлә исә: «Бәлкә, һејкәл маһнылары елә будур?!», — экспрессив јүклү конструијадыр.

Дејиләнләрдән ашағыдакы нәтичәләрә кәлмәк олар:

Биринчиси, нитгин үслуби хүсусијәти, һәр шејдән әввәл, мұһакимәләрин инкишаф структурасы, инкишаф тәрзи илә бағлыдыр. Она көрә дә мәтндәки фрагмент, нитг бәнди,

4. «Азәрбајҗан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 3.

49



нитг бәднини тәшкил едән чүмлөләр арасындакы мәнтиги әлагә формаларыны, онун үслуби мәзијјәтнини шакирдләрә сечдирмәк, онларын үслуб вәрдишләринин мөһкәмләндирил- мәсинә көмәк көстәрмиш олур.

Икинчиси, мәтидә мәна әлагәләринин мүәјјәнләшди- рилмәси шакирдләрин тәфәккүр фәалијјәтнини инкишафына көмәк едир, онларда јазы ишинә тәләбкарлығы артырыр.

Үчүнчүсү, чүмлөләр, нитг бәндләри, фрагментләр арасында мәнтиги әлагә формаларыны тапмаг, нитгдә тәсир- лилик, аһәнкдарлык, дәгиглији артыран сөз, ифадә, синтак- тик конструкциялары ашкара чыхармаг бачарығы шакирд- ләрин нитг инкишафына мүсбәт тәсир едир.

БӘДИИ ӘСӘРЛӘРИН МҮҒАЈИСӘЛИ ӘЈРӘДИЛМӘ- СИ ПРОСЕСИндә ШАКИРДЛӘРИН МҮСТӘГИЛ ИШИ

Солтан ӘЛИЈЕВ

Р. И. Ленин адына АПИ-нин аспиранты

Бәдii әсәрләрин мугајисәли әјрәдилмәси әдәбијјат тәд- рисинин сәмәрәлилијиндә мунум әһәмијјәт кәсб едән фәјда- лы иш нөвләриндәндир. Белә әјрәтмә әдәби биликләрин шү- урлу вә мөһкәм мәнимсәнилмәсинә, дәриндән гавранылмасы- на сәбәб олдуғу кими, шакирдләрдә әгли габиліјјәтләрин ин- кишафына да күчлү тәсир көстәрир. Мугајисә характерли суал вә тапшырыглар мәктәблиләри диггәтлә ишләмәјә, ах- тарышлар апармаға, өз сөзләрини демәјә истигамәтләндирир, Мәһз буна көрә дә бәдii әсәрләрин мугајисәли әјрәдилмәси просесиндә мүстәгил ишләрин тәшкилине хүсуси диггәт је- тирилмәлидир. Истәр һәр һансы бир әсәрин компонентләри, истәрсә дә ики вә ја даһа чох әсәрин мугајисәси үзрә ша- кирдләрин мүстәгил ишинин тәшкилиндә мүәјјән тәсәввүр јаратмаг үчүн Бақыдакы III №-ли мәктәбин IX синфиндә Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» әсә- ринин әјрәдилмәси просесиндә апарылан хүсуси методик ишин тәсвирини вермәклә кифәјәтләнирик.

«Данабаш кәндинин әһвалатлары»нда Ч. Мәммәдгулуза- дәнин көһнә гурулуша вә адәтләрә, зүлм вә әсарәтә гаршы чеврилмиш ичтимай мезмунлу сатирасы гүввәтли шәкилдә

әзүнү көстәрир. Әсәр «күчлү бир конфликт үзәриндә гурул- мушдур. Бу конфликтни габарыг сурәтдә ачыб көстәрмәк үчүн јазычы ики бир-биринә зидд образлар групу јаратмыш вә он- лары гаршылашдырмышдыр. Булардан бири зүлм вә әда- ләтсизлији тәмсил едән һаким вә имтијазлы силкләрин нү- мајәндәләридир... икинчиси исе онларын зүлмү алтында инлә- јән зәһмәткеш кәндли күтләләри, мәнликләри тәһгир едилән, көлә һалында јашајан Азәрбајчан гадынларыдыр...»¹

Бу «ики бир-биринә зидд сурәтләр» групунун әсас нүма- јәндәләрини— Худәјар бәј, Мәммәдһәсән әми вә Зејнәби әсә- рин мүстәгил охусундан сонра шакирдләр нечә гаврајырлар? Буну әјрәнмәк мәгсәдилә шакирдләрә ашағыдакы суаллара чаваб вермәк тәклиф едилмишдир:

1. Сизчә, Мәммәдһәсән әминин әсл фәчиәси нәдәдир?

2. Мүәллифин «Худәјар бәј чох ағыллыды» сөзләринә не- чә мүнәсибәт бәсләјирсининиз? Ону ағыллы адам һесаб етмәк мүмкүндүрмү? Фикринизи әсасландырын.

3. Зејнәби күчлү ирадәјә малик адам сајмаг олармы?

Чәваблар гәнаәтләндиричи дејилди; шакирдләр Мәммәд- һәсән әминин диндарлығындан данышмагла кифәјәтләнир, «Худәјар бәј чох ағыллыды» сөзләринин кинајә илә дејилди- јини гејд етсәләр дә, онун өз мәнәфеји үчүн һәр чүр кәләјә әл- атан һијләкәр вә амансыз адам олдуғуну лазымынча әсас- ландыра билмирдиләр. Шакирдләрин фикринчә, Зејнәб ағыл- лы, намуслу, әвладларыны севән гадындыр, лакин о өз һүгү- гуну горулмаг үчүн сона гәдәр мүбаризә апармыш. Демәли, әсәрдә галдырылан мунум проблеми дә —гадынларын сија- си-ичтимай вә мәнәви һүгүгсузлуғуну шакирдләр мүстәгил олараг изаһ едә билмирдиләр.

Мәлүмдур ки, Мәммәдһәсән әминин диндарлығы әсәр- дә габарыг верилмишдир. Мәһз буна көрә дә һәмин чәһәт шакирдләри хүсусилә чәлб едир вә Мәммәдһәсән әминин ха- рактериндәки диқәр хүсусијјәтләр, онун фәчиәсинин ичтимай көкләри чох вахт диггәт мәркәзиндән қанарда галырды. Мәммәдһәсән әми Ч. Мәммәдгулузадәнин кәндли образлары силсиләсиндә биринчи олса да, мүкәммәл јарадылмыш типик характердир. һәјаты боју јохсуллуғ, еһтијач ичиндә сыхылан бу кәндлинин фәчиәси әсәрдә һәртәрәfli көстәрилмишдир. Шакирдләр доғру гејд едилрәр ки, Мәммәдһәсән әми диндар-

¹ М. Мәммәдов. Чәлил Мәммәдгулузадәнин бәдii нәсри. Бақы, 1963, сәһ.8.

лыг мүчәссәмәсидир. Үмидини аллаһа бағлајан Мәммәдһәсән әми белә бир әгидәдәдир ки, аллаһ һәр шејә гадирдир вә һәр шеј онун истәдјиндән асылдыр.

Бәс Мәммәдһәсән әминин бу нәтичә кәлмәсинә сабағ нәдир? Нә үчүн диндарлыг Мәммәдһәсән әминин әл-голуғу бағламышдыр, ону фәалијјәтсизлик кирдабына јуварламышдыр?

Мәммәдһәсән әминин бу јолу тутмасыны тәсадүфи сајмағ олмаз. О, ағлы кәсәндән касыблығын ачысыны дадыр, бу торпагсыз кәндли бир парча чәрәк үчүн олмазын әзијјәтләргә гатлашса да, «гүрбәтлик» чәксә дә, мадди вәзијјәтини һеч чәрә јахшылашдыра билмир. Кетдикчә бөјүјән аиләсинин еһтијачларыны өдәјә билмәјән, дәһшәтли јохсуллуғдан сарсылан, әлачсыз, көзүбағлы Мәммәдһәсән әминин гаршысында бирчә јол дурурду: аллаһа үмид бағламағ, ондан көмәк көзләмәк! Бу јохсул кәндли һағгыны, һүғугуну тәләб етмәкдән, мүбаризә етмәкдән узағ олуб, өзүнү тәлејин ихтијарына тапшырмышды.

Мәктәбиләр Мәммәдһәсән әминин диндарлығыны кәстәрмәкдә, буну тәсдиг едән нүмунәләр сөјләмәкдә чәтинлик чәкмирдиләр, лакин онун бу вәзијјәтә дүшмәсинин сәбәбини ача билмирдиләр. Башга сөзлә, минләрлә кәндли кими, Мәммәдһәсән әминин дә фәһиәсинин ичтиман гурулушдан дәрдуғуну ајдынлашдырмағда ачизлик кәстәрмирдиләр.

Охучу Мәммәдһәсән әмини аиләдә, кәндлиләрин арасында көрүр, онун характери барәдә кифәјәт гәдәр мәлумат әлдә едир; Мәммәдһәсән әми «чох јахшы кишиди», хошхасијјәт, сәмини, хејрхәһ адамдыр. О, аиләсини дәрин мәһәббәтлә севир, өвладынн тәрбијәси гајғысына галыр. Мәммәдһәсән әми бәзи тәдгигатчыларын һесаб етдикләри гәдәр дә күт дејилдир; Мәммәдһәсән әми писи јахшыдан, әјрини дүздән ајыр едә билир. Әкәр белә олмасајды, о, ешшәји Худајар бәјә вердији үчүн арвадындан ешитдији мәзәммәтә ашағыдакы чавабы вермәзди: «Нечә ола биләр ки, бир ешшәкдән өтрү һәкими өзүндән инчидәсән.» Мәммәдһәсән әми јахшы билир ки, әкәр Худајар бәјин истәјинә әмәл етмәзсә, нәтичәси чох ағыр олар. Јахуд о, началник диванханасында дивара гынанса да Худајар бәјдән шикајәт етмир.

«Мәммәдһәсән әми әсәр боју Худајар бәјә гаршы дурмушду»¹ Онларын характери арасында кәскин зиддијәт

¹ Б. Әфәндијев, М. Ф. Ахундов реалист-сатирик нәсриниң давамчылары, Бақы, 1974, сәһ. 125.

вардыр; Мәммәдһәсән әми нә гәдәр мәзлум, авам, сәдәләвһ, јазыгдырса, Худајар бәј о гәдәр гәддар, һијләкәр; вәһши вә һәјасыздыр»¹ Худајар бәји, әлбәттә ағыллы сајмағ олмаз вә мүәллиф «Худајар бәј чох ағылды» сөзләрини қијәјә илә ишләдир. Ч. Мәммәдгулузадә һәмнин сөзләри о мәгамларда ишләдир ки, Худајар бәј өз вәһши симасыны даһа ачығ бүрүзә верир, дәһшәтли әмәлләрини һәјата кечирмәк үчүн ағлакәлмәз һијләкәрә әл атыр. Әслиндә һәмнин сөзләрә мүәллиф Худајар бәји ифша едир, онун јохсул кәндлиләрә, кимсәсиз, көмәксиз гадынлара гаршы чеврилмиш әмәлләриниң чиркинлијини ачыб кәстәрир.

Худајар бәј һәкимдир, катдасы олдуғу кәнддә кефи истәдији иши көрүр. Бу һағгы она архаландығы вә мүдафиә етдији ичтиман гурулуш вермишдир. Тәсадүфи дејилдир ки, Худајар бәјин ејбәчәр сифәтләри—залымлығы вә гәддарлығы, әхлағсызлығы вә һијләкәрлији, јалтағлығы вә икиүзлүлүјү, хәјәнәткарлығы вә вичдансызлығы—кәндхудалыға кечәндән сонра өзүнү кәстәрир. Намаз гылан, гур'ана анд ичән Худајар бәј өзүнү мәмин мүсәлман сајыр. Лакин онун диндарлығы илә Мәммәдһәсән әминин диндарлығы арасында јерлә көј арасында фәрг вардыр. Худајар бәј шәриәт ганунларыны пуч, дин хадимләрини фырылдагчы сајдығындан тутдуғу әдәләтсиз ишләрдә онлара архаланыр вә истәдијинә наил олур. «Диндар» Худајар бәј, Мәммәдһәсән әминин әксинә оларағ, иш адамыдыр, аллаһа тәвәккүл дејиб дурмағ онун характеринә јаддыр.

Әсәрдә галдырылан мһүм проблеми—гадынларын сијаси-ичтиман вә мәнәви һүғугсузлуғуну шакирдләр мүстәгил оларағ изаһ едә (Зејнәби күчлү ирадәјә малик адам сајмағ олармы?—суалына верилән чаваблардан мәлум олур) билмирдиләр.

Повестдә Зејнәб ингилаба гәдәрки Азәрбајҗан гадынларынын үмумиләшдирилмиш нүмајәндәси кими сәчијјәләндирилмишдир. Башга сөзлә, «ХХ әсрин әввәлләриндә гадына феодал мүнәсибәтин парлағ ифадәси өзүнү Зејнәбин симасында кәстәрмәкдәдир»² Гадынлары көлә һалына салан сијаси-ичтиман гурулуш, онларын һүғугуну нәзәрә алмајан чә-

¹ Мир Чәләл. «Данабаш кәндинин әһвалатлары» һағгында, Бақы, 1953, сәһ. 94.

² Ф. Бүсәјнов. Сәдә әһвалатларда бөјүк һәгигәтләр. АДУ-нун «Елми әсәрләр»н. Дил вә әдәбијјат серијасы. Бақы, 1967, № 2, сәһ. 33.

мијјәтин зоракы гәјдалары, шәриәт ганунлары зејнәбләрин бәдбәхтлијинә сәбәб олан башлыча амилләрдә. Зејнәб ағылы, мөһкәм ирадәли гадындыр, анадыр. Бөһтан горхусу, «Худажар бәјин һижләләри, шәриәтин фитвасы вә главанын тәһрики Зејнәбни мөһкәм ирадәсини ғырыр, ону Худажар бәј әрә кетмәјә мәчбур едир. Зејнәб тәслим олмур, тәслим едир. О, ирадәсиндән дөнмәк истәмир. Лакин күчлә дөндәрилр».¹

Повестдәки дикәр гадын образлары—Иззәт, хусусилә Шәрәф феодал мүнәсибәтләринин әзиб мөһв етдији гадындардандыр. Мүәллиф онларын бәдбәхтлијинин ичтимаи сәбәбләрини өзүнәмәхсус усталыгла ачыб көстәрмишдир.

Бүтүн бу мәсәләләри шакирдләрин мүстәгил ајдынлашдырмаларына наил олмаг үчүн онларын әсәрә јенидән мүрачнәт етмәләринин мәти үзәриндә дүшүнмәләринин зәрурилији мејдана чыхмышдыр.

Шакирдләрин мүстәгил фәалијәтинин сәмәрәлилијини тәһмиш етмәк үчүн онлара тәһлилдән әввәл ашағыдакы суаллар үзәриндә фикирләшмәк тәклиф олунмушду:

1. Диндар олмагдан әләвә, Мәммәдһәсән әминин характериндә даһа һансы хусусијјәтләр вардыр?

2. Әсәрдә Худажар бәјин јалныз залымлыгы көстәрилмишдирми?

3. Зејнәб Худажар бәјә әрә кетмәјә разы олмаја биләрдими?

Һәмнин суалларла әлагәдар шакирдләрин чыхардыглары нәтичәләр шифаһи сорғу илә јохланды, чаваблардакы бир-тәрәфли мүлаһизәләрә дүзәлиш верилди. Мәһз бу мәрһәләдән сонра әсәрин тәһлилинә ајрылмыш дәрә саатында мәктәблиләрә ашағыдакы тапшырыгы ичра етмәк һәвалә олунду:

1. Худажар бәјлә Мәммәдһәсән әминин характери арасындакы әкслији ајдынлашдырын.

2. Худажар бәјин залым, Мәммәдһәсән әминин исә итаәткар олмасынын сәбәбини нәдә көрүрсүнүз?

3. Әсәрдән кәтирдјиниз нүмунәләри гаршылашдырмагла бу образлара мүәллифин мүнәсибәтини мүәјјәнләшдирин.

Худажар бәј вә Мәммәдһәсән әми характерчә бир-бириндән кәскин фәргләнилрләр. Онларын характери арасында-

¹ Ф. һусејнов. Сәдә әһвалатларда бөјүк һәгигәтләр. АДУ-нун «Әмми әсәрләр»и. Дил вә әдәбијјат серијасы. Бақы, 1967, № 2, сәһ. 33.

кы фәргли чәһәтләри мүәјјәнләшдирмәк вә гаршылашдырмаг, мүлаһизәләрини мәтидән кәтирдикләри мисалларла (бунун вачиблији шакирдләрә әввәлчәдән чатдырылмышдыр) әсәландырмаг мәктәблиләрдән јүксәк фәаллыг, мүстәгиллик тәләб едир. Тапшырыгдакы икинчи бәнд шакирдләри чидди сурәтдә дүшүнмәјә, өз сөзләрини демәјә, әсәрин идејасыны ачмаға тәһрик едир.

Үчүнчү бәнд шакирдләри мүәллифин мөвгејини ахламаға, образлары дәриндән дәрк етмәјә јөнәлдир. Ч. Мәммәдгулузадә образларын (Худажар бәј вә Мәммәдһәсән әминин) портретләринин тәсвиришә диггәтлә јанашмыш, онларын јаддагалан портретини чәкмишдир. Тапшырыгдакы сонунчу бәнд гојуларкән мәктәблиләрин һәмнин чәһәтә дә мүрачнәт етмәләри нәзәрдә тутулмушдур. Бундан әләвә, дикәр әсәрләриндән фәргли олараг һәмнин повестиндә мүәллиф образлара өз мүнәсибәтини, бу вә ја дикәр дәрәчәдә билдирмишдир.

Һәмнин тапшырыға шакирдләрин һазырладыглары јазылы чавабларын тәһлили ашағыдакылары сөјләмәјә имкән верир.

Чавабларда мүстәгиллик мүхтәлиф сәвијәләрдә олмушдур; ән јүксәк сәвијәли чаваблар о чаваблар сајылмышдырки, онларда: а) мүгајнсә едилән образларын характериндәки фәргли чәһәтләрин мүһүм вә башлыча оланлары әһагә едилмишдир; б) образларын һансы идејанын дашыјычысы олдуғу, мүәллифин вә шакирдләрин онлара мүнәсибәти мүәјјәнләшдирилмиш, образларын јүксәк емоционаллыгла гавранылдыгы өзүнү көстәрмишдир; в) әсәсли нәтичәләр чыхарылмыш, үмумиләшдирмәләр апарылмыш, ирәличәдән газанылмыш билик вә бачарыглар тәтбиғ едилмишдир.

Белә чаваблардан биринин сәчијјәви јерләринә нәзәр јетирәк:

Залым вә инсафсыз Худажар бәјин әксинә чараг. Мәммәдһәсән әми хошхасијјәт, хејирхан, меһрибан адамдыр. Худажар бәј һәнин кәндиләрә, һәтта өз өвладларына, арвадына да зүлм едир. Истәдији вахт дәјәнәји кәндиләрин башына чырпан Худажар бәј арвадыны, ушагларыны вәһшичәсинә дөјүр. Ангәсинә бәсләдији мүнәсибәтә көрә Мәммәдһәсән әми ондан тамамилә фәргләнилр.

Шакирд мәтидән бу мүлаһизәсини тәсдиг едән ики нүмунә (Худажар бәјин өз арвады Шәрәфи дөјдүјү сәһнә илә Мәммәдһәсән әминин ешизәји каттаја вердији үчүн Иззәтин мәзәммәт етдији сәһнәни) кәтирир.

Даһа сонра исә һәмнин образларын диндарлыглары арасындакы фәрг ајдынлашдырылыр.

...Һәм Худаяр бәй, һәм дә Мәммәдһәсән әми өзүнү диндар саңыр, онларын һәр икисен намаз ғылыр. Мәммәдһәсән әминин бирчә арзусу вар: Кәрбәлә зиһәрәтинә кетмәк, Худаяр бәйн дә арзусу вар: варланмаг. Мәммәдһәсән әми узун илләр бу арзу илә Јашадыгдан сонра аиләсинин боғазындан кәсиб. Кәрбәләлә кетмәк үчүн ешшәк алыр. «Диндар» Худаяр бәй исә онун ешшәјини сатмагла бу «мүгәддәс» сәфәрә мане олур. Биз шүбһә етмирик ки, Мәммәдһәсән әми моллалара, газыларә бәјүк һөрмәт бәсләјир, онлары виждаилы, намуслу адам саңыр. Худаяр бәй исә Јахшы билир ки, дин хадимләринин һамысы фырылдагчыдыр.

Шакирд һазырладыгы чавабда белә бир нәтичәјә кәлмишидир ки, Мәммәдһәсән әми өз сәмимилијин, доғручулуғу, хејирхаһлығы илә икиүзлү, јаланчы, хәјанәткар, јалтаг Худаяр бәйн әксини тәшкил едир.

Тапшырыгдакы икинчи бәндә чаваб һазырлајан шакирд бу сурәтләрин ичтиман вәзијјәтиндән чыхыш етмишидир:

...Худаяр бәй кәндин каттасыдыр, һакимидир, Мәһәммәдһәсән әми исә Јохсул кәндлидир. Худаяр бәйн архасында һөкүмәт дурур. буна корә дә о һеч нәдән чәкинмәдән, һеч кәсдән еһтијат етмәдән әдаләтсиз ишләр тутур. Мәммәдһәсән әми исә мәзлум вә архасыздыр. һеч бир ихтијары, һүғугу олмајан Мәммәдһәсән әминин итаәткар олмагдан башга чарәси Јохдур...

Тапшырыгдакы үчүнчү бәндлә әлагәдар мәктәблиләрин һазырладыглары чавабларын һамысында бир үмуми чәһәт вардыр; шакирдләр мұәллифин һәмин образлара фәргли мұнасибәтини ајдынлашдырмаг үчүн онлара верилән портретләри гаршылашдырмышлар. Јүксәк сәвијјәли ишләрдә исә јалныз бунула кифәјәтләнилмәмиш, мұәллифин дикәр тәсвирләриндән дә истифадә едилмишидир.

Ишиндән нүмунә кәтирилән шакирд әсәрдән сечдији ашағыдакы парчалары гаршылашдырараг белә нәтичә чыхарыр:

Амма касыб олаңда нә олар, чох Јахшы адамды Мәммәдһәсән әми. Доғрудан, кишинин башы өзүнүн дејил; ниши бу касыблыг вахтында һеч заңдан музајигә еләмәз. Бириси кедә дејә «Мәммәдһәсән әми, мәнә үч-дәрд манат пул лазымдыр», өкәр өзүндә олса, өлүстү чыхардыб верәчәк, олмаса чалышачаг һәр төврниән олмуш-олса, өзкәсиндән тапсын, сәнин ишини дүзәлтсин.

Јазычы Мәммәдһәсән әминин хејирхаһлығындан, сәмимилијиндән мәһәббәтлә сөз ачдыгы һалда, Худаяр бәйн виҗи-

дансызлығындан, евләр јыхмасындан, күчсүзләрә зүлм етмәсиндән бәјүк нифрәтлә данышыр.

Ч. Мәммәдгулузадәнин бәдбәхт, хејирхаһ Мәммәдһәсән әминә вә залым, гәддар Худаяр бәјә мұнасибәти ајдындыр; о, Мәммәдһәсән әминә рәғбәтинин, Худаяр бәјә исә нифрәтинин киңләтмир.

Зејнәб вә Шәрәф образларынын мұғажисәли тәһлили үзриндә шакирдләрин мұстәғил ишинин тәшкилчә онларын дәрк едилмәсинә, әсәрдә галдырылан мұһүм проблемини—гадынларын сијаси-ичтимаи вә мә'нәви һүғугсузлуғунун баша дүшүлмәсинә сәбәб олур.

Шакирдләрә тәғдим олуған тапшырыг ашағыдакы шәкилдә гурулмушду:

1. Зејнәблә Шәрәфин бирләширән чәһәтләри мұәјјәнләширини. Бу гадынларын бәдбәхтлијинә сәбәб нәдир?

2. Бу образлардан һансы даһа күчлү характерә маликдир вә нә үчүн?

Мәктәблиләрин һазырладыглары јазылы чавабларын тәһлилиндән ајдын олмушдур ки, әсәрин мұстәғил олусундан сонра Зејнәби ағыллы, өвладларыны севән бир гадын сајан вә ејин заманда ону «өз һүғугуну сонәдәк мұдафиә етмәмәкдә» кұнаһландыран шакирдләр биртәрәfli фикир јүрүтмәкдән узаглашмышлар; Зејнәбин о заманкы Азәрбајҗан гадынларынын үмумиләшидрилмиш нұмајәндәси олдуғуну көстәрмишләр.

БӘДИИ ЭСЭРЛЭРИН ТӘДРИСИ ПРОСЕСИНДӘ ТӘТБИГ ОЛУНАН ТӘЛИМ ҮСУЛЛАРЫНЫ ТӘКМИЛЛӘШДИРМӘЛИН БӘ'ЗИ МӘСЭЛӘЛӘРИ

Илһам ПӘНАБОВ

Көпчә раҗону, Алпоут кәнд орта мәктәбинин мүәллим

Бу мәгаләдә, бир мүәллим кими, тә'лим үсулларындан әдәбијат дәрсләриндә нечә гидаланмагымыз һаггында бәлс етмәји гаршымыза мөгсәд гојмушуг.

1. Әдәбијат дәрсләриндә истифадә олуна тә'лим үсулларындан бири ифадәли охудар. Әдәби эсәрләрин охусундан тәдрис просесиндә чох шеј асылыдыр. Эсәрин охунмасы шакирддин јазычы вә ја шаирлә илк танышлығыдыр. Буна көрдә чалышмаг лазымдыр ки, илк танышлыг заманы «тәрәфләр» арасында фикир ајдынлығы олсун, онлар бир-бирини дүзкүн баша дүшә билсинләр. Орта мәктәбләримиздә истифадә олуна истәр фәрди вә истәрсә дә коллектив оху бөјүк һазырлыг тәләб едир. Һәр ики оху просесиндә синифдә јеканә нүмунә көтүрүлә биләчәк бир сима олур: мүәллим.

Доғрудур, мүасир дәрсләримизни техники васитәләр даһа интензив гурмаға имкан верир. Мүәллим сәс јазыларындан кениш исифадә етмәклә, дә, «нүмунәви оху» вәзијәти јарада биләр. Лакин, бүтүн бу көзәл имканлар олса да, јенә дә башлыча сима мүәллимдир вә онун нүмунәви охусу шакирдә чох лазымдыр. Мәшһур методист М. А. Рыбникованын јаздыгы кими, «Мүәллимни данышыг әдасы, ифадәли сөзү, сөһбәти, ше'р охумасы—бүтүн бунлар шакирдләр үчүн нүмунәдир».

Лирик эсәрләрин тәдриси просесиндә мүәллимни нүмунәви охусуна даһа бөјүк еһтијач вар.

Дәфәләрлә апардығымыз мүшәһидәләримизә әсасән дејә биләрик ки, истәр IV—VIII вә истәрсә дә IX—X синиф

ләрдә тәдрис олуна лирик эсәрләрин охусу заманы мөвчуд орфоепик тәләбләр көзләнилмир. Китаб тәләффүзү әсас көтүрүлүр. Бу сәһв јолун нәтичәси исә мә'лумдур.

Өлмәз шаиримиз С. Вурғунун «Комсомол поемасы»ндан бир парчаја нәзәр салаг:

Бәхтијар габагда гуш кими сәкир,
Мурад бир тәрәфдә папирос чәкир.
Чәлал да зил сәслә дејир бајаты.
Тутуб гышгырыгы бүтүн елаты.

Мәһәббәт бөјүкдүр әзәлдән бәри,
Һәјат ашигидир ешги биләндәр.
Анар һәсрәт илә кечән күнләри,
Сәвиб јашајанлар, сәвиб өләндәр.

Бир анлыға өзүмүзү дәрсдә тәсәввүр едәк. Мүәллимни јаратдыгы «нүмунәви оху» вәзијәти илә таныш олаг. Әввәлки бәндин көзәл ифасыны көзләјән шакирдләр о заман мүәллимни нитгиндән бәһрәләнирләр ки, ше'рдә ишләниш «габагда» сөзү [габахда], «Мурад» сөзү [Мурат], «тутуб» сөзү [тутуп] кими ишләдилсин. Сонракы нүмунәдә гоша самитләрин јанашы ишләдилмәси дә јарадылмыш «нүмунәви оху» вәзијәтиндә хүсусилә нәзәрә чатдырылмалыдыр. «Биләндәр» — [биләннәр], «күнләри» — [күннәри], «јашајанлар» — [јашыјаннар], «өләндәр» — [өләннәр] әвәзләnmәләри мөтләг шакирд јаддашында из салмалыдыр. Мәһз нитгин бу шәкилдә гурулмасы еффеќтли тә'сир бағышлајыр, Гәрибә дә олса бә'зән елә мүәллимләрлә растлашырсан ки, о нәинки бу мһүм орфоепик тәләбләрә ријәт етмир, әксинә, нитгин мәһз китаб тәләффүзү формасында гурулмасынын вачиб олмасыны «сүбүт» етмәјә чалышырлар. Өз ишини күнүн тәләбләри сәвијәсиндә гуран әдәбијат мүәллими, јахшы олар ки. IV синифдән башлајараг бу мһүм ишә лазымынча диггәт јетирсин. Чүнки мәктәбләримиздә јетишән кәнчләрин көзәл нитгә малик олмасы мүәллимни бу ишә һансы мөвгедән јанашмасындан чох асылыдыр. Әлбәттә, дедијимиз чәһәтләр тәкчә нәзм эсәрләринә анд едилмәмәли, нәср эсәрләринин тәләффүзүндә дә орфоепик тәләбләр көзләнилмәлидир.

2. Әдәбијат дәрсләриндә истифадә олуна мүәллимни сөзү методу үч кејфијәти өзүндә бирләшдирир:

а) Мүәллимни нәгли; б) мүәллимни шәрһи; в) мһүазирә.

Башга пешә саһибләриндән әдәбијат мүәллимни фәргләндирән үмдә кејфијәтләрдән бири дә онун өз нитгини көзәл, сәлис, ајдын вә образлы гура билмәсидир.

Педагожи усталыгы олан әдәбијат мұәллими дәјишкән, емоционал тә'сирә малик данышыгы илә тәдрис просесиндә һәр һансы бәдин нүмунәләрин шәрһи заманы мұвәффәғијјәт-ли аддымлар ата биләр. Мәсәлән, мұәллим VIII синифдә Фүзули јарадычылығынын өјрәдилмәсинә ајрылан саатда бәлә бир шәрһдән истифадә едә биләр:

М. Фүзули јарадычылығында мәнәббәт, онун үлвилији вә мүгәддәслији мәркәзи јер тутур. Фүзули инсаны севир, она һәдсиз һөрмәт вә еһтирам бәсләјир. Онун бу мүнәсибәти чох тәмиз, јүксәк мүнәсибәтдир. Бу, мәнәббәтдир! Елә бир мәнәббәт ки, инсаны ичәибләшдирир, онда сәдагәт, вәфа, сәмиимийјәт, фәдакарлыг кими јүксәк инсани кејфијјәтләри тәрбијә едир. Бурада икнүзлүлүк, бәд нијјәт, ријакарлыг кими сифәтләр ола билмәз. Фүзули мәнәббәти тәмкин, вугар, инсаны һәр шејдәң әзиз тутмаг, она тәбиәтин ән көзәл һәмәти кими бахмаг һиссләрилә јоғрулмүшдур. Шаирә көрә һәр бир ашигин гәлб еви јүксәк инсани кејфијјәтләрә бәзәнмәлидир. Ашиг һәр бир чөврү-чәфаја, сонсуз иштираблара, һәсрәтә, бир сөзлә мәшугәси јолунда бүтүн чәтинликләрә өзүнү һазырламалыдыр. Мәнз белә олдугда мәнәббәт ән бөјүк фәзиләтә чеврилир. Руһа гита верән, мәнәви көзәллијин әсасында дајанан дүгүја дөнүр. Даһа сонра мұәллим гејд едир:

— Бөјүк шаир әсәрләриндә дөнә-дөнә өзүнүн севә-севә камилләшдијини, «дахили-әһли-камал» олдуғуну гејд едирди:

Еј Фүзули гылмазам тәрк-тәриги-ешг ким.
Бу фәзиләт даһили-әһли-камал ејләр мәни.

Бөјүк шаирин ешгә мүнәсибәтиндән сөһбәт ачан мұәллим поеманын тәдриси просесиндә «гәлби исмәтин вә мәнәббәтин вуруш мејданына чеврилмиш Лејли», (курсив Б. Ваһабзадәниндир. И. П.) өз рәғибинин өлүмүнә белә көз јашы төкән, даим өз Лејлисинин һәсрәти илә говрулан, һәјатда дәрдин, иштираб вә кәдәрин фөвгүнә јүксәлмиш Мәчнун, һәмчинин Ибн Салам, Нофәл вә гејриләри һаггында там тәсәввүр јаратмагдан өтрү илк нөвбәдә сәнәткарын мүнәти, һәбелә тәсвир олуна гәһрәманларын јашадыглары тарихи шәраит һаггында әтрафлы мәлүмат верилмәлидир. Шаирин әсәрләриндә бу һагда истәннән гәдәр нүмунәјә раст кәлмәк олур.

Бөјүк педагог А. С. Макаренко јазырды: «Мән «Бура кәл» сөзләрини 15—20 тәрздә демәји өјрәнәндән сонра һәгиги сәнәткар ола биләрдим»¹.

Мұәллимин нәгли кириш сөһбәти, кечдији бәдин нүмунәләрин тарихи, нәшри мәсәләләри вә с. илә бағлы оларат апарылыр. Бу шәрһ проблемли шәкилдә апарылдыгда даһа фәјдалы олур вә шакирдләрин вериләчәк јени билијә марағыны артырмаг үчүн әсаслы зәмин јарадыр. Конкрет оларат јазылы абидәләримиз ичәрисиндә лајигли јер тутан «Китаби-Дәдә Горғуд» дастаны һаггында апарылан нәгли белә үмүмләшдирмәк мүмкүндүр:

— Халгымызын көзәл, лакин бөјүк тарихи чәтинликләрә мә'руз галмыш јазылы абидәләриндән бири «Китаби-Дәдә Горғуд» дастаныдыр. Әсәр XI—XII әсрләрдә намәлүм шәхс тәрәфиндән јазыја көчүрүлмүш, VI—VII әсрләрдә баш верән һадисәләрдән бәһс едир. Дастанын бизә ики нүсхәси мәлүмдур ки, булардан бири Алманијанын Дрезден китабханасында сахланылыр. Бу, дастанын ән мүкәммәл варианты һесабулунур. (Һәмин вариантда он ики бој вә бир мүгәддимә вардыр.)

Икинчи вариант исә Ватикан нүсхәсидир, ки, бу нүсхәдә алты дастан вә бир мүгәддимә вардыр. «Китаби-Дәдә Горғуд» дастаны елм әләминә мәлүм олдуғу вахтан бу күнә гәдәр дүнја шәргшүнасларынын бөјүк диғгәтинә сәбәб олушдур. Һәлә 1815-чи илдә алман шәргшүнасы Дитс бу әсәри охумуш, дастандакы «Тәпәкөз» бојуну алман дилинә тәрчүмә етмишдир. Дитсдән башга да бир чох алимләр дастанын тәдғиги илә мәшғул олмушлар.

Мұәллим бурада гејд едир ки, республикамызда илк дәфә әсәр 1938-чи илдә академик һәмид Араслы тәрәфиндән ишләнмиш вә Бақыда чап олушмушдур. Бу, әсәрин ән мүкәммәл нәшридир.

Бурада Н. Қ. Крупскајанын белә бир кәламыны хатырлатмаг јеринә дүшәр ки, «шакирдләр бу вә ја диқәр классик әсәрин һансы дөврдә јазылдығыны јахшы билмәлидирләр, бунсуз һәр шеји ахырадәк баша дүшмәзләр.»²

Мұәллимин изаһы вә мұһазирә үсуллары да тәдрис просесиндә әсас јер тутур. Орта мәктәбләрин јухары синифлә

¹ А. С. Макаренко. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 265.

² Н. К. Крупскаја. Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бақы, 1950, сәһ. 259.

риндә (VIII—X) мұһазирәләрдән кениш истифадә олунар. Бу тәбиһи һалдыр. Мүәллим мәһз мұһазирә просесиндә истәр мұхтәлиф дөврләрдә әдәби һадисәләр һаггында мәлумаг вермәк, истәрсә дә аҗры-аҗры әдәби чәрәжанлар вә с. барә синдә сөһбәт ачмагла кениш имканлар әлдә едир.

Лакни дедикләримиз, һеч дә о гәнаәтә кәлмәжә әсас вер-мир ки, мұһазирә заманы мүәллим анчаг она мәлүм олаи, мұхтәлиф мәһбәләрдә раст кәлдиҗи мәлүматлары сада-ламагла «өзүнү тәгдим» етсин.

Бу, әлбәттә, доғру јол дејил вә бу јолла кетмәк һеч кәсә мәсләһәт көрүлмүр. Лакни шакирдләрин әсас мәсәләни даһа јахшы гаврамаларына хидмәт едән һәр һансы һашијә ишимизә анчаг вә анчаг хејир верәр.

3. Мүсаһибә тәлимдә јашы гәдим олаи үсуллардандыр. Тәкрарлама вә еврестик мүсаһибә адлы ики нөвә бөлүнән бу үсулуи тәлим просесиндә бөјүк ролу вардыр. Верилмиш мәлүматыи, өјрәдилмиш билиҗин шакирд јаддашында «өм-рүнүн узанмасында» әсас рол ојнајан тәкрарлама мүсаһибәсидирсә, јени билик әлдә олунмасында һәлледиҗи (шакирд јарадычылығы бахымындан) рол ојнајан јол исә еврестик мүсаһибәдир. Дедикләримизи сүбүт үчүн јенә дә «Дәдә Гор-гуд» дастаны үзәриндә ишимизлә әлағәдар апардығымыз еврестик мүсаһибәни тәгдим едирик:

М. —Салур Газаныи евинии јағмаланмасы бојунда хошуну-за кәлән һансы гәһрәманлардыр?

Ш. —Газан хан, Гарача Чобан, Уғуз дастанда мәһәббәтә ла-јиг икидләрдир.

М. —Газан ханыныи мүсбәт кејфијәтләри һансылардыр?

Ш. —О, инсанлара зүлм етмир, үч илдә бир дәфә вар-дөвлә-тини јохсуллара пајлајыр, онун вилајәтиндә һамы бир-би-ринә дост вә јолдашдыр. О, аиләсини, хүсусилә анасыны һәр шејдән үстүн тутур.

М.—Гарача Чобаны Газан хана севдирән нәдир?

Ш. —Икиддиҗи, дүшмәнә тәслим олмамасы, достлугда вәфа-дарлығы.

М. — Бәс елә исә о нәжә көрә икид Чобаны өзү илә дүшмән үстүнә апармаг истәмир?

Ш. —Чүнки о, хандыр, онун хан гүруру вар вә һәм дә Газан хан дүшмәнләрини буна ачизлик кими бахачагларындан гор-хур.

М. —Уғзун мүсбәт кејфијәтләри һансылардыр?

Ш.—О, әсл икиддир. Халгымыза хас олаи гејрәт, һамус онун үчүн һәр шејдән учадыр, өлүм бу јүксәк амал гаршы-сында һечдир.

4. Китаб үзәриндә иш тәлим просесиндә чох мү-һүм әһәмијәт кәсб едән үсуллардандыр. Бу үсула кағыз вә гәләмлә ишләмәк үсулу да демәк олар. Шакирдин китаб үзә-риндә иши бөјүк педагоглары һәмишә дүшүндүрмүшдүр.

Һәлә Н. К. Крупскаја китаб үзәриндә шакирд әмәјиндән данышаркән дејирди ки, ушаглар охудуглары әсәрләрдән даим аҗры-аҗры парчалар јазыб көтүрсүнләр вә нә үчүн ди-кәр парчаны дејил, мәһз бу парчалары јазыб көтүрдүкләри-ни, нә үчүн мәһз бу парчаларыи онлары марәгләндирды-ғыныи сәбәбини көстәрсинләр.

5. Шакирдләрин мүстәгил иши үсулуна шакирд јарадычылығы да демәк мүмкүндүр. «Орта мәктәбдә әдәбиј-јат тәдриси» («Маариф», 1976) адлы вәсантә охујуруг: «Әдә-бијјат дәрсләриндә шакирдләрин мүстәгил иши физика вә кимја дәрсләриндәки тәчрүбә ишләри гәдәр мүһүм вә вачиб-дир, анчаг тәәссүф ки, мәктәбләримизин чохунда әдәбијјат мүәллимләри шакирдләрин мүстәгил ишини күнүн тәләбләри сәвијјәсиндә тәшкил едә билмирләр». Чох һаглы прадыр.

Доғрудан да мәктәбләримиздә шакирдин мүстәгил иши-нә нәзарәт олдугча зәифдир вә јахуд да иш һеч апарылмыр. Лакни бу јолун доғрулуғуна инанараг демәк истәјирик ки, тәлимдә мүвәфғәҗијәтли һал шакирдин кечилән бәди иш-мунәни әхз едәрәк мүстәгил ишләмәсидир.

Кечилән әсәрләр, әдәби портретләр һаггында чәдвәл-ләр һазырламаг, график ишләр тәртиб етмәк вә с. дә мүвәф-фәҗијәтли нәтичәләр верир.

Көрүндүјү кими, тәлим үсуллары нә гәдәр мұхтәлифдир-сә, ондан сәмәрәли истифадә етмәк јоллары да рәнкарәнк-дир.

Нәһәјәт, бир даһа гејд етмәји лазым билирик ки, бу мұх-тәлиф үсуллар ваһид бир ишә —Сов. ИКП XXV гурултајында дејилдиҗи кими, јени инсан совет адамы тәрбијә етмәк ишинә хидмәт көстәрир.

Х СИНИФДЭ ЭДЭБИ-БЭДИИ ЭСЭРЛЭРИН ТЭДРИСИ ЗАМАНЫ МЭНЭББЭТ НИСНИН АШЫЛАНМАСЫ

Севн СЕВДИМАЛЫЈЕВ

Губадлы рајону, Фөрчан кәнд орта мөктәбинин мүәллими

Саф вә гаршылыгылы мәнәббәт, сағлам вә хошбәхт, һәм дә ваһид аилә һәјаты сосналист чәмијјәтинин инсанлыға бәхш етдији ән үмдә сәадәтләрдән биридир.

Мәнәббәтлә дүнија кәлән инсан мәнәббәтсиз јашаја билмәз. «Мәнвәри ешгдир уча көјләрин», «Дүнјанын ән бәјүк шаһ әсәри мәнәббәтдир» ифадәләри һеч дә тәсадүфи олараг дејилмәмишдир.

Елми-техники тәрәгги әсриндә јашајан кәнчләрин аилә һәјатына һазырланмасы мәсәләси, мәнчә, тәдгигата лајиг мәсәләләрдән биридир. һәгиги вә инсани мәнәббәт һисси елми вә һәјати дәлилләрлә әсәсләндирилдыгда, һечә дејәрләр, бу; нәзәријјә илә тәчрүбәнин бирләшмәсинә бәнзәјәр, нәтичә севиндиричи олар.

Орта мөктәбдә әдәби-бәдин әсәрләрин тәдриси заманы вәтәнпәрвәрлик, әмкәсәврлик, дүзлүк, доғручулуг, хејирхаһлыгы вә саир идејаларла јанашы, шакирдләрә саф вә гаршылыгылы, үлви, тәмиз, ләкәсиз мәнәббәт тәрбијәси дә ашыланмалыдыр. Бу иш ашағы синифләрдә дејил, мәнһз Х синифдә јеринә јетирилмәлидир.

Фикримлә разылашмајанлар да ола биләр. Дејә биләрләр ки, үмумтәһсил мөктәбләриндә белә бир мәсәләјә еһтијач јохдур.

Хејир, коммунизм әсриндә јашајан кәнчләрин һәртәрәфли тәрбијә олунмасы күнүн ән актуал мәсәләләриндән биридир. Чүнки биһа бүнөврә үзәриндә мөртәбәләрә галхдығы киһи, кәнчләримизин тәрбијәси, тәлими вә инкишафы да мәнһз аилә, мөктәб вә ичтиманјјәтин тәсири әсасында формалашыр.

Агилләр һағлы олараг кәнчлик дөврүнү тәлатүмлү дағ чајына бәнзәтмишләр. Бу дөврүн хошбәхтлик әламәтләрини сајмағла гуртармағ олмаз. Лакин унудулмамалыдыр ки, бу дөврүн мәнһдүд чәһәтләри дә аз дејилдир; кәләчәји һәртәрәфли дүшүнмәмәк, кәләчәк һәјат мәсәләләринә кәнчлик дөврүнүн көзү илә бахмағ в с. вә и. а. киһи мәсәләләр кәнчлијин

64

тәбиәтиндән доғаи мәнһдүдлүглардыр. Елә буна көрә дә һәјата вәсигә алан, сабаһын барлы ағачлары олан Х синиф шакирдләринә ајры-ајры әсәрләрин тәдриси заманы мәнәббәт һисси ашыламағ гәбаһәт дејил, фәзиләт һесаб олунмалыдыр.

Әдәбијјәти «һәјат дәрслији», «инсаншүнаслығ», «идрак мөктәби» адландыран мөтәфәккирләр әдәби-бәдин әсәрләрин тәрбијәви характерини дар мәнәда јох, кениш мәнәда дүшүнмүшләр. Мәлүм һәгигәтдир ки, сағлам бар сағлам көвдә, сағлам будағ үзәриндә олар. һеч шүбһәсиз ки, јени-јетмәләрин сағлам тәрбијә олунмасында мөктәб, онун чанлы симасы олан мүәллим һәлләдичи варлыгыдыр. Күнәшсиз сәма, мүәллимсиз һәјат гаранлыгыдыр. Мәнһз буна көрә дә халғ мүәллими халғын кәләчәји олан кәнч нәслин һәјат јолуну өз зијасы илә ишығландырмағы һәр ан дүшүнмәлидир.

Јухарыда гејд етдикләримә әсәсләнарағ демәлијәм ки, кәнчләрин мәнәббәт тәрбијәсиндә, севиб-севилмәләриндә гәкчә өзләри вә валидејиләри дејил, мүәллимләри дә мәсәулијјәт дашымалыдырлар.

Х синифдә Ч. Чаббарлынын јарадычылығыны тәдрис едәркән саф вә үлви мәнәббәт һисси барәдә шакирдләрә илһам мәлүмат верир, әдәбијјәтин тәрбијәви характерли олмасыны онлара чатдырыр, һабелә хатырладырам ки, достлугун, јолдашылығын, аилә һәјатынын күчү вә көзәллији гаршылыгылы һөрмәт вә саф мәнәббәтдәдир. Анчағ бир шеји унутмамалысыныз ки, чох еркән чичәк ачан ағач бар вермәдији киһи, һәјаты там мәнәсы илә дәрк етмәдән бу јолун јолчусу оланларын да агибәти фәрәһсиз вә ачы олур. Өз сөһбәтимлә шакирдләри һеч дә севиб-севилмәјә сөвг едирмирәм, лакин мәсләһәт билирәм ки, кечәчәкләри бәдин әсәрләрдән вәтәнпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик вә саирә илә јанашы, вицданы паклығ, саф вә үлви, гаршылыгылы мәнәббәт һисси, мәнәббәт тәрбијәси дә «көтүрсүнләр».

Ч. Чаббарлынын әсәрләринин тәдрисиндә капитализм чәмијјәтинин чиркиликләрини, јени чәмијјәтимизин үстүнлүкләрини фәктик епизод вә һәјати мисалларла мүгајисә едир. Аслан—Күлзәр—Фәрһад, Мәммәд—Фирузә, Алмаз—Фуад, Јашар—Јагут образлары үзәриндә мүгајисәни даһа да кенишләндирир, сосналист ингилабынын напһлијјәтләри, һүгүт, азадлығ вә саир мәсәләләрә јанашы, саф, тәмиз, даһа доғрусу, гаршылыгылы мәнәббәт һағгында да кениш изаһат иши апарырам.

5. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 3.

65

Ч. Чаббарлынын жарадычылыгыны жекунлашдырап заман Аслан—Фарһад—Күлзар сурәтләрн илә мүәллифин совет дөврүндә јашајан, севиб-севилән образларыны мүгајисә едир, шакирдләрә һәм социалист чәмијјәтимизни севмәк, һад дә гәлбән гаршылыгы олараг севиб-севилмәк тәрбијәси ашылајырам.

С. Рүстәмн «Јахшы јолдаш» поемасы кәнчләрин һәјати тәрбијәсиндә мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Һәгиги һәјат јолдашы, принципал вә әмәксевәр совет вәтәндашы олан Күлханым сурәти шакирдләрә мүсбәт тәһсир бағышлајыр. Сөз јох ки, бу сурәтин сәчијјәси заманы кәнчләр дә өзләрини кәләчәкдә Күлханымә охшатмаға чалышачаг вә Күлханымдан нүмунә көтүрәчәкләр.

Шөһрәтә ујмаг, мә'нән сатылмаг, дәбдәбәли һәјата алу-дәчилик инсани һиссләрлә бир араја сығмајан хүсусијјәтләрдир. Мәһз буна көрә дә «Вагиф» пјесинин тәдрисиндә—Хураман сурәтинин тәһлилиндә бу мәсәлә үзәриндә хүсуси олараг дајанырам.

Доғрудур, Хураман башга бир ичтиман гурулушда јашамыш вә тәрбијә алмышдыр. Лакин Чернышевскинин «әдәбијјат олмуш һадисәләрдән чох, ола биләчәк һадисәләри ишыгландырмалыдыр, әкс етдирмәлидир» фикринә әсасланараг Хураман сурәтиндән ибрәт дәрси алмағы төвсијә едирәм. «Араз» романынын тәдрисиндә исә Күнәшлә Хураман сурәтләрини мүгајисә едирәм. Күнәшин «...бәхтәвәрлик сәрвәтдә дејил, һәјаты гура билмәк вә ону дәриндән анламагдадыр» фикри үзәриндә хејли изаһат иши апарыр, шакирдләрә фәјдалы мәсләһәтләр верирәм.

Мөвзусу совет дөврүндән көтүрүлмүш «Мейман» повести тәкчә совет ганунларынын мүгәддәслијиндән дејил, һәм дә анлә һәјаты гурмағын мүгәддәс вә мәс'улијјәтли бир иш олмасындан бәһс едир. Елә буна көрә дә истәр «Мейман» повестинин мәзмунунун өјрәнилмәсиндә, истәрсә дә сурәтләрин сәчијјәләндирилмәсиндә шакирдләрә кәләчәк анлә һәјатында бүдрәмәмәк үчүн фәјдалы мәсләһәтләр верирәм. Мейманын ушагы, тәһсил, инзибати ишлә бағлы хүсусијјәтләрини сәчијјәләндирдикдән сонра халг јазычысы мәрһум М. Һүсејнин ашағыдакы сөзләрини хатырладырам: «Анлә гурмаг, өзүнә өмүр јолдашы сечмәк һәјатын ән чәтин имтаһаныдыр... Бу имтаһандан јүксәк гижмәт алмаг, алнычыг чыхмаг ән бәјүк хошбәхтликидир».

Кечән тәдрис илиндә Х снинифдә охујан 13 нәфәр гыза карточка илә «Зүлејхаја мүнасибәтин нечәдир?» суалы илә мүрачнәт етдим. Е'тираф етмәлијәм ки, шакирдләрин һамысы суала долғун, мә'налы, шуурлу вә дүшүнчәли шәкилдә чаваб јазмышдылар.

Тәдрис заманы шакирдләрә саф мәһәббәт һисси ашыладығым әсәрләри садаламаг нијјәтиндә дејиләм. «Ленинград көјләриндә» поемасынын тәдрисиндә Алексей—Варја, «Абшерон» вә «Бөјүк дајаг» романларынын тәдрисиндә Таһир—Ләтифә, Гүдрәт—Лалә, Гараш—Маја сурәтләри васитәсилә һәгиги севки, мәһәббәт, гысганчыг вә саир мәсәләләрдән шакирдләрә мә'лумат верир, онлары саф мәһәббәт һисси руһунда тәрбијәләндирирәм.

«Араз» романынын тәһлилиндә Аразла Күнәшин аилә һәјатынын сәчијјәсини ашағыдакы ифадәләрлә жекунлашдырырам:

— Јахшы материалдан тикилән бинанын көркәми даһа көзәл олур. Аилә һәјаты да беләдир. Тәрәфләрин хазијјәти, әгидәси, амалы, идеалы, дүшүнчәси вәһдәт тәшкил етдикдә нәтичә севиңдирчи олур.

Инсаны көзәллик руһунда тәрбијә едән әдәби-бәднн әсәрләрин тәдрисиндә Х сниниф шакирдләринә—сабаһын һәјат сакинләринә дүзкүн мәһәббәт һисси ашыламаг әдәбијјат мүәллимләринин тә'хирәсалынмаз вәзифәси олмалыдыр. Ахы һәр бир кәнч анлә гурмаг мәсәләсиндә мүгәддәс совет ганунлары гаршысында мәс'улијјәт дашыјыр.

Мәнчә, Х сниниф шакирдләринә әдәби-бәднн әсәрләрин тәһлили просесиндә мәһәббәт һисси дүзкүн ашыланылырса, кәләчәкдә мәһәббәт драмлары баш вермәз. Мәшһур педагог А. С. Макаренко бу һагда көзәл демишдир: «Биз севиб-севилмәји бачармалыјыг, нечә севмәји билмәлијик. Биз мәһәббәтә шуурлу, сағлам дүшүнчәли, өзүнә, ичтиманјјәтә чавабдеһ олан адамлар кими мүнасибәт бәсләмәлијик. Јалныз бу заман мәһәббәт драмлары баш вермәз».

АФОРИЗМ ИНШАЛАР

Јадикар СӘФӘРОВ

Сабирабад рајону, Талыш кәнд орта мәктәбинин мүәллими

Дәрс тә'лим-тәрбијә ишинин, педагожи тәфәккүрүн вүс'әт долу бир аләми, мүәллим јарадычылыгынын ин'икасыдыр.

Мүасир дәрени гаршыја гојдугу әсас вәзифәләрден бири тәлим-тәрбијә ишини марағлы ахтарышларла сәмәрәлиләшдирилмәси вә тәкмилләшдирилмәсидир. Сон илләрдә дәрә тәлим ишиндәки јенидәнгурма просеси мәктәбдә апарылајазы ишләрини форма мазмун вә идејача дәгигләшмәси үчүн дә јени перспективләр ачыр. Ајдын мәсәләдир ки, мәктәбимиздә апарылмыш мүхтәлиф нөв јазы ишләри шакирдләрин тәхәјјүлүнү инкишаф етдирир, онлардан мүстәгил дүшүнмәк, фикир јүрүтмәк, нәтичә чыхармағ, савадлы јазы јазмағ кими вәрдишләр тәләб едир. Белә јазы нөвләриндән бири дә афоризм ишшалардыр. Сон илләрдә орта мәктәб програмларында мүхтәлиф јазы нөвләриндән истифадәјә кешиш вахт арылдығы һалда, мөвчуд методик әдәбијатда онун һаггында, демәк олар ки, һәлә данышылмамышдыр. Афоризм ишшалар, ишша вә ифадә јазынын нөвләриндән өзүнә мәхсус хүсусијәтләри илә сечилир. Јарадычы ишшаларда олдугу кими, бу јазы үчүн дә шакирдләрә дәгиг тәсвир объект— материал верилир. Шакирдләр афоризм ишша заманы даһа чох ахтармалы, јарадычы тәхәјјүлә мүраччәт етмәли, бир нөв кичик тәдгигатчыја чеврилмәлидирләр. Мәнчә, афоризм ишшаларын бир үстүлүјү дә шакирдин сечдији һикмәтдән өзү үчүн тәрбијәви нәтичә чыхартмасыдыр.

Мән бу јазы нөвүндән һәм јохлама, һәм дә өјрәдичи мәгсәдлә истифадә едирәм. Фикримизчә, шакирдләр дидактик, әхлағи нәсиһәтләр дашыјан, халғын күндәлик һәјәти илә әлағәдар јаранаи, афористик маһијәт дашыјан аталар сөзләриндән дә бу мәгсәдлә истифадә едә биләләрләр... «Һәр шејин тәзәси, достун көһнәси», «Инсан инсанын достудур», «Әмәк инсанын зинәтидир», «Елм аглын чырағыдыр» вә с. мөвзуларда апарылан афористик ишшаларда, әсасән, јазы ишини бәдии дәјәри, чыхарылан тәрбијәви нәтичә даһа чох нәзәрә алынмалыдыр. Шакирдләри бу јазыја һазырламагда мүәллимин үзәринә даһа бөјүк мäs'улијјәт дүшүр. Мүәллим «өзүнүз јазын», «чалышын дүзкүн олсун», «мәндән һеч нә сорушмајын»,—дејә, нечә дејәрләр, өзүнү кәнара чәкмәлидир, елә етмәлидир ки, шакирдләр онун ағыллы мәсләһәтләриндән өјрәнсин, фајдалансынлар. Шакирд ахтармағ, дүшүнүб тапмағ, јазы үчүн материал топламағ, бир нөв тәдгигатчы олмағ јолларыны лап кичик јашларындан мүәллимдән әхз етмәлидир. Белә һесаб едәк ки, мүәллим IV синифдә Н. Кәнчәвини «Шаһын достлуғу» ше'рини кечир. Ајдындыр

ки, бу мөвзунун шакирдләрә өјрәдилмәси үчүн арылмыш 2-чи саат ше'рин тәһлилинә верилмишдир. Мән тәһлилин сон 5—6 дәгигәсини һәмин ше'рдәки гүвәтли мисраларын— афоризмләрин шакирдләр тәрәфиндән тапылмасына һәср едирәм. Тәһлил заманы бу мисралар шакирдләрә таныш олдугу үчүн, јахшы охујан ушағлар лап аз мүддәтдә һәмин һикмәтли фикирләри тапырлар. Вахтын имканындан истифадә едәрәк:

«Ит сәплә дост олар бир сүмүк атсан,

Намәрд гәдир билмәз олсан да гурбан».

бејтиндәки афористик фикри өзүм ачырам. Мәнчә, буну IV синифдә шакирдин тәхәјјүл имканына ујғун ашағыдакы шәкилдә ачмағ даһа фајдалы олар:

— Ушағлар, һикмәтли (шакирдләрә һикмәтли сөзләр һаггында мә'лумат әввәлки дәрсләрдән верилмәлидир) сөз устады Н. Кәнчәви бу ики сәтирдә дәрин тәрбијәви фикир сөјләмишдир. Шаир дејир ки, шаһлар рәһменз, е'тибарсыз адамлардыр. Бахын, шаһ ағыллы, тәдбирли, јахшыны ишдән сечмәји бачаран чаван достуну һеч бир тәсирин олмадан итләрә атыр. Итләрсә, онлара јем верән чавана «һөрмәт» едир, ону парчаламырлар. Көрүрсүнүзмү ушағлар, Низами дејир ки, итләр шаһдан е'тибарлыдыр. Чаван оғлан исә нә өлүмдән горхур, нә дә шаһын гәзәбиндән. Шаир шаһын ејибләрини чәсарәтлә ачмышдыр. Ушағлар, Низами јарамаз һөкмдарлара нифрәт едир. Дејир ки, өлкәни әдаләтли адамлар идәрә етмәлидирләр. Шаир сизә төвсијә едир ки, јахшы, хејирхаһ адамларла достлуғ еднн вә с. Башга күчлү мисраларын— афоризмләрин мәнәнасыны ачмағ үчүн евә јазы иши верирәм... VIII синифдә афоризм ишша үчүн арылмыш 2 саат вахтын биринчи саатыны мән ишшаја һазырлыға һәср едирәм. Әввәлчә өзүм шакирдләрлә А. П. Чеховун «Биз һамымыз халғыг, нә јахшы иш көрүрүксә, бу үмумхалғ үчүндүр» афористик фикрини изаһыны верирәм... Ајры-ајры шакирдләрә билдикләри афористик фикри изаһ етдирирәм. Евә јазы иши оларағ тапшырырам ки, агилләрин, мүдрик сөз усталарынын ән јахшы афористик фикрини тапыб ишша јазсынлар. Нөвбәти јазы дәрсинә кими имкан тапыб ишин нәтичәсини јохлајырам. Будур, VII синиф шакирди Интизар Н. Чавинин

«Бәхтијарсан әкәр чәкдијин әмәк,

Чаһан сүфрәсинә верә бир чичәк» афористик фикрини сечмишдир. Шакирд һәмин фикри белә ачмышдыр:

«Эмәк инсан һәҗатының чөһәридир. Һәлә К. Маркс демиш- дир ки, инсаны эмәк җарадыб. Эмәк боллуг, фираванлыг де- мәкдир. Биз дә әмәҗи севмәлиҗик. Чүнки шаир демишкән: о, инсан өмрүнә бәхтиҗарлыг кәтирир... Севили, Шамамань, Бәстини, Сәрдары, Сарваны, Сүрәҗяны бизә таныдан вә севдирән онларын зәһмәти вә әмәҗидир.. Шаир җахшы де- мишдир: о адам бәхтиҗардыр ки, онун әмәҗи милҗонлара кә- рәк олсун...»

Шакирдләрнин җазыларында сәһвләр олдугда бунлар коллектив шәкилдә тәһлил олунур вә дүзәлиш едилир.

Шакирдләре тапшырырам ки, халг шаири С. Вурғунун «26-лар» поемасыны охуҗуб гүввәтли мисралары тапсынлар. Нөвбәти дәрәдә бу мөвзуда ишә җазаҗағыг. Чалышырам ки, шакирдләрнин тапдыглары афористик фикир мұхтәлиф олсун, һәр кәс өз бачарығыны нүмаҗиш етдирсин.

Афоризм ишшалардан Азәрбаҗан дили дәрсләриндә дә истифадә етмәк, мәнчә мөгсәдәуҗундур. Бу һагда тапшырыг- лар үчүн сечилмиш мәтипләрдә кифәҗәт гәдәр материал вар- дыр.

Афоризм ишшалар үчүн сечилмиш фикирләре диггәтлә җанашмаг лазымдыр. Бунун үчүн мөвзуларын идеҗа-сиҗаси чәһәтдән мұасирлиҗинә, мұнасиблиҗинә вә һәчминә дә чидди фикир верилмәлидир. Мүәллим елә етмәлидир ки, афоризм ишшалар үчүн сечилмиш мәтипләр шакирдләре коммунист әх- лаги сифәтләри: вәтәнпәрвәрлик, бейнәлмиләлчилик, халглар достлуғу, саф мәнәббәт, доғручулуг, сәдагәт, достлуг, гәһрә- манлыг, мәрдлик кими хусусиҗәтләр ашыласын.

Шакирдләрдә җарадычы тәхәҗҗүлүн җаранмасы вә фор- малашмасында, онларын әхлаги чәһәтдән камилләшмәсиндә афоризм ишшалар бөҗүк рол оҗнаҗыр. 13 иллик педагожи тәчрүбәм мүддәтиндә бу җазы ишинин бөҗүк фаҗдасыны һә- мишә һисс етмишәм. Дәрин, һикмәтамит, сон дәрәчә җығчам вә мәнәли афоризмләр мүәллифи кими таныдығымыз «Н. Кәнчәвинин һикмәт вә нәсиһәтләри» (Азәрб. ССР ЕА Нәшриҗаты, Баки, 1966), һ. Гасымовун 1961-чи илдә ушаг вә кәнчләр әдәбиҗаты нәшриҗатында чап етдирдиҗи «Һик- мәтли сөзләр», «Аталар сөзләри вә мәсәлләр» (Азәрнәшр, 1971), «Аталар сөзү—ағлын көзү» (Азәрнәшр, 1976) китаб- чалары афоризм ишшалар апармаг үчүн тез-тез мұраҗиәт етдиҗим мәхәзләрдир.

Бәдии әсәрләрин дили

Бәдии дил нәдир вә мәктәбдә нечә өҗрәдилмәлидир?

Билал МУРАДОВ

педагожи елмләр намизәди, В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти.

Мәктәбләрдә апардығымыз сорғулар көстәрир ки, мүәллимләр- дән бир чохунун, һабелә шакирдләрнин бәдии дил анлаҗышынын мәзмү- ну һаггында конкрет тәсәввүрү жохдур. Бунун әсас сәбәби одур ки, бу анлаҗыш мәктәбдә өҗрәдилмәк бахымындан лазымынча шәрһ олунма- мышдыр. Әдәбиҗат нәзәриҗәси дәрсликләриндә, һабелә, елми-мето- дик әдәбиҗатда көстәрилир ки, бәдии дилин әсас хусусиҗәтләри об- разлылыг, експрессивлик, мәчазлик, лакониклик, аһәнкдарлыг, аз сөзлә дәрин мәнә ифадә етмәк вә сәирәдир. Лакин бу анлаҗышларын һәр биринин өзүнүн изаһа еһтиҗачы вардыр. «Образлылыг», «мәч- азилик» нә демәкдир? «Лакониклик» вә «аһәнкдарлыг» нечә җарады- лыр? «Аз сөзлә дәрин мәнәнин ифадәсинә» нечә наил олунур? Бә- дии дил анлаҗышынын мәзмүнуну баша дүшмәҗә көмәк едән бу суал- лара конкрет елми чаваблар верилмир. Бә'зән исе бәдии дилә иснад едилән хусусиҗәтләрин изаһы дүзкүн олмадығындан һәмин изаһлар бәдии дили дуҗуб баша дүшмәҗә гәтиҗән көмәк етмир, әксинә, диггә- ти әсас истигамәтдән узаглашдырыр. Мәсәлән, мәчазлик белә изаһ едилир: «Мәчаз—сөзү лүгәви мәнәсында җох, башга мәнәда бә'зән дә әкс мәнәда ишләтмәҗә деҗилир».¹ Һәмин фикир V синфин дәрсли- јиндә белә верилир: «Сөз вә ифадәләрин мұстәғим мәнәда деҗил, башга мәнәда ишләнмәсинә мәчаз деҗилир».² Һалбуки сөз вә ифадә- нин башга мәнәда ишләнмәси мәчазын (әдәби бәдии мәчазын) әсас әләмәти, ме'җары ола билмәз чүнки бу чәһәт бәдии мәчазын икинчи дәрәчәли әләмәтләриндән биридир. Мәсәлән, «гулаг асдым», «әл вер- дим», «гурд деди» вә с. ифадәләрдә сөзләр башга мәнәда ишлә- ниб, лакин онлар бәдии деҗилләр. Беләликлә, мәчазын лухарыда кө- стәрилән әләмәтинин—сөз вә ифадәннин башга мәнәда ишләнмәсини шакирдләре мәнимсәтмәклә бәдии сөзләрин бир группуну тәшкил едән мәчазлары онлара баша салыб дуҗдурмаг олмаз. Мәчазларын елә әләмәтләрини изаһ едип өҗрәтмәк лазымдыр ки, бунлар мәчазын әсас маһиҗәтини, спесифик хусусиҗәтини әкс етдирмиш олсун.

¹ Мир Чәләл, П. Хәлилов. Әдәбиҗатшүнаслығын әсаслары, «Ма- ариф», 1972, сәһ. 81.

² Әдәбиҗат, V синиф үчүн, «Маариф», 1975, сәһ. 35.

Бәдн дилни јухарыда көстәрилән дикәр хусусијәтләринин (об-разлылыг, лакониклик, аһәндәрлыг, экспрессивлик вә с.) елми-мето-дик әдәбијәтдағы изаһы да гәһәәтләндиричи дејилдир.

Бәдн дил аһләйшыны шакирдләрә баша салмаг үчүн биринчи нөвбәдә сөз вә ифадәнин бәдниллик кејфијәтинин нә демәк олдуғуну, бу кејфијәтин ме'јарыны мөјәйләшдирмәк лазымдыр. Бәдниллик кејфијәтинин һансы јолла јарандығыны, јә'ни сөз вә ифадәнин һансы гајдаларла бәдниллик кејфијәти газандығыны изаһ етмәјин дә бөјүк әһәмијәти вардыр. Беләликлә, ики мөһүм суалы ајдынлашдырмаг лазым кәлир: Биринчиси, һансы сөз вә ифадәләри бәдн һесаб етмәк олар; онлары гејри-бәдн сөз вә ифадәләрдән фәргләндирән хусусиј-јәтләр һансылардыр? Икинчиси, сөз вә ифадәләр һансы һалларда бәднләшпирләр; онлара бәдниллик кејфијәти верән гајдалар һансы-лардыр?

Лингвистләр көстәрирләр ки, бәдниллик сөз вә ифадәнин функ-сионал хусусијәтидир. Онлар бу кејфијәти нитгдә, «фәэлијәт просе-синдә» газанырлар. Сөз вә ифадәләрдә бәдниллик кејфијәти онларын мөвһафиг дил мөһитиндә ишләдилмәси, бир-бирләринә јанашдырылма-сы, говушдурулмасы, бир-бирилә әлағәләндирилмәси нәтичәсиндә ја-раныр. Көркәмли дилчи В. В. Виноградов јазыр: «Һәр һансы дил һа-дисәси хусуси функционал-јарадычылыг мөһитиндә поетикләшә би-ләр. Демәли, поетик дил нәзәријәсинин әсас вәзифәси — мөһз дил һа-дисәсинә поетик кејфијәт верән бүтүн функционал-јарадычылыг мө-һитини өјрәниб ашқара чыхармагдан ибарәтдир».¹ Бәдн дил мәсәлә-ләринә һәср олунмуш башга бир тәдғигат әсәриндә дејилир: «Сөзләр сәнәтқарын әлиндә дәјишир, башга шәклә салыныр, әләвә характе-ристикалар газаныр, мә'начә долғунлашыр, онун әлағәләри вә гаршы-лыглы тө'сирләри кенишләнир, бәдн мәтндә кејфијәтчә јени ваһид-ләрә чеврилир вә өз ифадәлилијинин естетик потенсиалыны реаллаш-дырыр».²

Бәс сөз вә ифадәнин поетиклији, бәднлији нә демәкдир?

Сөз вә ифадәнин бәднлији, һәр шејдән әввәл, онун экспрессив-лији, јә'ни емосија јаратмаг «габилијәти» илә шәртләнир. Мә'лум олдуғу кими, емосија тәсәввүрүн кенишләнмәси, ассосиатив гаврама нәтичәсиндә јараныр. Тәсәввүр вә ассосиатив гаврама исә сөз вә ифа-дәнин мәзмунунун кенишләнмәси илә, башга чүр дејилсә, онларын әсл, номинатив мә'на илә бирликдә әләвә мәзмун чаларларыны да еһтива етмәси илә бағлыдыр. Бу фикри ајдынлашдырмаг үчүн «даш» вә «күләр» сөзләринин ики мөғамда ишләнмәсинә диггәт јетирәк: 1) «Даш сүтүнлу бина», «Ариф күләр»; 2) «Даш үрәкли адам», «Кү-нәш күләр». Биринчи мисаллардакы «даш» вә «күләр» сөзләри биз-дә емосија доғурмур. Чүнки бу сөзләр һәгиги, номинатив мә'нада иш-ләнмишләр, бир мә'на еһтива едирләр; «даш» — бинанын сүтүнунун нәдән ибарәт олдуғуну, бинанын тәкчә бир әләмәтини, «күләр» — Ари-фин чөһрәсиндә јаранан дәјишиклији, бир просесин адыны билдирир. Икинчи мисалларда исә һәмн сөзләр емосија доғурур. Чүнки дикәр сөзләрлә («үрәк» вә «күнәш») мәнтги вә грамматик әлағәјә кир-мәк нәтичәсиндә онлар әләвә мәзмун чаларлары газанмыш вә долғун-

¹ В. В. Виноградов. Стилистика, теория поэтической речи. Поэтика, М., 1963, стр. 139.

² Поэт и слово. М., 1973, стр. 60.

лашмышлар. «Даш үрәкли адам» ифадәсиндәки «даш» сөзү мөјәјән әшјаны билдирмәклә (һәм дә зәиф шәкилдә) бәрабәр, бәрклик, гуру-луг, чодлуг, һаһамвар-тыг кими мәзмун чаларларыны да еһтива едир. Һәмн ифадәдәки «үрәк» сөзү дә бәдәнин бир үзвүнү билдирмәкдән әләвә (һәм дә зәиф шәкилдә) кобуд, сәрт, биканәлик кими мәзмун ча-ларларыны да ифадә едир «Күнәш күләр» ифадәсиндәки «күләр» сөзү исә инсан чөһрәсиндә јаранан дәјишиклији (доғаларын гачмасы-ны) билдирмәклә (зәиф шәкилдә) бәрабәр, күнәшин шефәғләринин јайылмасы, ишыглыг, кенишлик, мөләјимлик, хош әһваллыг кими мәзмун чаларларыны да еһтива едир.

Бу мисаллардан да көрүндүјү кими, сөз вә ифадәләрдәки пое-тиклик, бәдниллик, башга сөзлә, емосија јаратмаг «габилијәти» он-ларын номинат мә'нада әләвә мәзмун чаларлары ифадә етмәсинин, мәзмунча долғунлашмасынын, тутумунун артмасынын нәтичәсидир.

Бәс мәзмунча долғунлашыб емосија доғурән һәр чүр сөз вә ифа-дәни бәдн һесаб етмәк олармы? Хәјр, олмаз. Тәсәввүр едәк ки, ики нәфәр чөмәкликдә отуруб ширин-ширин сөһбәт едир. Онлардан бири кери дәнүб бахдыгда архадан иланын лап јахынлашдығыны көрүб гышгырыр: илан! Тәбиндир ки, бу сөз дә күчлү емосија доғурур; мәз-мунча долғунлашмышдыр; бир чанлынын адыны билдирмәкдән әлә-вә горху һиссини, гачмаға чағырышы вә с. билдирир. Лакин јенә дә ону бәдн сөз һесаб етмәк олмаз. Чүнки бурада «илан» сөзүнүн ја-ратдығы емосија физики характер дашыјыр, иланын чалмасы илә әлағәдар јаранан шәхси горху һиссини, физики әзабы вә с. еһтива едир. Башга сөзлә, бу, ичтимаи мәзмунлу, естетик емосија дејил. Де-мәли, һәр чүр емосија јаранан сөз вә ифадәләри дејил, јалһыз ичти-маи мәзмунлу, естетик емосијалар доғурән сөз вә ифадәләри бәдн сөз вә ифадәләр чөһрәсинә дахил етмәк олар.

Беләликлә, демәк олар ки, сөз вә ифадәләр: а) нитгдә мәзмун-ча долғунлашмыш олдугда, номинатив мә'на илә бәрабәр, әләвә мәзмун чаларлары да ифадә етдикдә вә б) ичтимаи мәзмунлу емо-сија доғурдугда бәдниллик кејфијәти газанырлар. Бу ики әләмәти олан һәр бир сөзү вә ифадәни бәдн һесаб етмәк олар. Бизим фикри-мизчә, бу ики әләмәти бәдн сөз вә ифадәләрин әсас ме'јары кими көтүрмәк мүмкүндүр.

Инди дә јухарыда верилмиш икинчи суалы ајдынлашдыраг. Сөз вә ифадәләр һансы һалларда бәднләшир, онлара бәдниллик кејфијәти верән гајдалар, гаһунаујғунлуғлар һансылардыр?

Сөз вә ифадәләрә бәдниллик кејфијәти верән гајдалар әдәбиј-јатшүнаслыға даир китабларда¹ бу вә ја дикәр дәрәчәдә көстәрил-

¹ а) Л. И. Тимофеев, Основы теории литературы. М. 1976, стр. 178—262.

б) Г. Л. Абрамович, Введение в литературоведение. М. 1975, стр. 137—175.

в) Л. В. Шепилова, Введение в литературоведение, М. 1956, стр. 102—151.

г) Введение в литературоведение, М. «Высшая школа», 1976, стр. 226—326.

е) М. Чәләл, П. Хәлилов, Әдәбијатшүнаслығын әсаслары. Б., 1972, сәһ. 70—97.



миш və шәрһ едилмишдир. Онлары үмумиләшдириб системә салдыгда, мә'лум олур ки, сөз вә ифадәләр ашагыдакы гәјдалар әса-сында бәдниллик кәјфијјәти газаныр.

- 1) сәсләрин әһәнкчә ујушмасы;
- 2) сөз вә ифадәләрини мәзмунчә әләгәјә кирмәси — мөчәзлашма;
- 3) дил нормативләринини гәсдән позулмасы;
- 4) интонасија тәрзләри;
- 5) сөз вә ифадәләрини сәрраст ишләнмәси.

Сәсләрин ујушмасы һәм ајры-ајры сөзләр дахилиндә, һәм дә сөзләрин бир-биринә јанашмасында мүшәһидә едилир. Сөздә сәсләрин вә ифадәләрдә сөзләрин әһәнкчә кәрә мүәјјән гәјда илә дүзүмү нәтичәсиндә авазланма, «мусигилилик» јараныр вә беләликлә, сөзүн мә'насына мәзмун чалары әләвә олунур. Мәсәлән, үч синоним сөзү нәзәрдән кечирәк: «үрәк», «гәлб», «көнүл». Бунлары тәләффүз етдикдә «көнүл» сөзүнүн даһа хоша кәлән олдуғуну дујурут, бу сөз биздә, зәиф вә ипчә шәкилдә дә олса, емосија јарадыр. Сәбәби исә будур ки, бурада «мусигили тона малик» сәсләр—сонорлар нисбәтән чохдур (беш сөздән икиси сонордур). Ејни заманда бу сөздәки сәсләр әмәлә кәлмә јеринә вә дикәр характеристикаларына кәрә «гоһумдурлар», бир-биринә ујушурлар. «Көнүл» сөзүндәки сәсләрин һамысы ағыз бошлуғунун он тәрәфиндә јараныр вә бириндән дикәринә кечид рәвандыр. Һалбуки «үрәк» сөзүндәки сәсләр бир-биринини ардынчә тәләффүз едилдикдә данышыг органлары нисбәтән кәркиләшир, «гәлб» сөзүндә исә дилархасы «г» сәсиндән дилөнү «л» вә «б» сәсинә кечилмәси рәван дејилдир. Һеч дә тәсадуфи дејил ки, дејилишинә кәрә әһәнкдар, авазлы олан сөзләр дилдә ајрычә бир груп—поетик сөзләр групу тәшкил едир. Әдәби әсәрләрдә, хусусилә ше'рләрдә сәсләрин ујушмасынын бир сыра формаларындан—самитләрин ујушмасы, самитләрлә сантләрин ујушмасы, гафијә, чинас, рәдиф вә с. јаратмада истифадә едилир.

Сөзләрин мәзмунчә әләгәјә кирмәси нәтичәсиндә мөчәзларын мүхтәлиф нөвләри јараныр. Биз јухарыда «даш үрәкли» вә «күнәш күлүр» ифадәләринини нүмунәсиндә мәзмун әләгәсинә кирмәк јолу илә сөзләрин нечә бирләшдијини изаһ етдик. Әләвә олараг буну дәмәк лазымдыр ки, сөзләрин мөчәзлашмасы, јә'ни мәзмунчә әләгәјә кириб долғунлашмасы ики мүһүм шәртлә бағлыдыр: а) ики компонентин (сөз вә ја ифадәнин) мәзмунчә әләгәјә кирмәси; б) бу әләгә нәтичәсиндә онлара мәзмун чаларларынын әләвә олунмасы. Тәрәфләрин әләгә дәрәчәсиндән вә јаранан мәзмун чаларларынын истигамәтиндән асылы олараг мөчәзларын бәзәтмә, епитет, метафора; ши-ширтмә, кичилтмә вә с. кими нөвләри вар.

Бәдн әсәрләрдә сөзләрин формасынын, онлары бир-бири илә әләгә гәјдаларынын вә сайр кими дилчиликдә мүәјјән едиллиш нормативләринини гәсдән позулдуғуну тез-тез мүшәһидә етмәк олур. Бу чүр позулмалар да сөз вә ифадәләрә бәдниллик кәјфијјәти верир. Нормативләрин позулмасы ашагыдакы шәкилләрдә өзүнү кәстәрир: а) Сөзүн гурулушунун позулмасы. Мәс. С. Вурғунун «Чејран» ше'риндә «һансы јана» әвәзинә «һајана» ишләнмәси. б) Ифадәнин норматив гурулушунун—чүмлә үзвләринин сыраланма гәјдасынын позулмасы. Мәс. С. Вурғунун «Азәрбајчан» ше'риндә «зулм әлиндән гуртулмуш гушлар бизә гонаг кәлир» әвәзинә «гонаг кәлир бизә гушлар, зүлм әлиндән гуртулмушлар» ишләнмәси. в) Ментиги вә

грамматик мә'на бахымындан еһтијач олмадан сөзләрин тәкрат олунмасы. Мәс. С. Вурғунун «Азәрбајчан» ше'риндә «Ајрылармы көнүл чандан, Азәрбајчан, Азәрбајчан» ифадәсиндә «Азәрбајчан» сөзүнүн икинчи дәфә ишләнмәси вә с.. Әдәби әсәрләрдә нормативләрин позулмасы дилин дахили ганунаујғунлуғларына әсәландығына вә мүәјјән гәјдалара, нормалара (нормативләрә јох) ујғун кәл-дијинә кәрә тәби олур, сөз вә ифадәләрин мәзмунчә долғунлашма-сына хидмәт едир.

Дилин бәднилләшмәсиндә чох мүһүм рол ојнајачаг гәјдалардан бири дә интонасија тәрзләридир. Сөз вә ифадәләрин бәднилләшмәсиндә интонасијанын мөвгәји вә ролу, дәмәк олар, мөчәзлардан да артыгдыр. Лакин интонасија тәрзләрини јазы илә изаһ етмәк чәтин олдуғундан индијә гәдәр бу чәһәтә лазымынчә диггәт јетирмәк мүмкүн олмамышдыр. Интонасијаны баша дүшмәк, изаһ етмәк үчүн сәсли оху, лент јазысыны, валы дилләмәк әлверишлидир. Бунунла белә, интонасијанын сөз вә ифадәләрә бәдниллик кәјфијјәти вермәсинә даир мисаллар кәстәриб, бә'зи изаһлар вермәк олар. М. Ә. Сабрин «Доғрудан да, Мәмдәли, гејрәт һалал олсун сәнә» ше'ринә диггәт јетирәк:

Олдун ол күндән ки, малик рүтбәји-әчдадына,
Дүшмәди ел гәјгысындан башга бир шеј јадына,
Әглу дадә дад вердин, јетсин аллаһ дадына!
Јахшы бир шөһрәт газандын адына, овладына;
Кетдијин јол, тутдуғун нијјәт һәләл олсун сәнә!
Вердијин мәшрутеји-милләт һәләл олсун сәнә!

Бурадакы ифадәләр интонасија илә оху нәтичәсиндә өз һәгиги мә'на-ларыны дәјишиб, әкс мә'на билдирирләр. Јә'ни «дүшмәди ел гәјгысындан башга бир шеј јадына» ифадәси «ел гәјгысы јадына дүшмәди», «јахшы бир шөһрәт газандын адына, овладына» ифадәси «өз адыны, овладларынын адыны рүсвај етдин» вә с. мәзмунуну ифадә едир. Бир дә тәкрат едирик ки, бурада ифадәнин мәзмуну әсәсән еһнамлы оху тәрзи нәтичәсиндә дәјишдирилиб долғунлашдырылыр. Бундан әләвә, интонасијанын ментиги-һисси вурғу, пауза (бәдн да-јаначаг), риторик суал, нида вә рич'әт, тәсвир, тәрәннүм, тәһкијә, темп кими тәрзләри васитәсилә дә сөз вә ифадәләрә бәдниллик кәјфијјәти верилир.

Сөз вә ифадәләр сәрраст ишләнмәк нәтичәсиндә дә бәдниллик кәјфијјәти газаныр. Бу гәјда мүхтәлиф груплара аид сөзләрин (синоним вә антонимләр, архаизмләр, диалектизмләр вә с.) диггәтлә сечилиб хусуси мөгамларда ишләдилмәсиндә өзүнү кәстәрир. Бу гәјдаја М. Фүзулинин «Мәни чандан усандырды» гәзәлиндәки антонимләрин (чан-чәфа, фәләкләрин јанмасы-мурад шамынын јанмасы вә с.) сәрраст ишләнмәсини, Јахуд һәмин гәзәлдә «Көзүмдән ганлы ахар су» ифадәсиндәки «ганлы» сөзүнүн сәрраст ишләнмәсини (бу сөзүн суја дејил, мәһз «ахмаға» аид тә'јин кими ишләдилмәсини, мисал кәстәрмәк олар. Ајры-ајры бәдн әсәрләрдә бә'зән сәсләрин ујушмасы, бә'зән мөчәзлашма, бә'зән нормативләрин гәсдән позул-масы, бә'зән интонасија тәрзләри, бә'зән исә сөзләрин сәррастлығы гәјдасы үстүндүк тәшкил едир. Бә'зи әсәрләрдә исә бу гәјдалардан икиси, үчү, дөрдү бәрәбәр һүгүгда олур, әсәсән ејни дәрәчәдә рол

ојнаырлар. Она көрө да әсәрин дилини өјрөнөркөн һәмнин әсәрдә бу гајдалардан һансынын үстүн олдуғуну, даһа мүһүм јер тутдуғуну әввәлчәдән мүәјјәнләшдирмәк вә дәрс процесиндә онун изаһына, мәнимсәдилмәсинә даһа чоһ диггәт јетирмәк ән вачиб шәртләрдәндир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, һазырда мәктәбләрдә әсәрләрин дил өјрәниләркөн сөз вә ифадәләрә бәдинлик верән гајдаларын өзү дејил, бу гајдалар нәтичәсиндә јаранан формалардан (булар тәсвир вә ифадә васитәләри адландырылыр) бәзиләри мәнимсәдилир. Бу дүзкүн принцип дејилдир. Тәлимдә әввәлчә чинсә анд, сонра исә нөвә анд анлајышларын өјрәдилмәсинин үстүнлүјү артыг тәсдиг едилмишдир. Чүнки чинсә анд билликләр һәр һансы проблемин әсәс чәһәтләрини әкс етдирир, даһа чоһ миғдарда материалын хүсусијјәтләрини еһтива едир. Чинсә анд билликләрә јијәләпәндә нөвә анд билликләри мәнимсәмәк дә әсанлашыр. Мәсәлән, мәчәзлашма гајдасы һаггында билликләри мәнимсәмәклә һәм дә мәчәзын бүтүн нәһләринин (бәнзәтмә, епитет, метафора вә с.) әсәс хүсусијјәтләри өјрәнилир. Јахуд, сөсләрин ујушмасы гајдасы һаггында мәлуматлар самитләрин аһәнкдарлығы, гафијә, чинас вә саирәнин әсәс хүсусијјәтләрини баша дүшмәјә көмәк едир. Бир сөзлә, сөз вә ифадәләрә бәдинлик кејфијјәти верән гајдаларын өјрәнилмәси бу гајдаларын јаратдығы тәсвир вә ифадә васитәләринин өјрәнилмәсиндән дә вачиб вә әһәмијјәтлидир. Дәрсләрдә бәнзәтмә вә метафоралары тапыб көстөрмәк, онларын заһирә әләмәтләрини изаһ етмәк кифјәт дејил, онларын мәзмун чаларларыны ачыб мәнимсәтмәк, дүјдурмаг, бәнзәтмә вә метафоранын нечә јарандығыны изаһ етмәк дә лазымдыр вә бу даһа вачибдир. Јахуд аз сөзлә кениш мәнанын ифадә олундуғуну билдирмәк кифәјәт дејил, һәм дә бу кениш мәнанын нәдән ибарәт олдуғуну, һансы гајдаја әсәсэн, нәјин нәтичәсиндә кениш мәнанын аз сөзлә ифадәсинин мүмкүн олдуғуну изаһ едиб өјрәтмәк лазымдыр.

Әлбәттә, бир мөгаләдә бәдин дилин бүтүн хүсусијјәтләрини вә мәктәбдә бу хүсусијјәтләрдән һансыларыны, нә чүр системлә, һансы үсул вә пријомларла өјрәтмәк мәсәләләрини әһәт етмәк мүмкүн дејил. Биз бурада бәдин дилин мәктәбдә өјрәдилмәсинин јалпыз бәзи чәһәтләринә тохундуғ, даһа доғрусу, бәдин дилин мәктәбдә өјрәдилмәсинин нәзәри әсәслары һаггында бәзи мүлаһизәләр сөјләмәјә чалышдығ.

❀ Әхлаги борчсуз һәјат јухудур. Өз борчуну јеринә јетирмәјә чалыш, о саат дәрк едәрсән ки, сәп кимсән... Мән дүнјада әсәс ики бәдбәхтлик таныјырам. Биря вичдан эзабы, о бирн хәстәлик. Инсанларын һәјатынын ән доғру рәһбәри вичдандыр. Башгаларынын гаршысында утанмаг јахшы һиссдир, ләкин ондан да јахшысы өз гаршында, өз вичданынын гаршысында утанмагдыр.

Л. Н. ТОЛСТОЈ.

Нәзәри гејдләр

РУС-АЗӘРБАЈЧАН ДИЛ ӘЛАГӘЛӘРИНИН БӘЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Әләкбәр ГУБАТОВ

филологи елмләр һәмнәзәди.

ССРИ-нин 50 иллији ад. Азәрбајчан ПХДИ-нин мүәллими

Дүнјада һеч бир тәмиз дилин, јәни јалпыз бир халғын халис милли сөзләриндән ибарәт дилин мөвчуд олмадығыны вә ола билмәјәчәјини марксист дилчилији әсәслы сурәтдә сүбут етмишдир. Һәгигәтән, инди елә бир дилин адыны чәкмәк мүмкүн дејил ки, онун бүтүн сөзләри јалпыз өз милли сөзләриндән ибарәт олсун. Она көрә ки, халғларын бир-бири илә сијаси, ичтимаи, игтисади вә мәдәни әләгәләри онларын дилләри арасында мүәјјән әләгә јарадыр.

Һәлә гәдим дөврләрдән башлајараг бир чоһ дилләр арасында гаршылығы әләгә олмушдур. Һәмнин әләгә чәмијјәтин инкишафы илә бағлы олараг кет-келә артмыш, мөһкәмләнмиш вә ајры-ајры дилләрин сөз еһтијатындан истифадә едилмишдир. Бу процес инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир. Шүбһәсиз, башга дилләрдән алынан вә ја кечән һәр бир сөз заман кечдикчә о дилин сөзләри, ифадәләри вә тәркибләри ичәрисиндә чилаланыр, јени бир шәклә, јени бир ифадә тәрзинә салынараг һәмнин халғын өз сөзү сырасына кечир, о дилин лүгәт тәркибинин ајрылмаз бир һиссәси олур.

Сөзләрин бир дилдән башга дилә кечмәси процесини дүнјанын бүтүн дилләринә хасдыр. Һәлә чоһ гәдим заманлардан башламыш дөврүмүзә гәдәр дүнја дилләри бир-бири илә әләгәдәр инкишаф етмиш, заман кечдикчә бу әләгәләр кенишләнмишдир. Бунун нәтичәсиндә дә мүасир дүнја дилләринин һәр һансы биринин лүгәт тәркибиндә башга дилләрин сөзләринә раст кәлмәк мүмкүндүр. Дилимизин лүгәт тәркибиндәки сөзләрин әсәс һиссәсини әсл Азәрбајчан сөзләри тәшкил едир. Мүасир Азәрбајчан дилинин лүгәт тәркибиндә белә сөзләрлә

жанашы, башга диллэрдән кечмиш сөzlәр дә вардыр. Әдәби дилимизин лүгәт тәркибинә кечмиш сөzlәрин бөжүк гисми рус дилиндән алынмышдыр. Бу просесин тарихи һәлә XIX әсрин биринчи жарысында башланмышдыр. Чүнки Шимали Азәрбајчанын Русијанын тәркибинә дахил едилмәси нәтичәсиндә Азәрбајчан халгы илә рус халгы арасында сијаси, ичтимаи, ишти-сади, мәдәни әлагәләр дә жараныб инкишаф етмишдыр. Истәр рус вә истәрсә дә Азәрбајчан халгынын габагчыл адамлары бир-бирләринин мәдәнијјәтинә, дилинә гаршылыгылы сурәтдә һөрмәт етмишләр. Белә ки, М. J. Лермонтов вә А. А. Бестужев-Марлински Гафгазда олдулары заман Азәрбајчан дилини өјрәниш, она бөжүк гијмәт вермиш вә бу дилин истәр Гафгаз халглары, истәрсә дә, үмумијјәтлә, Шәрг халглары арасында кениш јајылдыгыны гејд етмишләр.

Көркәмли Азәрбајчан зијалылары Азәрбајчан дили илә рус дили арасында әләгә жарадылмасыны һәлә кечмиш заманлардан лазым вә вачиб билмишләр. XIX әсрин көркәмли али-ми М. Ф. Ахундов рус дилинин маһијјәтини дүзкүн баша дүшәрәк ону чох жүксәк гијмәтләндирмиш вә демишдыр: «...Мән рус дилини јахшы билирәм. һазыркы әсрдә рус дили һәм инша чәһәтдән, һәм дә башга чәһәтләрдән күндән-күнә тәрәгги едир вә инчә мәтләбләрин ифадәси үчүн доғрудан да мисилсиз бир дилдир».

Көркәмли шаир вә јазычыларымыздан Ч. Мәммәдгулуза-дә, Ч. Чаббарлы, М. С. Ордубади, А. Шаиг, С. Вурғун вә дикәр сәнәткарларымыз да Азәрбајчан дилинин зәнкинләшмәсиндә рус дилинин мүсбәт тәсирини жүксәк гијмәтләндирмишләр. Көркәмли партија вә дәвләт хадими Рухулла Ахундов бөжүк рус халгынын зәнкин мәнәви мәдәнијјәтини өјрәнмәк, халглар достлуғуну мөһкәмләтмәк үчүн социалист милләтләри арасында мүһүм үнсијјәт васитәси олан рус дилинин Азәрбајчан зәһмәткешләри тәрәфиндән өјрәнилмәсинин чох вачиб олдуғуну дәнә-дәнә гејд едирди. О јазырды: «Рус дили һазырда ингилаб әнәнәси вә тәчрүбәсилә зәнкин бир халгын дилидир... Бүкүн-кү рус дили бүтүн дүня ингилабынын, пролетар мүбаризәсинин дилидир».

Рус дилинин Азәрбајчан дилинә олан мүсбәт тәсири узак кечмишдән башлајыр. Гәдим дәвләрдән башлајараг, индијә кими рус дилиндән дилимизә јүзләрлә сөз кечмишдыр. Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гуруландан сонра дилимизин лүгәт тәркиби рус дилиндән вә онун васитәсилә башга дилләрдән алынған сөз вә терминләр һесабына ингилабдан әввәлкинә нис-

бәтән даһа чох зәнкинләшмишдыр. Бу дәврдә дилимизә мүхтәлиф саһәләрлә әлагәдар олан јүзләрлә јени сөз вә термин кечмишдыр: комсомол, коллектив, колхоз, трактор, рекорд, бригадир, агроном, чемпион, диктор, марксизм, коммунизм, диатекника, телевизор вә с.

Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзлүјүнә намизәд, Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катиби һ. Ә. Әлијев јолдаш Азәрбајчан ЛККИ ХХІХ гурултајында демишдыр ки, рус дилини гардашлыг вә достлуғ дилини Совет Иттифагынын бүтүн халглары көнүллү сурәтдә милләтләрарасы үнсијјәт вә әмәкдашлыгын үмуми дили кими сечмишләр. Рус дили милјонларла совет адамы үчүн, о чүмләдән азәрбајчанлылар үчүн икинчи ана дилидир.

Тамамилә тәбиндир ки, рус дили ССРИ халгларынын икинчи дилинә чеврилмишдыр. Халг јазычысы һүсејн Мөһди јазыр ки, рус дилини билмәјән адам, бөжүк вә зәнкин хәзинәнин ачарыны итирмиш кимидир.

Азәрбајчан дили түрк дилләри аиләсинин Гәрб групуна мәнсуб олмагла бу груп дахилиндә мәркәзи мөҗге тутан вә кениш нүфуз даирәсинә малик олан бир дилдир. һәм дә бу група мәнсуб дилләр арасында ән әввәл, јәни тәҗрибән VII—IX әсрләр арасында үмумхалг дили һалында формалашмышдыр. Азәрбајчан дили тарихдә һуманист, сүлһсөвәр, мөһрибан вә хејирхаһ халг кими мөшһүр олан, узун әсрләр боју һәм ону әһәтә едән гоншуларла, һәм дә бүтүн дикәр халгларла достлуғ, гардашлыг мүнасибәтиндә јашајан Азәрбајчан халгынын милли дилидир. Бу дилдән ССРИ-нин Ермәнистан, Күрчүстан, вә дикәр республикаларында, харичи өлкәләрдән исә Иран, Ираг вә башга јерләрдә кениш истифадә олунур. Ана дили кими, Азәрбајчан дилиндә 10 милјондан артыг адам данышыр. Бәзи халглар арасында Азәрбајчан дили икинчи ана дили кими ишләнир. Республикамызын әразисиндә јашајан, талыш, тат, ләзки, грыз, лаһыч, сахур, удин, будуг, хыналыг вә башга халглар Азәрбајчан дилиндән икинчи ана дили кими истифадә едирләр.

Азәрбајчан дили ән зәнкин милли дилләрдән биридир. Бу дилин өзүнәмәхсус көзәллији вә аһәнки вардыр. О, хош аваз јарадан сәсләр системинә, зәнкин вә рәнкарәнк сөз еһтијатына, сабитләшмиш гурулуша маликдир. Азәрбајчан дилинин көзәллији, зәнкинлији вә дикәр хүсусијјәтләри диггәти өзүнә чәлб етмишдыр. Бөжүк рус шаири М. J. Лермонтов 1837-чи илдә өз досту С. X. Рајевскијә Азәрбајчан дили һаггында

белә язмышдыр: «Инанырсаңмы, мән Русијадан чыхандан сонра бу күнә кими фасиләсиз сәјаһәтдә олмушам, Шуша, Губа вә Шамахи шәһәрләриндә олмушам... азәрбајчанча өјрәнмәјә башламышам. (Лермонтов ирсини тәдгиг етмиш И. А. Андрониковун фикринә көрә М. Ј. Лермонтов Азәрбајчан дилини М. Ф. Ахундовдан өјрәнмишдир¹ — Ә. Г.) һәмни дил бурада вә үмумијјәтлә, Асијада франсыз дилинин Европада олдуғу гәдәр зәрури бир дилдир. Тәссүфләнирәм ки, Азәрбајчан дилини өјрәниб гуртара билмәјәчәјәм; бу дил мәнә лазым олачаг. Артыг мән Мәккәјә, Ирана вә башга јерләрә кетмәк планыны да тутмушам²».

Бестужев-Марлинскинин фикринчә, франсыз дили васитәсилә бүтүн Европада кәзмәк мүмкүн олдуғу кими, Азәрбајчан дили васитәсилә дә Асијанын бу башындан о башына кәзмәк олар. Көркәмли ичтиман хадим Султанмәчид Гәнизадә јазмышды ки, һәнгәтән бу дил (Азәрбајчан дили — Ә. Г.) өз тәбиәтинә көрә чох еластикидир вә асанлыгла зәриф үслуби формаја дүшмә бачарығына малик олмасы илә фәхр едә биләр.

Азәрбајчан дили һәртәрәfli инкишаф етмиш дилләрдән дир. һазырда бу дилдә елми, техники, сијаси вә бәдини китаблар, јүздән чох гәзет вә мәчмүә нәшр олунур. Кино экранларындан, театр сәһнәләриндән, гурултај салонларындан, али мәктәбләрдән, елми-тәдгигат институтларындан, идманчы шәрһчиләрдән, кәнчләрин нәгмәләриндән Азәрбајчан дилини һәр күн, һәр саат мәғрур, шаграг, дәрин мәзмунлу авазы ешидилир. Азәрбајчан дили бир сыра радиостансијаларда веришиш һүгугуна малик бир дил кими дүнјада сәсләнир.

Азәрбајчан дили кечән әсләрдә үмумән Орта Асијада, Гафгазда јашајан мүхтәлиф дилли халглар арасында үмуми анлашма васитәси олмуш, һәтта Гафгазын бир сыра халгларындан олан ашыглар өз гошмаларындан бир чохуну Азәрбајчан дилиндә сөјләмишләр.

Тәдгигатчыларын фикринчә, XVI—XVIII әсләрдә јашајыб јаратмыш 35 ермәни ашыгы азәрбајчанча гошмалар дүзәлдиб ел арасында охумушлар.

Гәдим дөврләрдән бу дил бир сыра дилләрлә гаршылыгы әлагәдә олмуш, башга дилләрдән сөз алмыш, бәзи дилләрә

¹ И. А. Андроников. Лермонтов, М. — Л., 1951, сәһ. 17.

² М. Ј. Лермонтов. Полное собрание сочинений, т. IV, Л., 1940, сәһ. 522.

сөз вермишдир. Бунун нәтичәсиндә һәм өзү зәнкинләшмиш, һәм дә башга дилләрин зәнкинләшмәсиндә мүәјјән рол ојнамышдыр. Ајры-ајры дөврләрдә Азәрбајчан дилиндән фарс, ермәни, күрчү, рус вә башга дилләрә чохлу сөз вә ифадә кечмишдир.

Мәлүмдур ки, һәлә орта әсләрдән рус дөвләти вә башга Гәрби Европа дөвләтләри зәнкин тәбини сәрвәтә малик олан өзүнәмәхсус мәдәнијјәти, адәт вә ән'әнәси илә диггәти чәлб едән Шәрг халглары илә марагланмыш, Шәрг өлкәләринә ајры-ајры миссионерләрин, тачирләрин вә башга нүмәјәндәләрин сәјаһәтләрини тәшкил етмиш вә һәмни өлкәләрә бу вә ја дикәр әлагәләр јаратмаға чалышмышлар.

XV әсрдә јашамыш рус сәјјаһы тверли тачир Афанаси Никитин өзүнүн «Үч дәннәз архасына сәјаһәт» китабында Азәрбајчан сөзләри ишләтмишдир. О, Шамахида, Дәрбәнддә, Бақыда олмуш, аз-чох Азәрбајчан дилини өјрәнмишдир.

XIX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан Русијанын тәркибинә дахил олдуғдан сонра Азәрбајчанда олмуш рус јазычысы вә шаирләри өз әсәрләриндә, јерли мәншәт, адәт, мәдәнијјәт вә с. илә бағлы олан хејли Азәрбајчан сөзү ишләтмишләр. А. С. Грибоједовун, А. С. Пушкинин, М. Ј. Лермонтовун, А. А. Бестужев-Марлинскинин әсәрләриндә **кајмак** (гајмаг), **калјан** (гәлјан), **мејдан**, **чадера** (чадра), **ијукер** (нөкәр), **бајрам**, **чолпа**, **папах**, **чинара** (чинар), **кунак** (гәнаг), **чобуг** (чубуг), **зурна**, **ага** (аға), **архалук** (архалыг), **базар**, **араба**, **аршин** (аршын), **карван**, **сарај**, **шалвар**, **саз** вә бу кими Азәрбајчан сөзләринә раст кәлирик. Сонралар бу сөзләрин әксәријјәти рус әдәби дилинә дахил олмушдур. Азәрбајчан халгынын өлкәминин дикәр халглары илә иғтисади, тичарәт вә мәдәни әлагәләринин кенишләnmәси сәјәсиндә халгымызын мадди вә мә'нәви мәдәнијјәтинә анд хејли сөз рус дилинин лүгәт тәркибини зәнкинләшдирмишдир. Нүмунә үчүн ашағыдакылары көстәрмәк олар:

мејвә адлары: алыча (алча), инжир (әнчир), ајва (һејва), белыј шаны (ағ шаны), черныј шаны (гара шаны), кишмиш, изјум, (үзүм); **хөрәкләр вә дикәр мәһсул адлары:** пити, плов, кебаб (кабаб), лјулекабаб, шашлыг (шишлик), хашил (хәшил), чихартма (чығыртма), басдырма, кјуфте (күфтә), довга (довға), гутаб, ајран, шербет (шәрбәт); **минерал сулар:** истису, туршсу, бадамлы; **биткиләр:** чинара (чинар), карагач (гарагач), кунжут (күнчүт), нарсис (нәркис), сумах, тархун, кендыр (кәндир); **һејван адлары:** кабан (габан), ишак (еш-



шәк), гјурза (күрзә), марал, джејран, (чејран), балык (балыг), кутум; **гидронимләр:** арык (арх), кјариз (кәһриз), сел; **ев аваданлыгына аид сөзләр:** хурджун (хурчун), палас (палаз), чуха, ястыг (ясдыг), чувал, башмаг, чарых (чарыг), башлык (башлыг), серга (сырга); **сәнәт, пешә илә бағлы олан сөзләр:** чабан (чобан), зурначы, ашуг (ашыг), аксакал (аксагал); **жер адлары:** кишлак (гышлаг), ејлаг (јајлаг) вә с.

Јери кәлмишкән гејд етмәк пис олмаз ки, рус дилинин зәнкәинләшмәсиндә дикәр милли дилләрни дә ролу бөјүкдүр. Тәдгигатчылар кәстәрирләр ки, рус әдәби дилиндә түрк дилләриндән алынмыш сөзләри сајы 400-дән чохдур. Марағлыдыр ки, рус дилинин ән ишләк сөзләри: денги, вишнја, баран, севрјуга, караул, лошад, очаг, папаха, утјуг, жемчуг, аблук, лампа, мајак, карман, стакан, артел, хозјанн вә с. Азәрбајчан, татар, башгырд, өзбәк, чуваш вә башга дилләрдән алынмышдыр.

Азәрбајчан дилинин башга дилләрә мүсбәт тәсири һазырда да давам едир.

Совет халғларынын сарсылмаз әнләсинә дахил олан милләтләрин бир-бири илә достлуг мүнәсибәти онлары дилләринин дә бир-биринин һесабына зәнкәинләшмәсн вә инкишафында мүнүм рол ојнајыр. Сов.ИҚП Програмында јазылмышдыр: «Бу вә ја башга дилләрин ишләдилмәсиндә һеч бир имтијаз; мәнһудидјәтә вә мәчбуријјәтә јол вермәдән бундан сонра да ССРИ халғларынын дилләринин азад инкишафыны, ССРИ-нин һәр бир вәтәндашынын истәдији дилдә данышмаг, өз ушағларыны истәдији дилдә тәрбијә етмәк вә охутмаг азадлығыны тамамилә тәмин етмәк. Халғлары мәрһибән достлугу вә гаршылығлы етимады шәраитиндә милли дилләр һүгүг бәрабәрлији вә бир-биринин зәнкәинләшдирмә әсасында азад инкишаф едир».¹

Нәтичә етибарилә гејд етмәк олар ки, шакирдләрә јери кәлдикчә, Азәрбајчан дили дәрсләриндә (мәсәлән, лексикадан әсл Азәрбајчан сөзләри вә алынма сөзләр, дил һаггында үмуми мәлүмат вә с. мөвзуларла әлағәдар). һабелә синифдәнхариш мәшғәләрдә рус-Азәрбајчан дили әлағәләри, социалист милләтләринин дилләринин бир-биринә гаршылығлы тәсири һаггында мұвафиг мәлүмат вермәкдә зәннимизчә, мұәллим јухарыда гејд етдикләримиздән хејли фајдалана биләр. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, белә мәлүматлар шакирдләрин дүнјакөрүшүнү кенишләндирир, лингвистик биликләринин зәнкәинләшдирир, онларда дил тәлиминә марағы даһа да гүввәтләндирир.

¹ Сов.ИҚП програмы, Бақы, 1964, сәһ. 115.

ВӘТӘН МҮҢАРИБӘСИ ИЛЛӘРИНДӘ АШЫГ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ

Вәли ПАШАЈЕВ

Бақыдакы 12 нөмрәли мәктәбин мұәллими

Редәксијадан: В. Пашајев ихтисас етибарилә рус дили мұәллими олмасына бахмајараг Азәрбајчан фольклору илә, хусусән ашыг әдәбијјаты илә дәриндән марағлаһыр вә һәмнин саһәдә ахтарышлар апармаға хусуси мејли кәстәрир. Охучуларә тәғдим етдијимиз бу мәғаләни о мәһз һәмнин ахтарыш әсасында јазмышдыр.

Бөјүк Вәтән мұһарибәси илләриндәки саралыб солмагда олан гәзет вә журналлары, еләчә дә башга архив материалларыны сәһифәләјәркән гаршымыза сајсыз-һесабысыз үчкүнч мәктублар—фотошәкилләр чыхыр. Белә сәнәдләр халғымызын Вәтән уғрунда чанындап кечән икид оғуллаһынын одлу-аловлу мұһарибә күнләриндәки чашлы хатирәләриндәндир.

Ашыг Мирзә Бајрамов, чох һағлы оларәг, ингилабдан сонракы дөврү халғымызын азадлығыны, бәхтијарлығыны бөјүк Ленинни ады илә бағлајыр; һәр күн, һәр дәгигә о бөјүк ады анламағы өзүнә вә телли сазына мұғәддәс бир вәзифә билир.

Сәһнилә кәзирдим кәнд арасында,
Чалыб охујардым ел һавасында
Ағалар јанында, бәј арасында,
Төкәрдим көзүмдән ган телли сазым!

Инди чалыһырсан бөјүк бир ада
Азадә өтүрсән елдә, обада.
Һәр күндә, һәр саат, һәр дәгигә,
Ленинин адыны ан, телли сазым!

Бу тәк ашыг Мирзәјә аид хусусијјәт дејилдир. Совет Азәрбајчанынын ашығлары өз ше'рләриндә, гошмаларында ингилабла Ленинни һәмишә ваһид, јенилмәз бир гүввә кими тәрәннүм етмишләр.

Ленин шура етди һәмсајәсилә,
Дәрк ејләди, түркәмаллар ојнады.
Зүлмүн зәнчириндә көрдү милләти,
Тәбиб олду, бу үсуллар ојнады.

Тәрланлар гисасын алдылар сардан,
Гуртарды јохсуллар атәшдән, нардан,
Зинданда галанлар гуртарды дардан,
Зүлм илә тутулан дилләр ојанды.

Бир сөзлә, ашыг јарадычылығы ичтимаи һәјатымызын бүтүн саһәләрини еһатә едәрәк өлкәмизин вә халғымызын

күндөн-күнэ жүксәлмәкдә вә кенишләнмәкдә олан гәләбәләри, сосналист өлкәмизин жүксәлиши, онун бөјүк гүдрәти, колхоз гурулушу, халглар достлуғу, гадын азадлығы, мәдәни инкишаф вә с. ашыг ярадычылығынын мәркәзи мөвзуларыны тәшкил етмишидир.

Вәтән мұһарибәси күнләриндә халг ярадычылығы, даһа јени мөвзуларла зәнкинләшмиш, дүшмәнин гәлбинә истигамәтләндирилән ити бир сүнкүјә чевирилмишидир.

Бөјүк Вәтән мұһарибәси дөврүндә јазычыларымыз, шаирләримиз, бәстәкарларымыз, ханәндәләримиз, артистләримиз кими, халг ашыгларындан Ашыг Мирзә, Ашыг Ислам, Ашыг Тејмур, Ашыг Шәмшир, Ашыг Гара, Ашыг Мәһәммәд, Ашыг Нумај, Чобан Тағыјев, Ашыг Гоча, Ашыг Вәли, Нүсәјн Чаван, Ашыг Нәчәф гоч Короғлунун лајигли нәвәси кими бир әлиндә силаһ о бириндә саз азғын дүшмәнләрә гәним кәсилмишләр. Академик Нәмид Араслы бу дөвр ашыг ярадычылығыны сәчијјәләндирәркән һағлы оларағ кәстәрир ки, «Азәрбајчан ашыглары Бөјүк Вәтән мұһарибәси илләриндә халгымызын, Гызыл Ордунун гәләбәсинә һәртәрәфли көмәк етмәјә чалышырдылар. Бу заман ашыглардан бир һиссәсә әлдә силаһ чәһәләрдә вурушур, ејни заманда совет дөјүшчүләрини өз вәтәнпәрвәр маһнылары илә дөјүшә руһландырырдылар. Ашыг Әсәд, Ашыг Авак вә б. јашлы ашыглар исә јаратдығлары гәһрәманлығ ше'рләри илә халгын мұбаризә дүјүғуларыны даһа да гүввәтләндирир, ордумуза вә арха чәһә әскәрләринә гәләбә газанмағда көмәк едирдиләр».

Устад ашыг Мирзә Бајрамов өз кәләчәк тәдгигатчыларына үз тутарағ нә гәдәрдә мәналы һикмәтлә мұрачиәт етмишидир:

Ачыб тарихләри варағла бир-бир,
Мәним кечмишимдә көрүн нәләр вар?
Ағван әзәмәтли, Тәмрис шәһрәтли.
Чаваншир гүдрәтли сәһифәләр вар.

Бу јердә доғулду гәһрәман Бабәк,
Көксүндә дағ бојда бөјүк бир үрәк,
Гылынчы парлады бир илдырым тәк,
Көрдүләр гаршыда әр оғлу әр вар.

Сазы күләш олду Дәдә Горғудун,
Фәрһадын зәрбиәдән учду Бисүтүн,
Гоһавда нә'рәси гоч Короғлунун,
Дәдиләр дағларда шәләләләр вар.

Көрүндүјү кими, ашығын өз тәдгигатчысыны тарихин гәдим дөврләринә сәјаһәтә чағырмасы садәчә мұрачиәт де-

јил. Бурада Ашыг Мирзә охучусуна Азәрбајчанын вәтәнпәрвәрлик салнамәсини сәһифәләтмәклә, бу мұғәддәс торпағда доғулуб боја-баша чатан, өз өлмәз һикмәтләри илә дүңја сөз хәзинәсини бәзәјән Низами, Фүзулинин зијарәтинә кешир. Әл чатмаз, үн јетмәз башы ағ чалмалы гочаман Кәпәзи, Шаһдағын истәһкам кими дурдуғуну, барлы бәрәкәтли Вәтән торпағынын наз-не'мәтинин хатырлајыр.

Кәңчәдә парлады бөјүк Низами,
Јағутдур, инчидир һәр бир кәләми,
Даһи Фүзулијә, вурулду һамы,
Көрдүләр Бағдадда парлаг көвһәр вар.

Кәпәз Шаһдағыјла дуруб јан-јана,
Ачыб силәсини мин-мин тәрлана
Еј вәтән торпағы, еј бөјүк ана,
Сәндә јазылмамыш тәрәнәләр вар!

Ашыг Мирзә дејир, бу елләр мәним,
Азад нәғмә долу көвүлләр мәним,
Бакым, Дашкәсәним, мин-мин мә'дәним,
Түкәнмәз сәрвәтим, дәфинәләр вар.

Шерин мәгсәд-мәрамы ајдындыр. Санки ашыг бу халг мәрамлы тарихә сәјаһәтдән сонра вәтәндашлығ һимни кими сәсләнән поетик вәсијјәтилә әввәлки фикрини тамамлајыр:

Дүшмән сохулмағла вәтәнимизә,
Вәтән парчаланмаз, ел парчаланмаз,
Буудлар нә гәдәр сарса да көјү
Күнәш парчаланмаз, ил парчаланмаз.

Фашист бандитләри төкүрләр ганлар,
Күнәһсыз мәһв олуб, кедир инсанлар,
Ајры дүшәләр дә биздән чох чанлар,
Халгым парчаланмаз, ел парчаланмаз.

Шүбһәсиз, бу бәдин мұрачиәт тәкчә јазылдығы дөврүн тәләби үчүн поетик очерк кими гәдир-гијмәтли дејил, о. бу күн дә, сабаһ да јетишмәкдә олан кәнч нәслин вәтәнпәрвәрлик шәрки-нәғмәси кими фолклорчуларымызын гәләминдә тәһлил-тәһгидини тапмалыдыр.

Нәлә 1942-чи илдә бу ше'рин идеја мәзмунундан сәһбәт ачан проф. М. Н. Тәһмасиб јазырды: «Бу күн совет халглары дүшмәнә гаршы апарылан өлүм-дирим мұбаризәсиндә сарсылмаз нә јенилмәз бир гүввәт тәшкил едир. Бу гүввәт вә азадлығыны, өз истиглаләјјәтини, өз вәтәнини, өз намусу-ну горујан гардашларын бирлијиндән ибарәтдир. Бу гүввәт өз анасыны өлүмүн гәддар пәнчәсиндән гуртармағ истәјән

гәһрәман оғуллар Иттифагында ибарәтдир. Бу һеч бир чарн гүвәһини поза билмәјәчәји бир иттифаг, һеч бир чәллад гылынчынын парчалаја билмәјәчәји бир вәһдәтдир. Бу һәгигәти Азәрбајҗанын талантли-сәнәткар ашыгы Мирзә Бајрамов белә ифадә етмишдир.»

**Фашизм ајаг басан јерләр, ган удур,
Шәһәрләр алышыр, кәндләр од тутур,
Халгымызын дөјүш шүары будур:
Вәтән парчаланмаз, ел парчаланмаз!**

Ашыгын Вәтәнә садиг сәси-ишфәси дујулан бу чагырыш халгымызын минләрлә оғул вә гызларыны јаделли дүшмәнә гаршы сәфәрбәр етди.

Чәбрајлылы Ашыг Нумај вәтән мұһарибәсиндә өз тәрәвәтли вә аһәнкдар шә'рләри илә чох иш кәрмүшдүр. О, шә'рләринин чохуну Гызыл Ордуја һәср етмишдир. Нумајын гафијәләри башга ашыгларә ишбәтән тәһни вә сечмәдир. Ашыгын шә'рләри өз сәһимитији илә диггәти чәлб едир:

**«...Дәрин дәннләрдә чошан далғалар,
Әзминә баш әјир, чаван дәннчя!
Дүвјада гочағлар, мәрдләр ад алыр,
Шәрәфлә чәһәндә дајан, дәннчя!...»**

Ашыг Нумајын чагырыш ишдалары илә долу олан гошмалары, кәрәјлылары бөјүмәкдә олан кәнч нәслин һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсиндә инди дә мұһүм рол ојнаја биләр. Ашыгын шә'рләринин идеја мәзмуну, сәнәткарлығы, фикир сәлистлији, сөзсүз, тәдгигат материалы үчүн күнүн тәләби сәвијјәсиндәдир.

Бу дөврдә јазыб-јарадан ашыглардан Ашыг Гара гочаман Гафгаздан та дағлар дијары Југославијаја гәдәр мәнәли дөјүш јолу кечмишдир.

Ашыг Гара бир әлиндә Дәлә Горгудун, Қороғлунун кәдирдији мүгәддәс гопуз-саз, дикәриндә силаһ дүшмәнә имкан вермәмишдир. О, шә'рләриндән бириндә дејир:

**Гара, инди дөјүш һәвәсиндәдир.
Медаллар јан-јана синәсиндәдир.
Көзләри Вәтәнин сонасындадыр.
Күчүмүз дағ јыхар, бил сәнә гурбан.**

Бөјүк Вәтән мұһарибәси илләриндә дөврү мәтбуатда өз вәтәнпәрвәр шә'рләри илә чыхыш едән ашыглардан бири дә Ашыг Тејмур Нүсејнов олмушдур. Ашыгын «Көзәл вәтән»

86

«Бизимдир», «Сйзсиниз», «Гызыл Орду», «Ојнајыр», «Гафгаз балалары» вә с. рәдифли гошма вә кәрәјлылары охучуларын һүснү-рәғбәтини газанмышдыр. Бу сөзләри биз Шамсорлу Ашыг Чобан Газыјев һаггында да дејә биләрик. Ону Совет Иттифагы Гәһрәмашы Исрајил Мәммәдова итһаф етдији «Мәммәдов» мұхәммәсиндә, «Гызыл Орду», «Әјләнәрми» вә башга бир «Гызыл Орду» рәдифли гошмәсында ашыг поезијасында сијаси лириканын көзәл нүмунәләрини јаратмышдыр.

Адларыны чәкдијимиз ашыгларла јанашы, 1941—45-чи илләрдә фашизми өз сазлары, сөзләри илә ифша едән бир чох ел ашыгларынын да шә'рләринин архивләрдә горунуб сахланылдығынын шаһиди олдуғ.

Умумијјәтлә, бура гәдәр таныш олдуғумуз материалларә әсәсән бу гәнаәтә кәлмәк олар ки, 1941—45-чи илләрдә ашыг јарадычылығы ашыг әдәбијјатымызын тарихлик бахымындан чох мәнәли сәһифәсини тәшкил едир. Бу дөвр ашыг јарадычылығында сијаси лириканы тәһлилә чәлб етмәк, кәләчәк нәсилләрдә һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсини тәблиғ вә тәһмин етмәк үчүн фајдалы рол ојнарды.

ВАСИТӘЛИ НИТГ ҺАГГЫНДА ГЕЈДЛӘР

Ағамуса АХУНДОВ

филологи елмләр доктору, С. М. Киров адына
АДУ-нун профессору

Шакирдләрин шифаһи нитгинин инкишафында васитәли нитгин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Хүсусән әдәбијјат дәрсләриндә, бәдин әсәрләрин мәзмунунун уғурлу сөјләнилмәсиндә васитәли нитг мүстәсна хидмәт көстәрир. Лакин чох тәссүфләр олсун ки, дилимиздәки бу чох мұһүм синтактик һадисә барәсиндә дилчилик әдәбијјатында материал тапмағ олдуғча чәттиндир. Јекәнә мә'лумат бундан ибарәтдир ки, васитәсиз нитг васитәли нитгә чеврилдикдә ики нөгтә вә дырнағлар атылып, онларын әвәзиндә веркүлдән вә ки бағлајычысын-

87

дан истифадә олунур: **Ајкүл деди: «Мән дөрдүнчү синифдә охујурам»**—васитәсиз нитг: **Ајкүл деди ки, мән дөрдүнчү синифдә охујурам**—васитәли нитг. Бизчә, бөјүк нөгсандыр ки, али мәктәпләр үчүн дәрсликдә (Ә. Абдуллајев, J. Сејидов, А. Нәсәнов, Мүасир Азәрбајчан дили, IV ниссә, Синтаксис, Бақы, 1972) вә дәрс вәсаитиндә (Мүасир Азәрбајчан дили, Синтаксис, Бақы, 1962) васитәли нитг барәсиндә һеч бир мәлүмат верилмир. Бу вәзијјәт орта мәктәпләрин дил вә әдәбијјәт мұәллимләринин ишини, һеч шүбһәсиз, хејли чәтинләшдирир. Буна көрә дә биз ашағыдакы гејдләри охучуларә тәғдим етмәји лазым билдик.

* * *

Мәлүм олдуғу ки, васитәсиз нитг данышанын сөзләрини ејинлә, сөзбәсөз, нечә дејрләр, һәрфбәһәрф верилмәсинә дејилр. Васитәсиз нитгдән фәргли оларәг, васитәли нитг данышанын нитгини јалныз мәзмунуну нәзәрдә тутур. Одур ки, васитәли нитгә, адәтән, васитәсиз нитгин мәзмунуну тамамлыг будаг чүмләләри илә верилмәси һадисәси ки, ми бахылыр вә белә дә тәриф верилр: мәзмуну тамамлыг будаг чүмләләр шәклиндә верилән нитгә васитәли нитг дејилр.

Бу тәриф васитәли нитгин әсәс әләмәтини ифадә етсә дә, там дејил. Белә ки, бә'зи дилләрдә васитәли нитгин садә чүмләләрдә тәркибләр васитәсилә верилмәси дә мүмкүндүр. Буна көрә дә васитәли нитгә үмуми дилчилик бахымындан тәриф вермәк даһа доғрудур.

Дилчилик терминләри лүғәтләриндә васитәли нитг, адәтән, белә изаһ едилр: башга шәхсин нитгини данышан шәхс тәрәфиндән верилмәси вә һәмни нитгин данышан шәхсин нитгиндән асылы олмасы. Бизчә, даһа дүзкүн олан бу изаһа көрә, васитәли нитгин ики әсәс хүсусијјәти вардыр.

1. Бир шәхсин нитгини башга бир шәхс верир;

2. Нитг данышан шәхсдән асылы олур, јә'ни данышан васитәсиз нитгә формал чәһәтдән мұдахилә едилр.

Охучуларә тәғдим едилән бу јазыда мәгсәдимиз мәһз икинчи чәһәти, данышанын һәр һансы бир шәхсин васитәсиз нитгинә формал чәһәтдән мұдахиләсини Азәрбајчан дилиндә өзүнү көстәрән әсәс моментләрини изаһ етмәкдән ибарәтдир. Һәр шејдән әввәл, гејд едәк ки, васитәсиз нитг васитәли нитгә Азәрбајчан дилиндә ики чүр чеврилр: 1) тамамлыг будаг чүмләләри васитәсилә; 2) субстантивләшмиш фе'ли сифәт тәркибләри васитәсилә; мәсәлән, Ајкүл деди: «Бу

ахшам сизә кәләчәјәм» васитәсиз нитг Ајкүл деди ки, о, бу ахшам бизә кәләчәк табели мұрәккәб чүмләсиндәки тамамлыг будаг чүмләси вә Ајкүл бу ахшам бизә кәләчәјини деди дә чүмләсиндәки синтактик вә морфоложи чәһәтдән субстантивләшмиш фе'ли сифәт тәркиби васитәләри илә.

Булардан икинчиси, јә'ни васитәсиз нитгин тәркиб васитәси илә ифадәси данышыг дили, һабелә шифаһи әдәби дил үчүн о гәдәр дә сәчијјәви дејил. Дикәр тәрәфдән данышанын формал мұдахиләси чәһәтдән тамамлыг будаг чүмләсиндә вә тәркибдә баш верән грамматик дәјишикликләр һәмни синтактик ваһидләрини фәргли нәзәрә алынмазса, демәк олар ки, ејни сәвијјәдә, ејни дәрәчәдәдир. Буна көрә дә биз мәһз васитәсиз нитгин тамамлыг будаг чүмлә илә әвәзләнемәсини әсәс хүсусијјәтләри һагғында мәлүмат вермәји даһа лазымлы сајырыг.

Азәрбајчан дилиндә васитәсиз нитг васитәли нитгә чевриләркән данышанын ашағыдакы формал мұдахиләси, даһа доғрусу, ашағыдакы дәјишикликләр нәзәрә чарпыр:

1. Мұрачнәт объектиндән асылы оларәг грамматик шәхсләрдә дәјишмәләр олур. Һәмни дәјишмәләр, гысача оларәг, ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) Васитәсиз нитгдә биринчи шәхсин тәки илә ифадә олунан мүбтәдә ујғун сурәтдә үчүнчү шәхсин тәки вә чәми илә әвәз олунур: беләликлә, мүбтәданын ифадә олундуғу шәхс әвәзликләрини дәјишмәси хәбәрин дә шәхсә көрә дәјишмәсинә сәбәб олур.

Васитәсиз нитг

Ајкүл деди: «Мән мәктәбә кәләчәјәм».

Ајкүл деди: «Биз мәктәбә кәләчәјик».

2) Мұрачнәт объекти биринчи шәхсдирсә, јә'ни данышан биринчи шәхсә мұрачнәт едилсә, васитәсиз нитгдәки икинчи шәхсин тәки вә чәми (мүбтәдә) ујғун сурәтдә биринчи шәхсин тәкинә вә чәминә чеврилр; бу чүр дәјишиклик хәбәрин шәхс сонлуғларынын да дәјишмәсинә сәбәб олур.

Васитәсиз нитг

Ајкүл (мәнә) деди: «Сән мәктәбә кетмәлисән».

Ајкүл (бизә) деди: «Сиз мәктәбә кетмәлисиниз».

Васитәли нитг

Ајкүл деди ки, о, мәктәбә кәләчәк.

Ајкүл деди ки, онлар мәктәбә кәләчәкләр.

Васитәли нитг

Ајкүл деди ки, мән мәктәбә кетмәлијәм.

Ајкүл деди ки, биз мәктәбә кетмәлијик.

3) Васитәсиз нитгдә мүбтәда биринчи шәхсин тәки вә чәми, тамамлыг исә икинчи шәхсин тәки вә чәми илә ифадә олунурса, мүбтәда вәзифәсиндә үчүнчү шәхс (ујғун сурәтдә тәк вә чәм), тамамлыг вәзифәсиндә исә биринчи шәхс (ујғун сурәтдә тәк вә чәм) әвәзликләри ишләнир. Хәбәрдә дә мүбтәда илә әлагәдар дәјишиклик баш верир.

Васитәсиз нитг

Ајкүл деди: «Мән сәни* таныјырам»

Ајкүл деди: «Мән сизи таныјырам»

Ајкүл деди: «Биз сәни* таныјырыг»

Ајкүл деди: «Биз сизи таныјырыг»

Васитәли нитг

Ајкүл деди ки, о мәни таныјыр.

Ајкүл деди ки, о бизи таныјыр.

Ајкүл деди ки, онлар мәнни таныјырлар.

Ајкүл деди ки, онлар бизи таныјырлар.

4) Васитәсиз нитгдә мүбтәда икинчи шәхсин тәки вә чәми, тамамлыг исә биринчи шәхсин тәки вә чәми илә ифадә олунурса, мүбтәда вәзифәсиндә биринчи шәхс (ујғун сурәтдә тәк вә чәм) тамамлыг вәзифәсиндә исә үчүнчү шәхс (ујғун сурәтдә тәк вә чәм) әвәзликләри ишләнир. Хәбәрдә дә мүбтәда илә әлагәдар дәјишиклик баш верир.

Васитәсиз нитг

Ајкүл деди: «Сәи** мәнни танымырсан»

Ајкүл деди: «Сәи** бизи танымырсан»

Ајкүл деди: «Сиз мәнни танымырсыныз»

Ајкүл деди: «Сиз бизи танымырсыныз»

Васитәли нитг

Ајкүл деди ки, мән ону танымырам.

Ајкүл деди ки, мән онлары танымырам.

Ајкүл деди ки, биз ону танымырыг.

Ајкүл деди ки, биз онлары танымырыг.

Васитәсиз нитг васитәли нитгә чевриләркән баш верән бу шәхс дәјишмәләри чүмләнни интонасијаја көрә олан дикәр нөвләринә дә андир.

Лакин суал чүмләси олан васитәсиз нитгин васитәли нитгә чеврилмәсинин бәзи әләвә хүсусијәтләри вардыр. Бунлардан икисини хүсусилә гејд етмәк олар:

* Нәзакәт мөгсәди илә Сизи әвәзлијиндән дә истифадә олуна биләр. Бу һалда да о мәнни сөзү илә әвәз олунур.

** Нәзакәт мөгсәди илә Сиз әвәзлијиндән дә истифадә олуна биләр. Бу һалда, о, мән сөзү илә әвәз олунур.

1. Баш чүмләдәки демәк сөзү, адәтән, сорушмаг, хәбәр алмаг фе'лләри илә әвәз олунур.

Васитәсиз нитг

Ајкүл деди: «Сиз һара кәрсиниз?»

2. Үмуми суал чүмләләриндә, бир гајда олараг, мы (ми, му, мү) суал әдатларындан истифадә олунур:

Васитәсиз нитг

Ајкүл деди: «Сиз бешинчи синифдә охујурсунуз?»

3. Хүсуси суал чүмләләриндә һәммин суал әдатындан истифадә олунмур.

Васитәсиз нитг

Ајкүл деди: «Сиз нә үчүн кечикмишсиниз?»

4. Хүсуси суал чүмләси олан васитәсиз нитг даһа чох субстантивләшмиш фе'ли сифәт тәркибинә чеврилир:

Васитәсиз нитг

Ајкүл деди: «Маһны охујан кимдир?»

Ајкүл деди: «Сиз нә вахт кәлдиниз?»

Ајкүл деди: «Сиз нә ахтарырсыныз?»

II. Васитәсиз нитг васитәли нитгә чевриләркән, бәзи һалларда ишарә әвәзликләри, һабелә заман вә ја јер зәрфләриндә мүүјјән дәјишикликләр олур. һәммин дәјишикликләрдән ашағыдакылар диггәти даһа чох чәлб едир:

I. Васитәсиз нитгдә бу ишарә әвәзлији илә тәјин олунан әшја мејданда дејилсә, бу сөзү һәммин сөзү илә әвәз олунур:

Васитәсиз нитг

Ајкүл деди: «Мән бу китабы охумушам».

Васитәли нитг

Ајкүл сорушду ки, биз һара кедирик.

Васитәли нитг

Ајкүл сорушду ки, биз бешинчи синифдә охујуругму.

Васитәли нитг

Ајкүл сорушду ки, биз нә үчүн кечикмишик.

Васитәли нитг

Ајкүл маһны охујанын ким олдуғуну сорушду.

Ајкүл бизим нә вахт кәлдијимизи хәбәр алды.

Ајкүл бизим нә ахтардығымызы хәбәр алды.

Васитәли нитг

Ајкүл деди ки, о һәммин китабы охујуб.

Бу сөзүнүн тәјин етдији китаб (јахуд һәр һансы бир әшја) мејданда оларса, бу әвәзлији сахланылыр: Ајкүл деди ки, о, бу китабы охујуб.

2. Васитәсиз нитгдә һаггында данышылан һадисә һәмнин
жердә, јә'ни данышылан јердә баш верәмәнишсә, бурада* јер
зәрфлији орада јер зәрфлији илә әвәз олунар:

Васитәсиз нитг

Ајкүл деди: «Беш илдир
ки, мән бурада охујурам»

Васитәли нитг

Ајкүл деди ки, беш илдир
ки, орада охујур.

Сөһбәт һәрәкәтини ичра олуңдуғу јердә баш верирсә,
бурада зәрфлији сахланылыр: Ајкүл деди ки, о, беш илдир
ки, бурада охујур.

3. Васитәсиз нитгдәки дүнән заман зәрфлији васитәли
нитгдә бир күн әввәл бирләшмәси илә әвәз олунар:

Васитәсиз нитг

Ајкүл деди: «Дүнән мән
дәрсә кечикмишдим».

Васитәли нитг

Ајкүл деди ки, о, бир күн
әввәл дәрсә кечикмишди.

Әлбәттә, бу гејдләр васитәсиз нитгин васитәли нитгә чев-
рилмәси заманы баш верән бүтүн дәјишикликләри әһатә ет-
мир. Лакин күман едирик ки, тәдрис просесиндә, һеч олмаз-
са, бу көстәриләнләрнин нәзәрә алынмасы шакирдләрнин раби-
тәли нитгинин ичкишафы ишиндә мүәјјән хидмәт көстәрә
биләр.

НИЗАМИ ПОЕЗИЈАСЫНДА КИМЈӘВИ ЕЛЕМЕНТЛӘР БӘДИИ ВАСИТӘ КИМИ

Әждәр ХӘЛИЛОВ,
Бөјүкаға ҺӘСӘНОВ,

В. И. Ленин адына АПИ-нин досентләри, кимја елмләри
намизәдләри

Азәрбајҗан халгынын XII әсрдә јашамыш көркәмли әдәби си-
малары арасында бөјүк һуманист шаир, мütәфәккир вә философ
Низами Көнчәви фәхри јер тутур. Чүнки бу даһи шаирин гәләми-
нин мөһсулу олан «Хәмсә»си бу күн дә өз тә'сир күчүнү, поетик тә-
равәтини, һабелә бөјүк тә'лим-тәрбијә әһәмијәтини итирмәмиш вә
өз мүәллифинә дүнја шөһрәти газандырмышдыр.

Низами тәкчә бир шаир оларағ галмамыш, дөврүнүн жениш
дүнјакөрүшә, енсиклопедик билијә, дәрин зәкаја малик бир шәхси-
јәти, маһир философу кими дә танынмышдыр. О, бәдиин јарадычы-
лыгла јанашы тәбәбәт, кимја, астрономија, ријазиијат вә башга елм-

* Бурада сөзүнү бура ишәрә әвәзлијинин јерлик һалы сајмағ
да олар. Һәр ики һалда вәзијјәт дәјишир.

ләрлә дә јахындан марағланмыш, вахтилә бу сәһәдә газандығы зән-
кин билик хәзинәсиндән јери кәлдикчә өз әсәрләриндә бәдиин васи-
тә кими бачарыгла истифадә етмәјә наил олмушдыр. Тәсадүфи де-
јилдир ки, Низаминин јарадычылыгы тәкчә әдәбијатшүнаслар, фи-
лософлар, тарихчиләр үчүн дејил, тәбиәт елмләри мütәхәссисләри,
чүмләдән кимјачылар үчүн дә зәнкин вә түкәнмәз елми мәнбәдир.
Әз бу мөгәләдә Низаминин бәдиин јарадычылығда кимја мотивлә-
риндән анлајышларындан истифадә етмәси барәдә сөһбәт ачаға,
шаирин поемаларында кимјәви элементләрдән дәмйр, чивә, күмүш,
мисин хәссәләринә аид мә'луматлардан истифадә етмәклә бөјүк
илһам вә сәнәткарлыгла гәләмә алдығы бә'зи поетик бәнзәтмәләрдән
бәһс едәчәјик.

XII әсрә гәдәр инсанлара чәми он бир кимјәви элемент — гызыл,
күмүш, чивә, галај, гургушун, мис, синк, сүрмә, күкүрд, карбон вә
дәмйр мә'лум иди. Бунлардан 9-у метал, икиси исә күкүрд вә
карбон гејри-металдыр. О дөврүн металлуркијасы вә халг сәнәткар-
лығы мәнз һәмнин элементләр вә онларын бирләшмәләри әсасында
јаранмыш, ичкишаф етмәјә башламышдыр.

Өз дөврүнүн биликли, јеткин вә камил бир шәхсијјәти олмағ
е'тибарилә Низами мә'лум кимјәви элементләрә, хусусилә о вахта
гәдәр бәлли олан метал вә гејри-металлара биқанә галмамыш, онла-
рын мүнһүм хәссәләри, алынмасы үсуллары вә тәтбиғи һаггында әт-
рафлы мә'лумата ји'әләнмиш, поемаларындакы әһвалат вә һадисә-
ләрин поетик шәрһиндә онлардан сәнәткарлыгла истифадә етмиш-
дыр.

Дәмйр вә онун минераллары инсанлара һәлә гәдимдән мә'лум-
дур. Лакин онун магнитлилик хәссәсинин тәчрүби чәһәтдән ашкар
едилмәси тарихи о гәдәр дә узун дејилдир. Бунунла белә «Хос-
ров вә Ширин»¹ поемасыны охујаркән мә'лум олур ки, Низами
XII әсрдә магнит һадисәсиндән әтрафлы сурәтдә хәбәрдар имиш.
Буну сүбүт едән ашағыдакы поетик мисралар марағлыдыр:

...Ешг дүшсә дашыи да гәлбинә әкәр,
Көвһәрдән өзүнә мә'шуг дүзәлдәр.
Магнит олмасајды ешгин әсири,
Чөкмәзди өзүнә дәмйр зәнчири,
Кәһрәбанын ешгә дүшмәсә чаны,
Елә чәзб етмәзди гуру саманы.
Дүнјада чөвһәр вар, даш вар нә гәдәр,
Онлар нә бир саман, нә дәмйр чөкәр, (сәһ. 27).

Дәмйрин хәссәләрини јахшы билән Низами дәнә-дәнә онлардан
поетик бәнзәтмә үчүн истифадә етмишдыр.

...Әлиндә јумшалса дәмйр, буну бил,
Тәдбирлә јумшалар, һиддәтлә дејил!
Гәлби дә истәсән бу сајагла сән,
Парладаб ајна тақ едә биләрсән.
Дәмйри ајна төк парладан инсан,
Пасы силмәлидир оз вичданындан. ((И., сәһ. 89).

¹ Мөгәләдә верилмиш ше'р парчаларынын һансы поемадан көгү-
рүлдүју бундан сонра шәрти ишәрәләрлә белә көстәриләчәкдир: «Сир-
ләр хәзинәси» — С. «Хосров вә Ширин» — Х. «Јејли вә Мөчнүн»
— Ј. «Једди көзәл» — Ј. «Шәрәфнамә» — Ш. «Иғбалнамә» — И.

«Едди көзөл» поемасында «Сөзү тә'рифи вә һикмәти һаггында» бөлмәсиндә гызыл, күмүш, мис, дәмир вә саирәнин физики хас- сәләрини аңдылашдыран ашагыдакы бейтләр елми чәһәтдән олдур- ча диггәтләнгидир:

Деирләр мәсәлдир халг ичиндә бу,
Гызыл чешмәсидир Јата өкөр су.
Јатмыш су күмүшдүр, демә зәр она,
Буз белә шаһидлик ејлә'ир буна.
Күмүшү бузла о гызылын, зәрини.
Ала күнәш гәдәр фәрги вар дәрини.
Сими Јејсиз өкөр гојсан баш ајаг,
Чеврилән мис олар, о күмүш анчаг.
Сөзләри зәр кими ишләдим һәр ан,
Күмүш гијмәтинә олмады алаң.
Өзкәләр дәмири сатыр күмүшә,
Бүрүнүр гызыла кәзир һәмишә,
Вај о зәркәрә ки, тапмаз муштәри,
Күмүш гијмәтинә кетмәјир зәри (Сәһ. 31—32).

Мараглыдыр ки, XII әсрәдәк мә'лум олан кимјәви элементләр- дән чивәјә «Хәмсә»дә кениш Јер верилмишдир.

Чивәнин өзүнәмәхсус хасәләринә истинад едән Низами бир чох бейтләриндәки бәһзәтмәләри мәһз һәмин хасәләрлә баглајыр. Мә'лумдур ки, металллардан Јалһыз бири—чивә ади шәраитдә маје һалындадыр. О, парлаг, су кими ахан, ләкин ондан фәргли олараг тез бухарланан, организмә һәм зәрәрли, һәм дә мүәлицә тә'сири кә- тәрән маддәдир.

Низами чивәнин һәмин хасәләрини чох Јахшы билдијиндән оңунла әлагәдәр Јаздыгы бейтләриндә, әдәби бәһзәтмәләриндә кәтир- дији поетик мисаллардан доған фикирләр өз мә'насына кәрә мүәсир кимјә әдәбијатында чивәјә аид едилән мүһүм хасәләрә ујғун кә- лир.

«Искәндәрини шимала чатмасы вә Јәчүч Сәддини багламасы» башлығы алтында верилән ше'р парчасы һәм поетик, һәм дә елми чәһәтдән диггәти чәлб едир:

...Деирдин бу Јерләр ики һиссәјди,
Торпагы күмүшдү, сују чивәјди,
Нә күмүш үстүндә динчәлмәк олар,
Нә чивә су кими ичмәјә Јарар.
Һарда ки ичмәли бир чешмә варды,
Ичиндә су илә чивә гајнарды.
Су чивә үстүндә тутмушду гәрар,
Ондан чүр'әтлә су ичирди олар.
Чалхаланмасајды өкәр чешмәләр,
Чивәдән чәкмәзди һеч кимсә зәрәр. (Ш., сәһ. 168).

Көрүндүју кими, бу ше'р санки мүәсир кимјә дили илә Ја- зылмышдыр. Бурада чивәнин хусуси чәкисиниң сујун хусуси чәки- синдән чох олмасы (чивәнин хусуси чәкиси 13,65, сујунку исә 1-дир), онун су илә гарышмамасы вә онунла реаксијаја кирмәмәси вә с. хасәләри асанлыгла аңламаг мүмкүндүр.

Низаминиң «Хосров вә Ширин» поемасында да чивә бәһзәтмә объекти олмуш, онун хасәләринә аид мә'луматлар шаирин поетик мисраларына рәвнәг вермишдир.

Чивәнин маје агрегат һалыны, мүтәһәррик дамчылар әмәлә кәтирмәсини, гызыла һәрис олмасыны поемалардакы бир сыра бейт- ләрдән дә ајдын көрмәк олар:

...Чивә кими чәкмәди ким ки, гызыл гәмини,
Күмүш олуб сәнчәрин дадмады о дәмини. (Сәһ. 29).

Вә Ја:

Гара сачларыны салмыш үзүнә,
Чивә Јашлар долмуш нәркиз көзүнә. (Сәһ. 172).

Низаминиң «Хәмсә»синдә әл чох хатырланан вә бәһзәтмә үчүн истифада едилән металллардан бири дә гызылдыр. «Хәмсә» илә Ја- хындан ганышылыг кәстәрир ки, шаир гызылын һәм сәрбәст, һәм дә башга филизаләрлә гарышыг шәкилдә чыхарылдыгы, белә гарышыг- дан саф гызылын алынмасы барәдә мүәјјән мә'лумата малик имиш. Буну «Шәрәфнамә»дә верилмиш ашагыдакы бейтләрдән ајдын көр- мәк олар.

КимЈакәрдир, онун күрәси Јанар,
Дәмири атараг саф гызыл алар.
Аловлар гызылдан гурмуш бир иксир,
Өз өтәкләринә саф гызыл сәпир. (Сәһ. 331).

Истиниң тә'сириндән гызылын әримәси «Хосров вә Ширин» поемасында поетик сурәтдә белә шәрһ едилмишдир:

Истидән гызылтәк әридим һәр ан,
Буз кими дондум һәр шахта сојугдан. (Сәһ. 209).

Гәдим заманлардан мә'лум олан вә чәмијәтин тарихи инкыша- рында мүһүм рол ојнајан әлван металллардан мис, гызыл вә күмүш мүәјјән мә'нада бир-бириндән ајры тәсәввүр едилмир. Саф гызыл вә күмүш, мә'лум олдугу кими, пластик вә јумшагдыр. Буна кәрә дә онларын сәрбәст шәкилдә тәтбиг даирәси мөһдүддүр.

Ләкин бу нәчиб металлларын бир-бирилә, һабелә мислә әринтилә- ри мөһкәмлији, механики тә'сирләрә вә коррозияја гаршы давам- дылығы, бәрклији вә саир хасәләри илә фәргләнир. Одур ки, мүх- тәлиф мөгсәдләр үчүн гызылын мис вә күмүшлә әмәлә кәтирдији хәлитәләрдән (әринтиләрдән) һазырланмыш мә'мулатлардан кениш истифада олунур.

Мисин гызыл вә күмүшлә хәлитәси һазырда бир сыра гијмәтли бәзәк мә'мулаты, дәгиг чиһазлар вә башга гијмәтли мөһсулларын истәһсалы үчүн әвәзедилмәз хаммалдыр. Бу үч металын хәлитәси- ниң алынмасы, хасәләри вә тәтбиги һаггында мә'луматлар азәрбај- чанлылара, шүбһәсиз ки, Низами дөврүндә дә мә'лум имиш.

Гызыл мә'мулатларын халис олмамасы фикрини ашагыдакы бейтдән дә Јә'гин етмәк мүмкүндүр:

...Бәдәнин қалмишә дә вүчүда әтлә гандан,
Горхма, бүтүн гызыллар халис дејил һеч заман.
(С., Сәһ. 114).

Гызыл бир чох металлларла хәлитәләр әмәлә кәтирир. Ләкин онун күмүшлә хәлитәси гәдим заманлардан даһа јүксәк гијмәтлән-

дирилир. Шаирин «Хосров вә Ширин» поемасында бәһзәтмә мәгсәдилә вердији ашагыдакы мисралар бу чәһәтдән охучуда адын тәсәввүр јарада биләр:

...Гызыла мис гатсан нә фәјдасы вар,
Гызылы күмүшлә әритмәк олар. (Сәһ. 28).

Гызылын мүнүм хәссәләриндән бири онун чивәдә һәлл олмасыдыр. Әмәлә кәлән гарышыға кимјада «амалгама» дејилир. Тарихи мә'луматлара кәрә, һәлә ерамыздан әввәл VI әсрдән башлајараг, инсанлар чивәдән гызыл вә күмүшү онларын филизләриндән амалгама шәклиндә чыхармаг үчүн истифаде едирләр. «Хәмсә»ни оху. Јаркән адын олур ки, гызылын чивәдә һәлл олмасы факты Низамијә дә мә'лум имиш. Бу чәһәтдән ашагыдакы ше'р парчасы маралыдыр:

Гызыл тоз һалына кәләрсә әкәр,
Чивәлә онлары чәм едәр зәркәр.
Дағыныг гызылы маһир сәнәткар,
Мадам ки чивәлә бир јерә јығар,
Бизим дә әзамыз дағылса бир күн,
Она да чан вермәк мүкмүндүр, мүкмүн! (И., сәһ. 108).

Јери кәлмишкән бир чәһәти гејд едәк ки, бә'зән чивә илә ишләләр бәзәк мә'мулаты кими кәздирдикләри әшјаларын хараб олмасындан шикајәтләнирләр. Әлбәттә, әслиндә бурада сирли һеч бир шеј јохдур. Чивә гызылы асанлыгла өзүндә һәлл едиб амалгама әмәлә кәтирир. Бунун нәтичәсиндә исә гызыл мә'мулатын сәтһи тутгунлашыр. Лакин үзәри чивә илә әртүлмүш шејләри јун вә ја маһуд парча илә сүртүлдә чивә амалгамасы онун сәтһиндән кедир вә гызылын әввәлки парлаглыгы бәрпа олунур.

Низами дәврүндә дәмир, полад кими маддәләрдән истифаде едилмәси һаггында мүәјјән мә'луматлара тәсадуф олунур. Лакин о вахт мис вә онун әринтиләрини е'мал етмәк дәмир вә полада нисбәтән хәјли асан иди. Чүнки дәмирдән фәргли олараг мисин сулфидли филизини јандырмагла ондан саф мис алмаг о гәдәр чәтин дејилди. Буну һәмнин елемәнтләрин әримә температурларынын мүгајисәсиндән дә көрмәк олар. Мәсәлән, мис, 1088 дәрәчәдә, онун галајла әмәлә кәтирдији тунч адлы хәлитәси 900°-дә әридији һалда, дәмир 1556 дәрәчәдә әријир. Мәһз буна көрәдир ки, Низами мис вә онун хәлитәләрилә әлагәдар бәһзәтмәләрдән дә истифаде етмишдир. Бу бәһзәтмәләрдән бәзиләрилә таньш олар:

...О јердә мисдән бир тилсим төкәрәк,
Ону галдырдылар адада јүксәк. (И., сәһ. 159).

вә ја;

Мисдән бир тилсим дә еләди бина,
Асды бир мис тәбил онун бојнуна. (И., сәһ. 161).

Әлбәттә, кичик бир журнал мәгаләсиндә «Хәмсә»дә кимјәви елемәнтләрдән бәдиәи васитә кими истифаде олунмасы барәдә әтрафлы бәһс етмәк имкан харичиндәдир. Бәјүк ифтихар һиссилә демәлијик ки, мүтәфәккир шаиримиз Низаминин зәнкин јарадычылыгы һәм дә орта әсрләрдә Азәрбајҗанын металлуријасыны, тәтбиғи вә тәбабәт кимјасыны өјрәнмәк үчүн кимјачылар вә кимја тарихи илә мөшгул олан мүтәхәссисләр үчүн дә түкәнмәз мәнбә ролуну ојнаја биләр.

Рә'јләр вә хуласәләр

ҺИССӘЧИК, БАҒЛАМА, ЈОХСА...?

Адил БАҒЫРОВ

Нахчыван МТИ-нин кабинет мүдирини

Орта үмумтәһсил мәктәпләри үчүн Азәрбајҗан дилиндән јени пропрама иди вә имиш морфемләри һиссәчик ады илә верилмиш, ләкин VI синфин дәрслијиндә (С. Чәфәрәв, Ә. Фәрәчәв, Азәрбајҗан дили, Бақы, 1977) фе'лин һекајә вә рәвајәт шәклини әмәлә кәтирән үнсүр кими изаһ едилмишдир: фе'лин һекајә шәкли, фе'лин рәвајәт шәкли. Әввәлки дәрсликләрдә исә фе'л шәкилчәләрини һекајәси, фе'л шәкилчәләрини рәвајәти ады илә гејд олунмушдур.

Методик әдәбијјатда да иди вә имиш мүхтәлиф терминләри истифаде олунмушдур. Белә ки, бунлар каһ көмәкчи фе'л, каһ мүрәккәб фе'л ады илә адландырылыр, каһ да фе'лин һекајә вә рәвајәтини әмәлә кәтирән грамматик васитә кими изаһ едиллир.

Бас Азәрбајҗан дилчилијинә аид әдәбијјатда бунлара нечә јанашылыр?

Әввәлә, Азәрбајҗан дилчилијинә аид јазылмыш грамматикаларын әксеријјәтиндә бунлар, даһа чох, көмәкчи фе'л ады алтында гејд олунмушдур. Дилчәләримизин бәјүк әксеријјәти исә һәмнин морфемләрдән мүрәккәб фе'л бәһсиндә даньшымыш вә онлары мүрәккәб фе'лин компоненти кими гејд етмишләр.

1957-чи илдә мүасир Азәрбајҗан дилиндә мүрәккәб фе'лләрә хусуси мәгалә (Әдәбијјат вә дил институтунун әсәрләри, VIII чилд, Бақы, 1957, сәһ. 131—132) һәср едән З. Әлијева илк дәфә олараг иди вә имиш морфемләрини бағлама ады алтында тәғдим етмишдир. З. Әлијевадан сонра А. Асланов бу терминә мүрациәт едәрәк бағламалара хусуси мәгалә һәср етмишдир (Әдәбијјат вә дил институтунун әсәрләри, XIV чилд, Бақы, сәһ. 107—110). Нәһајәт, 1960-чы илдә Азәрбајҗан ССР ЕА тәрәфиндән нәшр едилмиш «Азәрбајҗан дилинин грамматикасы» китабында иди, имиш морфемләри бағлама ады алтында көмәкчи нитг һиссәләри сырасында верилмишдир. Бу грамматика китабында бағлама терминини ишләдилмәси Азәрбајҗан диалектологиясына аид бир сыра әсәрләрдә дә мүвәғгәти олараг јер тапмыш, анчаг сон дәвр диалектологји әдәбијјатда јенә дә өз јерини көмәкчи фе'л термининә вермишдир.

Башга дилчәләрдән фәргли олараг, академик М. Ширәлијев «Азәрбајҗан диалектологиясынын әсаслары» (Бақы, 1968) адлы китабын-

7. «Азәрбајҗан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 3.

97

да «иди»ни көмөкчи фе'л, «имиш»и исә фе'лин рәвајәт модаллығы ады илә төгдәм едир (сәһ. 279).

Иди вә имиш түрк системли дикәр дилләрде мүхтәлиф термиңләрә адландырылмышдыр. Мәсәләң, мүасир өзбөк, түркмән вә гараңај балкар дилинде бу фе'лләр јарымчыг фе'лләр ады илә; газак, угур, кумык, гыргыз вә с. дилләрде көмөкчи фе'лләр, түрк дилинде јардымчы фе'лләр, гарагалпаг, тувин дилинде исә баглама адлары илә верилмишдир.

Бүтүн бунлар оңу костөрир ки, иди, имиш морфемләрини һансы грамматик мә'нада баша дүшмөк сәһәсинде чидди гаршыгылыг вардыр. Әлбәттә, сөһбәт әслинде термин долашыгылыгында дејил, «иди» вә «имиш»ни грамматик маһијәтинин дәриндән мүәјәнләшдирилмәмәсиндөдир.

Бир чәһәти дө гејд етмөк лазымдыр ки, «иди» вә «имиш»ин изаһиңда али мөктәбләрә орта мөктәб грамматикалары арасында мүхтәлиф зиддијәтләр дө мөвчуддур. Гејд етдијимиз кими, Азәрбајчан дилинин грамматикасы (1960-чы ил нәшри) китабында иди вә имиш көмөкчи нитг һиссәләри сырасында төгдәм олунса да, о дөвр орта мөктәб грамматикаларында бу терминин ады чәңгәлмәјиб, Јахуд көмөкчи нитг һиссәләри сырасында гејд едилмәјиб. Икинчиси, јөнә програмдан габаты орта мөктәб дәрсликләринде иди, имиш көмөкчи фе'л вә мүрәккәб фе'л әмәлә кәтирән үнсүр кими верилиб. Һазырки али мөктәб дәрсликләринин әксәријәтинде, о чүмләдән проф. М. Һүсәјзадәнин 1973-чү илдә нәшр етдирдији «Мүасир Азәрбајчан дили» китабында да иди вә имиш көмөкчи фе'лләр кими төгдәм олунмушдур.

Башга бир мисал. Проф. М. Һүсәјзадәнин гејд олунан дәрслијинде (сәһ. 216) вә проф. М. Ширәлијевин «Азәрбајчан диалектологиясының өсәсләри» адлы китабында (сәһ. 250, 259, 268) иди вә имиш вәситәсилә хәбәр, лазым, вачиб, арзу, шөрт шәкилчиләринин мүрәккәбинин әмәлә кәлдији гејд олунур. Орта мөктәб дәрсликләринде исә бунларын гошулдуғу сөз мүрәккәб форма һесаб едилмир.

Јахуд, проф. З. Тағызадә «Мүасир Азәрбајчан дилинин морфологиясы» китабында (Бакы, 1961) «имиш»ин сөздән ајры јазылмасына шүбһә илә јанашыр (сәһ. 106). VI синиф дәрслијинде исә бу морфемин сөздән ајры јазылмасы һаггында әтрафлы данышылыр (сәһ. 34). Проф. С. Чәфәров 1960-чы илдә нәшр етдирдији «Азәрбајчан дилинде сөз јарадычылыгы» китабында «иди», «имиш»и көмөкчи фе'л (сәһ. 173—183), VI синифин дәрслијинде исә онлары һиссәчик ады илә төгдәм едир.

Демәк, һәлә дө һәмчн мәсәләдә али мөктәб дәрсликләри илә орта мөктәб дәрсликләри арасында мүәјән зиддијәтләр мөвчуддур. Даһа да ајдын демиш олсаг, мүәллим һазырлајан али педагоги институтда тәләбә белә өјранир, орта мөктәбә дәрс демәјә кәлдиңдә исә ејни грамматик һадисәјә башга мүнасибәт кәстәрилмәсн илә растлашыр. Бу, шүбһәсиз ки, тәллим заманы мүәллимин мувафяг чәтинликләрә гаршылашмасына сәбәб олур.

Истәр лингвистик әдәбијәтда, истәрсә дө тәллим просесинде гаршыја чыхан бу долашыгылыгы, чәтинлији дәриндән өјрәнмәјә сәјкәстәрәк өз мүлаһизәләримизи сојләмәји фајдалы һесаб едирик, «Иди» вә «имиш» һиссәчик ады илә аңчаг орта мөктәб прог

рам вә дәрсликләриндә верилмишдир. Бу терминә али мөктәб дәрсликләриндә тәсадүф едилмир. Дикәр түрк дилләринә аид лингвистик әдәбијәтда һиссәчик терминин өзүнә һагг газандыра билмәјиб. Бу, шүбһәсиз ки, сәбәбсиз дејил; һиссәчик әслинде, бүтөвдән доған һиссә олмалыдыр.

Бизчә, һәмчн морфемләри көмөкчи фе'л адландырмаг да дүзкүн дејил. Чүнки онлар өз мә'на хүсусијәтләринә көрә ол, ет, елә көмөкчи фе'лләриндән фәргләнир. Тәдгигат сүбүт едир ки, ол, ет, көмөкчи фе'лләринин дилдә јаратдыгы мә'наны иди вә имиш јеринә јәтирә билмир. Һәм дө «иди», вә «имиш»ин ишләнмә дәирәси көмөкчи фе'лләрин ишләнмә дәирәсиндән кеншидир. Белә ки, мүасир Азәрбајчан дилинде иди, имиш морфемләри ашагыдакы мөгамларда ишләнир

1) Адларла ишләнирләр: «Белә һалында Фирәңкиз чоҳ ади бир гадын иди. Онуң көзләри нә зил гара, нә дө ачыг-шабалыды иди». (Б. Бајрамов). Инди инандыңыз ки, о һәгигәтән дө мәним көзләдијим адам имиш. (Т. Әфәндијев).

2) Фе'лләрә ишләнирләр: «Бир дө Зәңкәзур әдәтинчә, мүсәлман гызы әрә кәдинчә јашмагсыз олмалы иди, сурәтини һеч кәсдән кизләтмәмәли иди» (С. Рәһимов). «Мәни баша дүшәндән сонра биләчәкән ки, башыма кәләвләр нә демәк имиш» (Т. Әфәндијев).

3) Көмөкчи нитг һиссәләри илә ишләнирләр: «О бахыш, елә бил, үрәјә дүшүб өмүрлүк галмаг үчүн иди, үрәји өмрү боју иситмәк, ағрытмаг үчүн иди» (Ә. Әлисли).

Көмөкчи фе'лләрдән фәргли олараг, иди вә имиш редуксия олунмуш шәкилдә (иди— -ды, -ди, -ду, -дү; имиш— -мыш, -миш, -муш, -мүш) вә мүхтәлиф вариантларда ишләнир.

Мә'лум олдуғу үзрә көмөкчи фе'лләрин бә'зиләри бирмә'налы, галанлары исә чоҳмә'налыдыр. Ишләнмә јерләринә көрә олмаг, етмәк көмөкчи фе'лләри бә'зән мүстәғил фе'л кими дө ишләнә билир (Елнурун фикри охумаг олмушдур. Рәис нүмајәндәләри гәбул етмишдир вә с.). «Иди» вә «имиш»дө бу хүсусијәт јохдур. Көмөкчи фе'лләр мәсдәр шәкилчиси гәбул едәркән мүрәккәб фе'лин икинчи тәрәфи кими чыхыш едир, аңчаг иди, имиш мәсдәр шәкилчиси гәбул етмир вә мүрәккәб фе'лин компоненти олмур. Елә буна көрә дө онларын көмөкчи фе'л функцијасында мүрәккәб фе'л компоненти олуб-олмамасы мубаһисәли мәсәлә олараг галыр. Бу сәһәдә ики фикир мөвчуддур: бә'зиләри буну мүрәккәб фе'лин компоненти кими чыхыш етдијинә, бә'зиләри исә мүрәккәб фе'л әмәлә кәтирмәдијини гејд едирләр.

Дилчи алимләримиздән бә'зиләринин фикринә көрә, иди, имиш морфемләри гошулдуғу һәр һансы фе'ллә бирликдә мүрәккәб фе'л әмәлә кәтирир; мәсәләң, кәлмиш иди, кәләчәк иди, Охумалы иди, кедирди вә с.

Бә'зи алимләр исә белә һесаб едирләр ки, (Р. Рүстәмөв, З. Будагова, А. Асланов, Ф. Зейналов вә башгалары) иди, имиш морфемләри ол, ет көмөкчи фе'лләриндән фәргләндији кими, чүмләдә һеч бир мүрәккәб форма јаратмыр; буна көрә дө кәлмиш иди (имиш) кими бирләшмәләр мүрәккәб фе'л олмајыб, һәр ики тәрәфи фе'лдән ибарәт олан аналтик фе'лләр групуна дахилдир.

Мәсәләјә дигәтлә јанашдыгда, доғрудан да ајдын олур ки, бир исимлә бир фе'лдән әмәлә кәләң мүрәккәб фе'лләр һәм исмин, һәм дө фе'лин әввәли мәзмунуну дәјишдирир, иди, имиш морфемләри исә

гошулдугу сөзүн мазмунуну дәјишдирмир вә һәмнин сөзлә бирликдә мү- әјјән чүмлә үзвү олур. Мәсәлә: «Биз дөрд метрдән артыг торлагың дөриялиңидә идири». «Гадын үчүн гадын зөифлиңидән Јаха гуртар- маг гејри-мүмкүн мәсәлә имиш». (Б. Бајрамов).

Фикримизчә, истәр Азәрбајчан дилчилијиндә, истәрсә дә бир сы- ра түрк дилләриндә «иди», «имиш»и бағлама термини илә дә адлан- дырылмасы доғру дејил. Она көрә дә бу морфемләрдә һеч бир бағла- малыг хүсуси јәти өзүнү көстөрмир. Дикәр тәрәфдән бунлары бағлама- ады илә көмәкчи нитг һиссәләри сырасына дахил етмәк дә дүзкүн де- јил, чүнки һәмни морфемләрлә көмәкчи нитг һиссәләри арасында бо- јук фәрг вар.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, З. Әлијева вә А. Аслановун «иди» вә «имиш»и ајрыча категорија кими формалашдырыб, онлары көмәкчи вә мүрәккәб фе'лләрдән фәргләндирмәләри мүсбәт һал кими гијмәтләндирилмәлидир. Чүнки иди, имишни ајрыча тәдгиги онлар һаггында сөз демәјә имкан верир.

Умумијәтлә, дејиләнләрдән белә нәтичәлә кәлмәк олар ки, «иди», «имиш» морфемләрини орта мәктәб програмы вә дәрсликлә- риндә Ј а р ы м ч ы г ф е л ады илә тәғдим етмәк даһа мөксәдә мү- нафиғдир. Буну ашағыдакыларла изаһ етмәк мүмкүндүр:

1) бу морфемләр заман анлајышы ифадә етмәк бахымындан, фе'лләрә Јахын категоријадыр; 2) көмәкчи фе'лләр кими мүстәғил лексем характери дашыја билмир; 3) мүрәккәб фе'л әмәлә кәлмәсиндә компонент ролуну ојнамыр, демәк, мүрәккәб фе'л әмәлә кәтирә билмир; 4) һәмни морфемләр шәкилчяләшмә просеси кечирир, јәни әввәлиңчи сайтиния редуксијаја уғрамасы нәтичәсиндә шәкилчи фор- масында сөзләрә битишә билир.

Буну да гејд етмәк пис олмаз ки, VI синфин програм вә дәр- сликләриндә «Иди вә имиш һиссәчиләринин исим, сифәт, сај вә әвәз- ликдән сонра ишләнмәси вә онларын јазылышы гајдалары» мөвзусу өз јерини дүзкүн тапмајыб. Она көрә ки, иди, имиш фе'л дахилиндән кәнара чыхараг исим, сифәт, сај; зәрф вә көмәкчи нитг һиссәләри илә фәал шәкилдә ишләнән бир категоријадыр. Белә олдугда нә сәбәбә исим, сифәт, сај, әвәзликлә ишләнән иди вә имиш морфемләри һаггында Јалныз фе'л дахилиндә данышылысын? Бүтүн бунлары нәзәрә ала- раг төклиф етмәк истәрдим ки, кәләчәкдә орта мәктәбин Азәрбајчан дили програмы вә дәрсликләриндә иди вә имиш һаггында ајрыча мә- лумат верилсин. Бу һәм нәзәри чәһәтдән доғру сајылар, һәм дә прак- тик бахымдан әлверилши олар.

VII СИНФИН ӘДӘБИЈАТ ПРОГРАМЫ ВӘ ДӘРСЛИЈИ ҺАГГЫНДА

Әлијар МӘММӘДОВ

филология елмләри намизәди, Зағатала шәһәр 5 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Партија вә һөкүмәтимиз өзүнүн мәктәб һаггындакы сон гәрар- ларында ајры-ајры синиф вә фәһләр үзрә програм вә дәрсликләрин ағырлығыны вә бунлары тәкмилләшдирмәк јолларыны кениш шәрһ етмишидир. Елә буна көрә дә програм вә дәрсликләр һаггында мәт- буатда мүхтәлиф мүлаһизә, рә'ј вә төклифләрә тез-тез раст кәлирик. Биз VII синфин әдәбијат програмы вә китабы һаггында бә'зи мәс- әләләри гејд етмәк истәјирик.

1. Програмда дәрсликдәки 9 мөвзудан сонра әдәбијат нәзәријә- синдән верилмиш мә'луматы дәринләшдирмәк вә Ја Јени мә'лумат вермәк нәзәрдә тутулмуш, дәрс илинин сонунда исә билиши төкряры (әдәбијат нәзәријәси үзрә) вә системә салынмасы үчүн 4 саат вахт ајрылмышдыр. Әввәлә, билдирмәлијик ки, бу 9 мөвзудан сонра әдәбијат нәзәријәси үзрә верилмәли мә'лумат һаггында дәр- сликдә материал әсасән јохдур. Әдәбијат нәзәријәси үзрә әдәбијатын јох дәрәчәдә олмасыны да нәзәрә алсаг, белә бир суала чаваб вер- мәлијик: Мүәллим бу мә'луматы һарадан, нәдән ојрәнмәли вә ша- кирдләрә ојрәтмәлидир?

Икинчиси, ајры-ајры мөвзулардан сонра әдәбијат нәзәријәсин- дән верилмәси нәзәрдә тутулан мә'лумат чох ағырдыр вә мүәјјәг гәдәр вахт тәләб едир. Бу мә'луматы нәники һәр һансы мөвзу кечилән дәрсин ичәрисиндә, һәтта онун үчүн ајрылмыш саатда белә ојрәтмәк чәтиндир. Мәсәлә: Н Кәңчәвинин «Хејир вә Шәр» әсәри- ни (мөвзусуну) ојрәтдикдән сонра «Епик әсәрләр һаггындакы мә'лу- маты дәринләшдирмәк, Аллегорик әсәрләр, Әруз вәзни һаггында илк мә'лумат»; Ч. Мәммәдгулузадәнин «Гурбанәли бај» әсәриндән сонра—«Реализм һаггында илк мә'лумат»; «Нөзм вә нәср дилинин фәрги» кими кениш изаһатә сһтијачы олан мөвзуларын ојрәдилмә- си нәзәрдә тутулмушдур. Диггәтлә јанашылса, ајдын олар ки, бун- лары програмын тәләби әсасында ојрәтмәк о гәдәр дә асан дејил- дир.

Е'тираф едилмәлидир ки, мүшаһидәләр дә көстөрдји кими, әдә- бијат нәзәријәсиндән шакирдләрә билик верилмәси формал харак- тер дашыјыр вә истәр-истәмәз бундан јан кечилир.

Јахшы олар ки, програмда ајры-ајры мөвзуларын тәдрисинә ај- рылмыш саатларын ихтисары, азалдылмасы һесабына һәр рубдә 3 саат әдәбијат нәзәријәсиндән хүсуси дәрсләр кечирилмәси нәзәрдә тутулсун вә мувафиғ материалын дәрсликдә верилмәси тә'мин едил- син. Бунун үчүн лазым олан 12 саатдан 4 сааты програмда нәзәрдә тутулмушдур. Белә оларса, әдәбијат нәзәријәсиндән верилмиш би- ликләр пәрәкәндә олмаз, систем һалында шакирдләрә ојрәдиләр.

2. Дәрсликдә верилмиш 12 нәфәр јазычынын 41 сәһифәлик тәр- үмәси һалыны ојрәтмәк үчүн 1 саат белә вахт ајрылмамышдыр. Мәсәлә М. Ә. Сабир, С. Вургун, Мајаковски вә с. шакирдәрин тәр- чүмәји-һалларына 4 сәһифәлик јер верилмишидир.



3. Ајры-ајры мовзулар үзрә верилмиш суал вә тапшырыглар бә'зән дөғиг вә бә'зән дә шакирдләрнин билик сәвијјәләринә уғуи олмур. Мәсәлән, «Хејир вә Шәр» әсәриндән сонра «Әсәрин әсас идејасыны сөјлә'ин» тапшырыгы верилмишдир. Суал олунур; әсәрин гејри-әсас идејасы да олурму?

«Мејвәләрин сөһбәти»ндән сонра верилмиш 5-чи суал беләдир: «Шаир һансы тәсвир вәситәләриндән истифадә етмишдир?»

Суал олунур; сонунда 49 сөзүи лүгәти верилмиш бир мәтидә һансы тәсвир вәситәләриндән истифадә олундугуну 13—14 јашлы шакирдләрден тәләб етмәк нә дәрәчәдә доғрудур?

«26-лар» поемасындан сонра суал олунур—«Поема нәдир?» вә с.

Буна көрә дә ајры-ајры мовзулардан (әсәрләрден) сонра верилмиш суал вә тапшырыглар дөғигләшдирилмәли, шакирдләрнин билик вә јаш сәвијјәләри нәзәрә алынмалыдыр.

4. Дәрсликдә верилмиш әсәрләрдә чәтин изаһ едилмәли, лүгәти верилмәли сөзләр чоғдур. Јалныз буну кәстәрмәк кифајәтдир ки, ајры-ајры әсәрләрдән сонра 185 сөзүи лүгәти верилмишдир. Әкәр бураја лүгәти верилмәјән сөзләрнин дә мигдары әләвә олунса, ишин нә гәдәр ағыр олдуғу ајдынлашар. Истәрдик ки, јазычыларын әсәрләриндә верилән чәтин сөзләрнин, мүмкүн гәдәр, гаршылыгы верилсин. Ја да чәтин сөзләри чоғ олан (мәс; «Мејвәләрин сөһбәти», «Хејир вә Шәр») әсәрләр һәмнин шаирләрнин башга әсәрләри илә әвәз олунсун.

5. Програмда шакирдләрнин ил әрзиндә синифдәнхарич 35 әсәри охумалары нәзәрдә тутулмушдур. Фикримизчә, бурада 2 мәсәлә дүзкүн тојулмамышдыр.

1. VII синиф шакирдләрнини һ. Аббасзадәнин «Кенерал», Лисавилнини «Кетсховели» кими әсәрләрини охумалары мәсләһәт дејилдир.

2. «Узағ саһилләрдә» әсәри VI синифдә өјрәдилир. Одур ки, онун синифдәнхарич охусу да бу синфин шакирдләрнинә мәсләһәт көрүлмәлидир.

Јахшы оларды ки, әләвә оху үчүн мәсләһәт көрүлмүш әсәрләр нәзәрден кечирилсин, шакирдләрнин јаш, билик сәвијјәләринә вә програмын тәләбләринә уғуилашдырылсын.

Дәрслик 290 сәһифәдән ибарәтдир. Тәрчүмәји-һалларын һәчмини азалтмағ вә с. һесабына онун һәчмини јығчамлашдырмағ олар.

❖ Садәлик мә'пәви көзәллијин әсас шәртидир.

❖ Ушағлары мүвәффеғијјәтлә тәрбијәләндирмәк үчүн тәрбијә сәрәпләр дә өзләрини дурмадан тәрбијә етмәлидирләр.

Л. Н. ТОЛСТОЈ

Иш јолдашларымыз

ӨЗ ПЕШӘСИННИ ВУРГУНУ

Габагчыл дил-әдәбијјат мүәллимләрни һағгында сөһбәт дүшәндә Лерик рајонундакы интернат мәктәбини мүәллими Мәһәррәм Казымовун да ады ифтихарла чәкилир.

Биз Мәһәррәм мүәллимлә көрүшүб сөһбәт етмәји, онун дәрсини динләмәји чоғдан арзулајырдығ. Нәһајәт, бу јахынларда Мәһәррәм мүәллимин ишләдији мәктәбдә олдуғ. Онун бир нечә дәрсини мүшаһидә етдик, иш тәчрүбәси илә јахындан таныш олдуғ.

Будур, VII синифдә Азәрбајчан дили дәрсиндәјик. Мәһәррәм мүәллим «Мүрәккәб чүмлә» бәһсинни тәдрисинә һазырлығ мәгсәдилә әввәлчә шакирдләрнин диггәтини садә чүмләнни нөвләри һағгындакы биликләрә чәлб едир; тәкрар мүсаһибәси апарыр. Шакирдләр һәр сүалә конкрет вә әсаслы чаваб верирләр. Синиф санки гајнајыр... Бундан сонра о шакирдләрә садә чүмләнни әмәлә кәлмәси вә нөвләрнинә аид мүстәғил иш верир, бир нечә шакирди јазы тахтасында ишләдир, чәтинлик чәкәнләрә көмәк үчүн фәал шакирдләри чәлб едир. Ынсс олунур ки, тәкрар процесиндә о һәр бир шакирдин мүһакимә, мүгәјисә вә тәһлил етмәк, үмумиләшдирмәк, групплашдырмағ вә нәтичә чыхармағ бачарығыны өјрәнмәклә «шакирд кечмиш материаллардан нәји билир, нечә билир, нәји билмир, нијә билмир!» кими суалларын дөғиг чавабыны тапмаға чалышыр.

Мәһәррәм мүәллим синифдә кечмиш мөвзунун јахшы өјрәдилдијини мүәјјәнләшдирдикдән сонра јени мөвзуја башлады. Бу мәгсәдлә о, шакирдләрә мә'начә әләгәси олан ики садә чүмлә верди: «Шиддәтли јағыш јағды». «Чајын сују чоғалды». Бу садә чүмләләрдән бир мүрәккәб чүмлә дүзәлтмәји тәклиф етди. Шакирдләрдән бири тахтада «Шиддәтли јағыш јағдығы үчүн чајын сују чоғалды» чүмләсини јазды. Һәмнин чүмлә чүмлә үзвләринә көрә тәһлил олундугда ашкар

едилди ки, чаваб сәһидир. Мүәллим башга нүмунәләр үзәриндә шакирдләрийи мүшәһидәсини тәшкил етмәклә мүрәккәб чүмләнни характер әләмәтләрийи оларын диггәтнини чәлб етди. Мүрәккәб чүмләнни тә'рифийи үзәриндә иш апарды. Дәрсини галан һиссәсини, даһа доғрусу, вахтдан чохуну чалышмалар үзәриндә ишә сәрф етди. Бу просесдә хүсусән карточкалардан кениш вә мәгсәдәүҗуи шәкилдә истифадә олунамасы дәрсини еффективлиҗинә нә дәрәчәдә гүввәтлийи тә'сир кәстәрдиҗини ачыг-ашкар һисс етдирди. Мүәллим карточкаларын пәҗланмасыны елә тәшкил етди ки, синифдә зәифләрлә гүввәтлийәри фәргләндирмәк чәтин иди, һамы еҗни һәвәслә, еҗни фәаллыгга ишләҗир, санки үмуми бир аһәнк җарадырды...

* * *

М. Казымов гәдим тарихә вә зәнкин сәнәт нүмунәләринә малик әдәбиҗатымызы вә доғма дилимизни 15 илдир ки, севә-севә тәдрис едир. Бу мүддәт әрзиндә о өз билиҗини, педагоҗи усталығыны артырмаға мүнәтәзәм диггәт җетирмиш, әсл мүәллим һөрмәтнини газанмаға һанл олмушдур. Мәһәррәм мүәллимни өз сәнәтинә, үрәкдән севдиҗи пешәсинә бөҗүк мәһәббәтнини онун мәктәбдә тәшкил етдиҗи дил-әдәбиҗат кабинетини әҗани оларағ даһа кәзәл әкс етдирир. Мәктәбә кәлән гонағлар бу зәнкин кабинет һағғында өзләринни хош тәәсүратларыны хатирә албомуна геҗд едирләр. Будур, бөҗүк Ук-раҗна җазычысы Микола Упеник мәктәбдә оларкән хатирә албомуна белә җазмышды: «...Бурада нәнкин Азәрбаҗчан әдәбиҗаты, еҗни заманда совет вә дүнҗә әдәбиҗаты хәзинәсини дәки нүмунәләр хош тә'сир бағышлаҗыр...»

Мәһәррәм мүәллим җахшы билир ки, мүталиә етмәдән, ихтисасы илә бағлы җени әдәбиҗаты, бәдин әсәрләри охумадан күнүн тәләбләри илә аҗаглашмағ, тә'лим-тәрбиҗә ишләрини мүасир сәвиҗәҗә жүксәлтмәк олмаз. Рус вә фарс дилләрини җахшы билмәси онун мүталиә мәдәниҗәтнини даһа да жүксәлдир, тәдгигатчылығ габилитетини артырыр. Ахы Мәһәррәм мүәллим еҗни заманда Азәрбаҗчан ЕТПЕИ-нин диссертантыдыр. О, «Азәрбаҗчай дилиндән синифдәнкәнар ишләрини апарылмасы методикасы» мөвзусунда диссертасиҗә үзәриндә ишләҗир. Мәһәррәм мүәллим республика елми-практик конферансларында, «педагоҗи мүнәзирәләр»дә марағлы мәрүзәләрлә чыхыш едир. Өзүнүн методикки мәғаләләри вә чыхышлары илә дил-әдәбиҗат мүәллимләринни үрәҗинә җол тапыр.

М. Казымов һәм дә фәал ичтиманҗәтчидир. Һазырда РХМШ-ин штатданкәнар методисти, Азәрбаҗчан Педагоҗи Чәмиҗәтнини Лерик раҗон шурасынын сәдри, ишләдиҗи иш-әһәти мәктәбин илк партиҗә тәшкилатынын катибидир. Мәһәррәм мүәллимни әмәҗи фәхри мүнәфәтларла да гиҗмәтләндирилмишдир. О, Азәрбаҗчан ССР Али Советинни Фәхри фәрманы илә, «Ғабағчылы маариф хадими» дөш нишаны илә тәлтиф олуномушдур. Мәһәррәм мүәллим Азәрбаҗчан мүәллимләринни VI гурултаҗынын нүмаҗәндәси олмушдур. Ишкүзар мүәллимни габағчылы иш тәчрүбәсиндән раҗон мәктәбләриндә кениш истифадә олуноур. Онун зәнкин китабханасы вардыр. Бурада нәнкин мүасир вә классик әдәбиҗатшүнәсларын, дилчи алимләрин әсәрләри, һабелә педагогика, психологика вә фәлсәфәҗә даир китаблар да диггәти чәлб едир. Зәнкин педагоҗи әдәби-методик әдәбиҗат, мүхтәлиф журналар, гәзетләр һәр күн, һәр ахшам Мәһәррәм мүәллимни җол җолдашыдыр, һәмсәһбәтидир. Бөҗүк вә сонсуз мә'лумат ахышындан, һәҗатын биллик хәзинәсиндән әхз етдиҗи һәр шеҗ Мәһәррәм мүәллимни һазырлығыны, тәдгигатчылығ фәалиҗәтнини артырыр, ону нәнкин тәкчә шакирдләрини, ишләдиҗи мүәллим коллективинни дә нәзәриндә зирвәләрә галдырыр.

Кәрим КӘРИМОВ,

Азәрбаҗчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси.

❁ Поезиҗа нисанын гәлбиндә җанан аловдур. Бу алов җандырыр, гыздырыр вә ишығландырыр.

❁ Биз нәнкин бу дүҗаны өзүмүз үчүн, һазырда бизмлә җашаҗанлар үчүн, һабелә биздән сонра кәләнләр үчүн дә даһа шәһ, даһа кәзәл едә биләрик вә етмәҗә борчлуғут.

❁ Биллик о заман билликдир ки, о, һағфизә илә деҗил, фикир күчү илә әлдә едилир.

❁ Һәҗатда гәфил һәдиҗәләр кәзләмәкдән әл чәк, һәҗатыны өзүн гур.

Л. Н. ТОЛСТОҗ

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

Әвәлчә, алынмыш мәктублар һаггында бә'зи гејдләр. Сон ики илдә мәчмүәнин редакциясы мүүллимләрден хејли мәктуб алмышдыр. Мәктубларын өксәријјәти Азәрбајҗан дили вә онун тә'лимини мұхтәлиф мәсәләләринә аид суал вә тәклифләрден ибарәтдир. Мәчмүә, һәмишә олдугу кими, бундан сонра да өз сәһифәләриндә мүүллимләрнин характерик суалларына—оучуларын өксәријјәти үчүн мараглы вә фајдалы олан суаллара чаваб вермәји давам етирәчәкдир. Ләкин, тәәссүф ки, алыннан суалларын өксәријјәти тәкрат характери дашыыр; һәмнин суаллара мәчмүәнин әввәлки илләрә аид нөмрәләриндә чаваблар дәрч олуимушдыр. Мәсәлән, Ханлар рајонундан мүүллим Ә. Ејвазов сорушур: 1) Вәтән сөзү чүмлә дахилиндә нә заман бөјүк, нә заман кичик һәрфлә јазылып? 2) Сәһвләрнин тәһлилинә аид дәрсләрдә шакирдләрә гијмәт јазмаг олармы? Әлбәттә, јакшы суаллардыр. Ләкин бу суаллара мәчмүәдә икинчи дөфә чаваб дәрч етмәк нә дәрәчәдә мүнәсиб ола биләр? Мәктубларда белә «тәкрат характерли» суаллар чождур.

Суалларын башга бир гисми редакция тәрәфиндән чаваб јазылмасы характерик олмајан суаллардыр. Мәсәлән, Јардымлыдан мүүллим Ф. Фејзуллајев сорушур: «Имла, ифадә вә инша һансы синифләрдә апарылып?» Бу суалдан мүүллифин нә мөгсәд нүддүјү ајдын дејил; мүчәрәддир, анлашылмазыр. Јахуд Дәвәчи рајонундан Јеникәнд сәккизиллик мәктәбинин мүүллими Е. Һәсәнзадә јазыр «Һәрмәтли редакция! Хаһиш едирәм ашагыдакы суаллара мәчмүәниздә чаваб верәсиниз:

Шакирд јазы ишиндә сөз бурахмышса, бу онун гијмәтинә тә'сир етмәлидирми?»

Ахы ортада конкрет јазы иши олмадан бу суала нечә чаваб вермәк олар? Бу суалдан бир факт мә'лумдур: шакирд өз јазысында сөз бурахыб. Һансы нөв јазысында, һансы сөзү, нә мөгсәдлә апарылан јазыда? Шакирдин јазысында башга сәһвләр дә вармы? Бәлкә үзүндән көчүрәндә сәһв бурахыб? Мәкәр бу кими координатлар ајдын олмадан јухарыда кәстәрилмиш суала конкрет вә әсәслы чаваб вермәк мүмкүндүрмү?

Башга бир мисал. Ермәнистан ССР Арарат рајонундан мүүллим А. Гасымов јазыр: «Нә үчүн алтымыш, једдимиш јазмырып? Белә јазсаг нә олар? Дүздүр, сөзүн тәләффүзүнү ағырлашдырыр. Ләкин алтымыш јазанда орадакы -мыш шәкилчиси онлуг мәфһумуну ифадә етмәкдән даһа чох, көмәкчи фе'л олан «импш»ин гысалдылмыш формасы кими сәсләнмирми?»

Фикримизчә, суалда елмилик јохдур. Көрүнүр, мүүллим А. Гасымов етималожки тәһлилә алудәчилик кәстәрмәклә јанашы, охшар морфемләри әсәслы олараг бир-бирилә гарышдырыр вә орфографиямызын хусусијјәтләрини нәзәрә алмыр. Әкәр мүүллифин мәктубунда алтымыш, јетмиш сөзләринин әмәлә кәлмәси (етималокнајасы) һаггында сәһбәт кетсә иди, о заман, әлбәттә, мүүјән фикир сәјләмәк мараглы ола биләрди.

Редакцияја Јеничә дахил олмуш мәктублардан бири илә әлагәдар сәһбәт ачмаг да, фикримизчә, Јеринә дүшәр. Газах рајонунун икинчи Шыхлы кәндиндән Рәсулов Рүстәм јазыр: «Һәрмәтли редакция! Хаһиш едирәм ки, бу чүмләләри чүмлә үзвләринә кәрә тәһлил едәсиниз (?): 1) Бу иши бир мән, бирдәки (?) кәјдәки аллаһ билир. 2) Бә'зән пешман, бә'зән дә пешман јазылып. Булар јазыда сәһв тутула билirmi!» Көрүнүр, мәктуб јазанда (өзү дә мө'тәбәр бир тәшкилатә, идарәјә, шәхсә) бир гәдәр... Мәкәр редакция чүмлә тәһлил едәндир? Дикәр тәрәфдән, Бу иши бир мән бир дә ки, аллаһ билир чүмләсини тәһлил үчүн сечәндә онун тәрбијәви тәләбләрә чаваб вериб-вермәдијини мәкәр нәзәрә алмаг лазым дејилми? Әлбәттә, нүмунәдән белә баша дүшүлүр ки, мәктуб мүүллифинин мәгсәди «аллаһ» сөзүнүн јох, чүмләдә ким? суалына чаваб олан белә бир үзвүн һансы чүмлә үзвү һесаб едилдијини өјрәнмәк истәјир. Бу, сөзсүз ки, мараглы мәсәләдир. Буну белә бир даһа мүнәсиб чүмлә үзәриндә мұшаһидә етмәк јакшы олар: «Маариф мүдирин мәктәбә тәзә бир мүүллим тәјин етди». Бу чүмләдә, һеч шүбһәсиз ки, суалындан асылы олмајараг, мүүллим сөзү васитәсиз тамамлыгдыр. Мәчмүәмиздә суаллара чаваб сәријасындан чап едилмиш мөгаләләрдә бу барәдә кениш данышылмышдыр.

Мәктуб мүүллифинин икинчи суалы илә әлагәдар чаваб да мәчмүәмиздә вахтлә дәрч олуимушдыр. Гыса десәк, пешман вә пешман вариантларындан һансы «Орфография лүгәти»ндә тәсбит едилмишсә, ајдын мәсәләдир ки, һәмнин вариант да (пешман) мәгбул һесаб олунамалыдыр.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, мүүллимләрден алыннан суалларын јалныз бир һиссәсинә мәчмүәдә чаваблар дәрч олунар. Чох һиссәсинә исә редакция мәктуб васитәсилә гыса чаваб кәндәрмәјә сәј кәстәрир.

Нәһајәт, гејд етмәји лазым билirik ки, мәктублардан бир чохунун мүүллифләри редакцияја вә ја редактора мүрачигәт едәрәк онлара програм, имла вә ифадә мәчмүәси, програм материалларынын планлашдырылмасына аид әдәбијјат вә саир кәндәрмәји хаһиш едирләр. Етираф едәк ки, тәкчә сон ики илдә редакция 200-дән артыг белә мәктуб алмышдыр. Чох тәәссүфлә билдирмәк истәјирик ки, редакция вә о чүмләдән редколлекциянын үзвләри һәмнин хаһишләри Јеринә јетирмәк имканына малик дејилләр.

Бүтүн бунлара бахмајараг, мүүллимләрден алдыгымыз һәр мәктуб бизи һәмишә севиндирир. Һәр шејдән әввәл она кәрә ки, бу мәктублар мәчмүәнин редколлекциясынын мүүллимләрлә ән кениш әлагә формаларындан биринә чеврилмишдир. Арзу олунур ки, бу әлагә формасы бундан сонра даһа да кенишләнсин вә инкишаф етсин.

Инди исә ән'әнәмизә ујгун олараг бә'зи суаллара чаваб вермәјә чалышаг.

нун үзәриндә сахламаг мүмкүн дежил. Демәк, **букүнкү** сөзүндә вургу сон һечанын үзәринә дүшүр. Бу һәмни сөзүн битишик жазылмасына «һутуг верән» координатлардан жалныз биридир. Јери кәлмишкән **дәмир** јол сөзүнүн ајры, **дәмир** јолчу сөзүнүн исә битишик жазылмасы илә әлагәдар гәјданы аналокија кәстөрмәк мүмкүндүр. Һәмни сөзләрден өввәлиничисиндә вургу биринчи сөзүн (**дәмир**), икинчисиндә исә бүтөвлүкдә сонунчу һечанын үзәринә дүшүр. Демәк, вургу өввәлиничисиндә сөзү сәрака сөзлә елә гүввәтли бир васитә кими бағлајыр ки, онлар бирликдә тамамилә јени бир сөз либасына кирир, јени мәнә һесап едир. Бу күн вә **букүнкү** сөзләри дә мәнз беләдир.

Букүнкү сөзүнүн битишик жазылмасыны гәбул етмәкдә башга бир сәбәб дилимиздә **күнкү** лексеминин олмамасы илә әлагәдардыр. Ахы, доғрудан да, **күнкү** сөзү ајрылыгдә дилимиздә ишләнмир. Елә буна кәрә дә **бу күнкү** сөзүнү сөз јарадычылыгы вә үмумийјәтлә, лингвистик бахымдан дәрк етмәк чәтиндир. Бу **ахшамкы**, **о кечәки** бирләшмәләриндә **ахшамкы**, **кечәки** сөзләрини сөз јарадычылыгы бахымындан асанлыгга тәһлил етмәк мүмкүн олдуғу һалда, **күнкү** сөзүнүн тәһлилиндән мәнтиги нәтичә чыхармаг мүмкүн дежил. Белә ки, **ахшамкы**, **кечәки** сөзләри нитгдә мүстәгил сөз кими ишләнмир вә башга сөзләрлә бирләшмәләр әмәлә кәтирә билдир. мәсәлән, **ахшамкы һадисә**, **кечәки сәһбәт** вә с. Ајдын мәсәләдир ки, бу фикри **күнкү** сөзүнә шамил етмәк олмаз.

Демәк, бүтүн јухарда гәјд етдикләримиз «Азәрбајчан дилинин орфография лүгәтиндә **букүнкү** сөзүнүн доғру оларак битишик жазылма сөз кими кәстөрилмәсинә һагт газандырыр. Лакин, тәәссүф ки, һәмни лүгәт ејнитипли сөзләр ичәрисиндә жалныз **букүнкү** сөзүнә «өз мүнәсибәтини билдирмәклә» мәһдудлашмыш вә чох еһтимал ки, елә буна кәрә дә кәстөрилән гәјданын тәтбигиндә гәјри-мүәјјәнлик вә һәтта бәзиләриндә чашбашлыг мејдана кәтирмишдир. «Еј-нитипли» ады алтында биз **оқункү**, **буилки**, **оилки**, **овахткы** кими сөзләри нәзәрдә тутурут. Нитгәт етсәк ајдын шәкилдә кәрә биләрик ки, һәмни сөзләрин дә һәр ики компоненти вургу васитәсилә бирләшир вә онларда да икинчи компонент (**күнкү**, **илки**) мүстәгил бир сөз кими дилимизин лүгәтиндә ишләнмир. Демәк, **букүнкү** сөзү кими, **буилки**, **оқункү**, **овахткы** сөзләри дә битишик жазылмалыдыр. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу сөзләрин жазылышы мәтбуатымызда сабитләшмәдикчә, истәр орта мәктәб шакирдләринин, истәр сә дә абитуријентләрин жазыларында бунларла әлагәдар «сәһләри» мәнз сәһв кими һесаба алмаг доғру олмаз.

СУАЛ. «Әлкәмиздә— Совет Вәтәниндә Ленин кими охумаг һәр бир шакирдин борчудур» вә «Кечиксәниз тәгсирләнерсиниз» чүмләләрини синтактик чәһәтдән нечә тәһлил етмәк доғру олар?

И. Јусифов — Ерм. ССР, Калинин району.

ЧАВАБ. Әввәлиничисиндә хәбәр сөз бирләшмәсин илә ифадә олунмушдур; **шакирдин борчудур**. Һәмни чүмләдә **һәр бир** сөзү тәјјин функцијасында чыхыш едир, лакин синтактик тәһлил просесиндә мәнтиги бахымдан ону хәбәрдән ајырмамаг даһа мөгсәдәуғүндүр. Чүмләнүн мүбгәдасы мәсдәр тәркиби илә («Ленин кими охумаг») ифадә олунмушдур. «Әлкәмиздә» Јер зәрфлији, «Совет Вәтәниндә» сөзләри исә онун әләвәсидир.

110

Икинчи чүмлә мүрәккәб конструкциялы чүмләдир: **Кечиксәниз, тәгсирләнерсиниз**. Онун һәр ики компоненти жалныз хәбәрдән ибарәтдир. Биринчисини шәхсли, икинчисини исә шәхссиз чүмлә һесап едилмәлидир.

СУАЛ. Х синифләр үчүн әдәбијјат дәрслијиндә белә бир чүмлә верилмишдир: «Почталјон дүија көрмүш, тәчрүбәли адамдыр» Бизчә, бурада дүија көрмүш сөзләри мүрәккәб сөз олуб, битишик жазылмалыдыр. Бу, доғрудурму?

Б. Мәммәдов — Ләнкәран району.

ЧАВАБ. «Көрмәк» сөзү мувафиг исимләрә гошуларак көмәкчи фе'л вәзифәсини дашылыгдә мүрәккәб фе'лләри әмәлә кәтирир: **иш көрмәк**, **дүија көрмәк**, **дәрд көрмәк**, **үз көрмәк** вә с. Бу тилли мүрәккәб фе'лләр һәмншә ајры жазылдыгы кими, онлардан әмәлә кәлән фе'ли сифәтләр дә ајры жазылыр. Мәсәләжә бу бахымдан јанашмагга «дүија көрмүш» сөзүнүн битишик жазылмасыны гәбул етмәк гәтијјән доғру олмаз. «Дүијакөрүшү» сөзү исә (исим), шүбһәсиз, битишик жазылмалыдыр.

Ә. ӘФӘНДИЗАДА.

РУС МӘКТӘБЛӘРИНИН VIII—X СИНИФЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ*

VIII синиф

II рүб (14 саат)

1. «Сиз бајрамы нечә кечирдиниз» мөвзусунда сәһбәт; «Бакы» ше'ри (§11), Сәмәд Вурғун һаггында мүәллимин мә'луматы; хәбәр, 77,79-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1саат.
2. «Чәсур вәтәнпәрвәр» мәтни (§12); 80—82-чи чалышмалар — 1 саат.
3. «Аслан вә довшан» (§13), 85—86-чы чалышмалар — 1 саат.
4. Хәбәрин шәхсә вә кәмијјәтә кәрә мүбгәдә илә узлашмасы, 87—89-чу чалышмалар — 1 саат.
5. «Коммунизм хошбәхт һәјәтдыр» (§14) мәтни, — 1 саат.
6. Нитг мәшги (пајыз мөвзусунда), «Пајыз сәјәһәти» (§15), Мирварид Дилбәзи һаггында мүәллимин мә'луматы, 93—95-чи чалышмалар — 1 саат.
7. Јазы иши (имла) — 1 саат.
8. ССРИ Конституцијасы һаггында сәһбәт, «Гәһрәман ушаг» мәтни (§ 16), 97—101-чи чалышмалар — 1 саат.
9. «Сәдагәтли шакирдләр» мәтни (§17) — 1 саат.
10. Тә'јин — 109—112-чи чалышмалар, «Сүлһ нәғмәси» (§ 18) ше'ри (өзбәр) — 1 саат.
11. «Нефт шәһәри» (§19) (бу мөвзу кечиләркән Бакы һаггында диафильм вә башга техники вәсантләрдән, өјани васитәләрдән истифадә олунур) — 1 саат.
12. Јазы иши (ифадә вә ја имла) — 1 саат.
13. Нитг мәшги (Јени ил һаггында), 123—125-чи чалышмалар үзәриндә иш «Јаннадан мәктүб» мәтни (§ 20) — 1 саат.
14. 130, 131, 134, 135 вә 136-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 саат.

* Әввәли мәчмуәминин 1978-чи ил 2-чи нөмрәсиндә

111

IX сınıф
II рүб (14 саат)

1. Мирзә Фәтәли Ахундов һагғында мүәллимин гыса мә'луматы, «Ғачы Ғара» әсәринин драматик охусу вә мәзмуну үзәриндә иш, комедијанын вал јазысынын динләнилмәси, комедијаја аид суалла тәртиб едиллиб онлара чаваб верилмәси (Азәрбајчан вә ја рус дилләриндә) — 3 саат. 2. Нәриман Нәриманов һагғында мүәллимин мә'луматы, «Нәриман Нәриманов» мәтнинин охунмасы вә мәзмунунун өјрәниләси — 2 саат. 3. Дәрсликдәки «Мәгаләләр», «Тәк әлдән сәс чыхмаз» вә ја «Јашасын бүтүн халгларын гардашлығы» мәтнинин сınıфдә охунуб мәзмунунун өјрәнилмәси — 1 саат. 4. Јазы иши (имла) — 1 саат. 5. «Баһадур вә Сона» мәтнинин охунмасы вә мәзмуну үзәриндә иш — 2 саат. 6. М. Ә. Сабир һагғында мүәллимин мә'луматы, дәрсликдән Сабирин һәјәтына даир мәтнин охунуб мәзмунунун өјрәнилмәси — 1 саат. 7. «Әкинчи» ше'ри (әзбәр) — 1 саат. 8. Јазы иши (ифадә вә ја имла) — 1 саат. 9. «Фә'лә» ше'ри (әзбәр) — 1 саат. 10. «Епиграмлар», рүблүк тәкрат — 1 саат.

X сınıф
II рүб (14 саат)

1. «Сиз Октјабр бајрамыны нечә кечирдиниз?» суалы әтрафында сөһбәт, С. Вурғун һагғында мүәллимин мә'луматы, «Сәмәд Вурғун» мәтнинин охунмасы, «Халг шаири Сәмәд Вурғун» тәдريس филминин нүмајиш етдирилмәси — 2 саат. 2. «Ленин» ше'ри — 1 саат. 3. «26-лар» поемасындан парчанын охунмасы вә мәзмуну үзәриндә иш — 1 саат. 4. Сүләјман Рүстәм һагғында мүәллимин мә'луматы «Сүләјман Рүстәм» мәтнинин охунмасы вә мәзмунунун өјрәнилмәси — 1 саат. 5. Јазы иши (ифадә вә ја имла). 6. «Дуз-чәрәк» ше'ри, хитаб вә тамамлыг (чалышмалар үзәриндә иш) — 1 саат. 7. Мәммәд Раһим һагғында мүәллимин мә'луматы, «Мәммәд Раһим» мәтнинин охунмасы вә мәзмуну илә танышлыг — 1 саат. 8. «Ленинград көјләриндә» әсәринин II вә IV һиссәләринин охунмасы вә мәзмуну үзәриндә иш — 1 саат. 9. Јазы иши (имла — «Гәһрәман Ленинград» мәтни үзрә, «Азәрбајчан дилиндән имла вә ифадә јазы мәтләри», сәһ. 37,38) — 1 саат. 10. «Мир Чәләл» мәтнинин охунмасы вә мәзмуну илә танышлыг — 1 саат. 11. «Ичлас гурусу» һекајәсинин охунмасы вә мәзмуну үзәриндә иш, — 1 саат.

III. ШЫХӘЛИЈЕВА,
Азәрбајчан ММТИ-нин кабинет мүдири.

Редаксија һәјәти: Ә. Әфәндизадә (редактор), А. Бабајек (редактор муавини), А. Абдуллајев, Ч. Әһмәдов, З. Сәмәдов, Ә. Кәлбәлијев, Ш. А. Микајылов.

Техники редактор Јусиф Әлијев.

Чапа имзаланмыш 16/XI—1978-чи ил. Кағыз форматы
60×84¹/₁₆—3,5 кағыз вәрәги, 6,61 чап вәрәги.
ФГ 18832 Сифариш 3997. Тираж 14370

Редаксијанын унваны: Бақы, Низами күчәси, 58. Телефон: 93-55-82.

Бақы, «Коммунист» нәшријатынын мөтбәәси.

«Граф Л. Толстој! Бу бир аддыр ки, инсанлыг ады илә адланан чәли мәхлугатын јанында алтмыш илдән бәри еһтирам илә чәкилиб. Милјонларла зәһмәткешләр, кәндлилер, јаван чәрәкдән өтрү кечә-күндүз чалышанлар бу ады өзләринә төсәлли верибләр. Милјонларла үдабалар, шүәралар бу ады вачибүл еһтирам билибләр».

Ч. МӘММӘДГУЛУЗАДӘ

«Советләр Иттифагы јер үзүндә сүлһүн вә азадлығын ән ардычыл бир чарчысы ки ми мејдана чыхдыгы, һәр чүр көләлијин вә мүстәмләкә режиминин ләгвини гәтиј-јәтлә тәләб етдији, һәр чүр муһарибә тәһлүкәсинин гаршысыны алмаг үчүн бүтүн силаһлары мөһв етмәк тәклифини ирәли сүрдүјү бир заманда Толстој да әлини бизә узадыр, бојүк тарихи ишминдә бизә комәк едир».

М. АРИФ

«Толстој инсан характерләрини јарадаркән даим һәјәта истинад едәрди, санки инсан һәјәты бүтүн зәнкиндји, мүхтәлифлији вә мүрәккәблији илә онун үрәјиндә гајнајыб галхырды. Буна көрә дә Толстојун образлары бу гәдәр чанлыдыр, габарыг вә парлагдыр».

М. ИБРАҺИМОВ

25 гәпик

76302

**«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ»**

(Методический сборник)

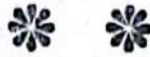
Выпуск 3

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1978



МӘКТӘБДӘ АНА ДИЛИНИН ВӘ ӘДӘБИЈАТЫН ТӘДРИСИ
ФОРМАЛАРЫНЫ ВӘ МЕТОДЛАРЫНЫ ДАИМ ТӘКМИЛЛӘШДИР-
МӘК, УШАГЛАРДА СӨЗӘ, ОБРАЗЛЫ ТӘФӘККҮРӘ МӘҤББӘТ
ҒИССИ АШЫЛАМАГ, ОНЛАРЫ ӨЛКӘДӘ ВӘ РЕСПУБЛИКАМЫЗ-
ДА СОСИАЛИСТ МӘДӘНИЈЈӘТИНИН НАИЛИЈЈӘТЛӘРИ ИЛӘ, РУС
ДУНЈА ВӘ АЗӘРБАЈҶАН ПОЕЗИЈАСЫ ВӘ НӘСРИ КЛАССИКЛӘ-
РИНИН ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ ИЛӘ, СОВЕТ ӘДӘБИЈАТЫНЫН
ҒЫЗЫЛ ФОНДУНА ДАХИЛ ОЛМУШ КӨРКӘМЛИ ӘСӘРЛӘРЛӘ
ТАНЫШ ЕТМӘК ЛАЗЫМДЫР. АНА ДИЛИНИ, ДОҒМА ХАЛҒЫН
ӘДӘБИЈАТЫНЫ, МӘДӘНИЈЈӘТИНИ ДӘРИНДӘН БИЛМӘК ЕЛМ-
ЛИ АДАМ УЧҮН ЗӘРУРИ КЕЈФИЈЈӘТДИР, СОВЕТ ЧӘМИЈЈӘТИ
ВӘТӘНДАШЫНЫН ШӘХСИЈЈӘТИНИН ҒӘРТӘРӘФЛИ ИН-
КИШАФЫ УЧҮН ШӘРТДИР.

Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, Азәрбај-
Ҷан КП МК-нын биринчи катиби Һ. Ә. Әлијев јолдашын
АзәрбајҶан мүәллимләринин VI гурултајындакы шитгин-
дән.

